

СЛОВ'ЯНО
РУСЬКІ
СТАРО
ЖИТНОСТІ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
І Н С Т И Т У Т
А Р Х Е О Л О Г І Ї

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

ВИДАВНИЦТВО "НАУКОВА ДУМКА"
К И 1 В - 1 9 6 9

Збірник вміщує матеріали й дослідження з археології лісостепової смуги Східної Європи від початку нашої ери до часів Київської Русі включно. Велике місце відводиться проблемі етногенезу стародавніх слов'ян, питанням соціально-економічного життя та, етнокультурних зв'язків слов'янського населення. Ряд статей присвячено історії землеробства, ремесла, матеріальній і духовній культурі та руському містобудуванню.

Книга становить інтерес не тільки для археологів та істориків, а й для широкого кола читачів — вчителів, студентів, етнографів, архітекторів, працівників музеїв тощо.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук
В. І. БІДЗІЛЯ

ЗЕМЛЕРОБСТВО ПЛЕМЕН ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Пам'ятки зарубинецької культури обіймають обширні простори Середнього і Верхнього Подніпров'я, басейнів Прип'яті, Десни та їх приток. Сприятливі природні умови цієї території спричинилися до ранньої появи тут землеробства, яке зародилося у лісостепу ще в добу неоліту, а з часом просунулось і в більш північні, лісові області. На час, розквіту скіфоїдних культур воно набуло стійких і високорозвинутих форм, що мали багатовікову історію. На цій виробничій базі і розвивалося землеробство племен зарубинецької культури.

Загальний характер матеріальної культури зарубинецьких племен яскраво підкреслює їх осілий спосіб життя, притаманний землеробському населенню. Зарубинецькі поселення добре обжиті, завжди мають стаціонарні житла і супроводжуються великими полями поховань. Місця для поселень вибиралися по водорозділах великих рік і їх приток з прилеглими до них родючими полями. Особливо помітно це в лісовій смузі, де найбільшу зосередженість зарубинецьких поселень відзначено на найбільш родючих ґрунтах, з окремими ділянками чорнозему. Розташовуються вони у цьому районі на відстані 1—3 км одне від одного¹ і зустрічаються як на останцях плато, так і в річкових заплавах.

Поселення відзначаються в основному незначними розмірами (до 3—4 га) і складаються з 20—30 жител-помешкань площею 15—25 м² кожне. Територію між житлами займали господарські будівлі різного характеру та ями-погребі, значна частина яких використовувалася для зберігання продуктів землеробства. Разом з житлом вони становили певний господарський комплекс — дворик, який належав окремій сім'ї. У плануванні поселень відзначено окремі ряди жител (Великі Дмитровичі, Пилипенковд гора тощо)².

На осілий землеробський характер культури вказує також остеологічний матеріал, який визначає склад стада (табл. 1).

З наведеної таблиці випливає, що у носіїв зарубинецької культури в стаді переважали свикі і велика рогата худоба, дрібна рогата худоба становила меншість. Такий характер стада є типовим для осілих племен із землеробською господарчою основою. Продуктивність землеробства, Слід гадати, була високою і досягла того рівня, коли стало можливим

---

¹ Л. В. П о б о л ь. Зарубинецкая культура на территории Белоруссии.— Доклады и сообщения СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. М., 1966, стор. 203.

² Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье.— МИА, № 70. М., 1959, стор. 99; В. А. Богусевич, Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ Канева.— Там же, стор. 114.

Таблиця 1

Склад стада зарубинецьких племен

Пам'ятка	Велика рогата худоба		Дрібна рогата худоба		Свині		Кони		Собаки	
	кількість кісток	кількість особин	кількість кісток	кількість особин	кількість кісток	кількість особин	кількість кісток	кількість особин	кількість кісток	кількість особин
Пирогівський могильник (1966—1967 рр.)	9	7	35	20	29	22	1	1	—	—
Пилипенкова гора (1966—1967 рр.)	75	9	45	8	22	6	40	6	2	1
Чаплинське городище (1951—1953 рр.)	446	23	65	9	143	20	275	15	2	1
Зарубинці (1961 р.)	17	2	—	—	7	2	3	1	—	—
Суботів (1951 р.)	194	7	18	3	20	3	51	4	4	2
Всього	741	48	163	40	231	53	370	27	8	4

виділення ремесла в самостійну професійну галузь виробництва. Успішний розвиток землеробства сприяв появі інтенсивних торгових зв'язків з містами Причорномор'я³, кельтськими племенами Середньої Європи * тощо. Можна припустити, що одним з основних експортних товарів зарубинецьких племен, як і в попередні періоди на цих землях, був хліб⁵. Проте прямих археологічних даних про розвиток землеробства у зарубинецьких племен поки що мало. Очевидно, цим і слід пояснювати відсутність до останнього часу спеціального дослідження з названого питання. Внаслідок цього великого значення набувають палеоботанічні дослідження, зроблені на підставі вивчення відбитків злакових зерен на стародавній кераміці. Вони дозволяють визначити основні види злаків, що культивувалися у давності, і на цій підставі вирішити ряд інших питань землеробського виробництва зарубинецьких племен.

Сліди рослин на керамічних матеріалах фіксуються у вигляді відбитків зерен, оболонок плодів і насіння, соломи, листочків і полов'яних домішок. Нами проаналізовано 60 уламків кераміки, із 11 зарубинецьких пунктів — Лютежа, Сахнівки, Завадівки, Пирогова, Зарубинців, Великих Дмитровичів, Канева (гора Московка), Гринів, Харівки, Суботова і Таценюк (рис. 1). Найбільша кількість відбитків зосереджена на зовнішній стороні денця, під які в процесі формовки підстилався м'який шар злакових відходів після обмолоту. Характерний вигляд такого денця з відбитками показано на рис. 2. Подібні домішки додавалися і в глиняне тісто, де також трапляються цілі зернини, іноді їх уламки та дрібні, деформовані зернята.

³С. В. Максимов. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час—Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 110—122; М. А. Бездородоу, Л. Д. П о б о л ь. Шкляные пацери з Чаплина.— Весті АН БССР, № 4, Серія фізико-технічних наук. Мінск, 1957, стор. 145—151.

♦Ю В. К у х а р е н к о. Распространение латенских вещей в Европе.— СА, 1959 № 1, стор. 31—51.

⁵Н. Н. Бондарь. Торговые сношения Ольвии со Скифией в IV—I вв. до н.э.—СА, XXV. М., 1956. стор. 125—136.

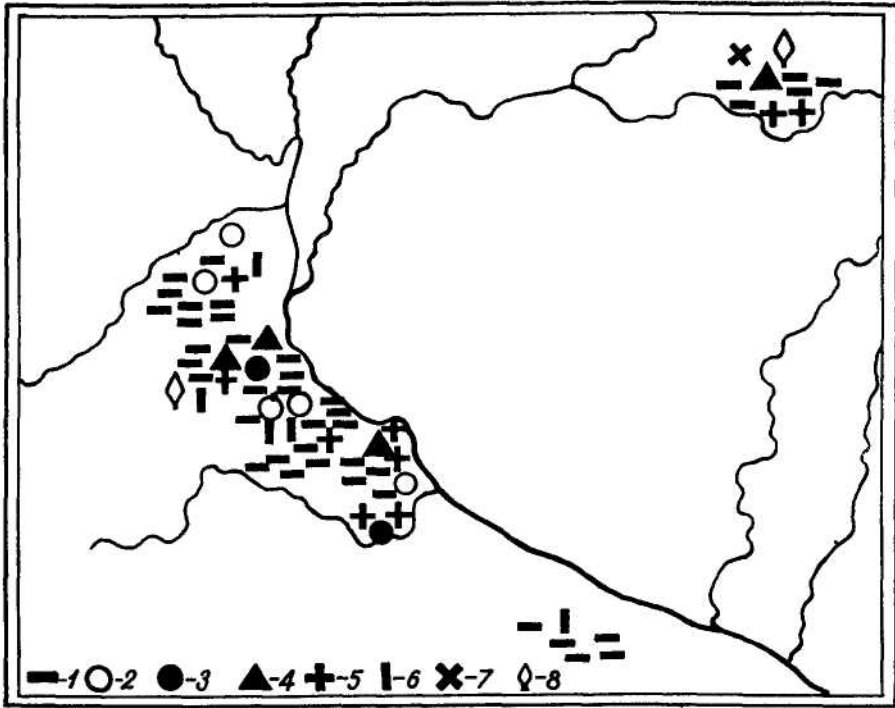

Рис. 1. Карта пам'яток зарубинецької культури із знахідками відбитків злаків на кераміці.

1 — просо; 2 — м'яка пшениця; 3 — полба; 4 — карликова пшениця;
 о — ячмінь, 6 — горох та інші бобові; 7 — жито; 8 — конопля

Домішування зерен в глиняне тісто характерне саме для землеробських народів, які надавали великого значення обрядовості зерна, хліба, каші. Ці продукти, що мають пряме відношення до землеробства, є постійними і незмінними супутниками святковості, вони виступають в обрядах як атрибути, що символізують благодать, багатство, родючість.

Звичай домішувати зерно (пшеницю) в керамічне тісто був поширений ще у племен трипільської культури⁶. Особливо велике значення мали зерно і хліб в культових обрядах слов'янського світу, що добре засвідчено етнографічними матеріалами⁷.

Наслідки наших досліджень відбитків злаків на зарубинецькій кераміці наведено в таблиці 2.

Перше місце за кількістю уламків і густотою відбитків зерен на окремих черепках посідає просо. Сліди його виявлено на уламках із дев'яти поселень: Лютежа, Суботова, Зарубинців, городища Пирогове,

⁶ С. Н. Биби́ков. Поселение Лука-Врублевская.— МИА, № 38. М., 1953, стор. 238 і далі.

⁷ Н. Ф. Сумцов. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, 1885, стор. 32; Н. А. Фанасьев. Поэтические воззрения славян на природу, т. II, М., 1886, стор. 42, 48; т. III. М., 1889, стор. 733—734; В. Н. Добровольский. Культ зернового хлеба в поверьях крестьян Рязанской губернии.— Известия Отделения русского языка и словесности АН, т. XI, кн IV, СПб., 1906, стор. 122 і далі.

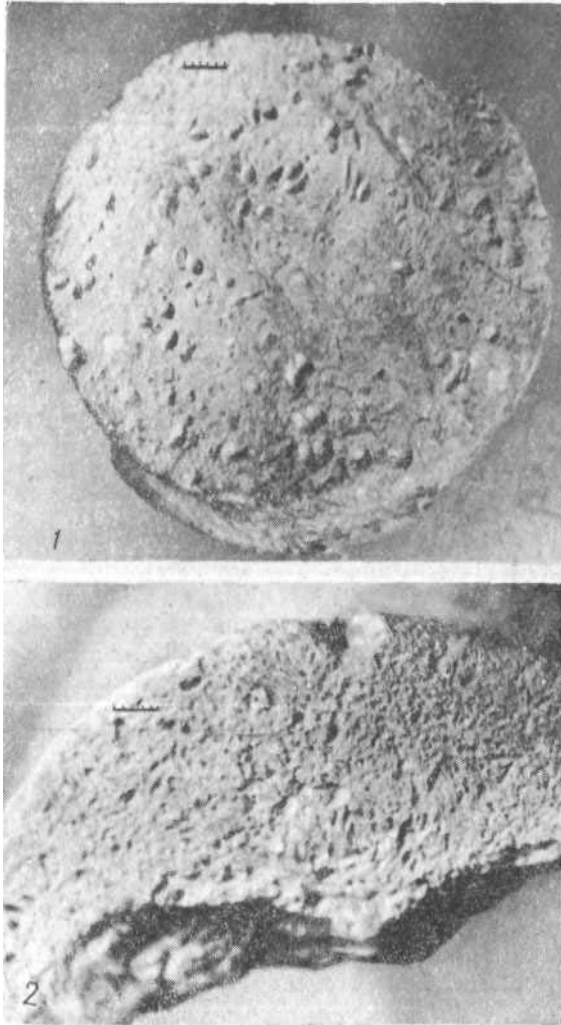

Рис. 2. Денце посудини з відбитками зерен проса, бур'янів та полови.
1 — Завадівка. 2 — Суботів.

Великих Дмитровичів, Канева, Таценок та Харівки (всього 40 уламків із 60 досліджених). Зерно проса зафіксовано також на кераміці Почепського поселення.

Найбільш чіткі відбитки дають цілі зернівки, які виявлено в досить значній кількості. Менш виразні сліди колоскових плівок, листочків і стебел. В одному випадку засвідчено відбиток обрушеного зерняти (без квіткових плівок).

⁸Ф. М. Заверняев. По следам древних культур.—Газ. «Советская Россия», 1959, № 204.

Таблиця 2

Відбитки культурних рослин на кераміці зарубинецької культури

Пункт	Загальна кількість уламків	Кількість уламків з відбитками								
		пшениці	ячменю	проса	житя	гороху та інших бобових	хрестоцвітних	коноплі	плодових рослин	оломи і листя злаків
Лютіж	15	1	1	8	—	1	1	—	1	2
Суботів	2	—	—	2	—	1	1	—	—	2
Зарубинці	6	1	2	3	—	—	1	—	—	4
Завадівка	3	—	—	3	—	—	1	—	1	—
Пироговське городище	11	3	1	8	—	1	1	1	—	2
Великі Дмитровичі	6	2	—	5	—	2	—	—	1	3
Канів (г. Московка)	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—
Грині	1	1	—	—	—	—	1	—	—	1
Ташенки	7	—	1	5	—	—	1	—	—	5
Сахнівка	3	1	2	—	—	—	—	—	—	1
Харівка	5	1	2	5	1	—	2	1	—	2
Всього	60	11	9	40	1	5	9	2	3	22

Зіставлення відбитків непошкоджених зерен проса показало, що за формою і розмірами вони майже однотипні на всіх поселеннях. Розміри їх коливаються в межах: довжина 2,2—3,0 мм, ширина 1,5—2 мм (табл. 3). Типову форму таких відбитків показано на рис. 3.

Таблиця 3

Розміри зерен культурних рослин за відбитками на кераміці (в мм)

Пункт	Пшениця		Ячмінь		Просо		Коноплі		Горох	Хрестоцвітні
	довжина	ширина	довжина	ширина	довжина	ширина	довжина	ширина	(діаметр)	(діаметр)
Лютіж	5,5	2,5	8,5	4,0	2,5	1,5	—	—	5,1	1,2
»	—	—	—	—	2,5	1,8	—	—	—	—
»	—	—	—	—	3,0	2,0	—	—	—	—
Суботів	—	—	—	—	2,8	2,0	—	—	5,2	1,0
Зарубинці	5,6	3,2	8,6	4,0	2,5	1,8	—	—	—	1,7
»	—	—	9,0	4,7	3,0	2,0	—	—	—	1,5
Завадівка	—	—	—	—	2,5	2,0	—	—	—	1,0
»	—	—	—	—	2,4	1,9	—	—	—	—
»	—	—	—	—	2,2	1,8	—	—	—	—
Пироговське городище	6,0	3,4	7,0	2,2*	2,5	2,0	4,5	3,2	4,0	1,0
»	6,5	4,0	—	—	2,5	1,9	—	—	—	—
»	8,5	2,8	—	—	2,5	2,0	—	—	—	—
»	6,1	2,2	—	—	2,6	1,9	—	—	—	—
Великі Дмитровичі	—	—	—	—	—	—	—	—	5,0	—
Канів (г. Московка)	4,5	2,2*	—	—	2,5	2,0	—	—	—	—
Грині	8,0	3,0	—	—	—	—	—	—	—	—
Ташенки	—	—	—	—	2,8	1,9	—	—	—	1,9
»	—	—	—	—	2,8	2,0	—	—	—	1,5
Сахнівка	6,5	2,5	9,8	2,5*	—	—	—	—	—	—
»	—	—	9,0	4,4	—	—	—	—	—	—
Харівка	6,0	3,5	8,2	3,8	—	—	4,5	3,0	—	1,3

* Дрібні нерозвинуті зерна.

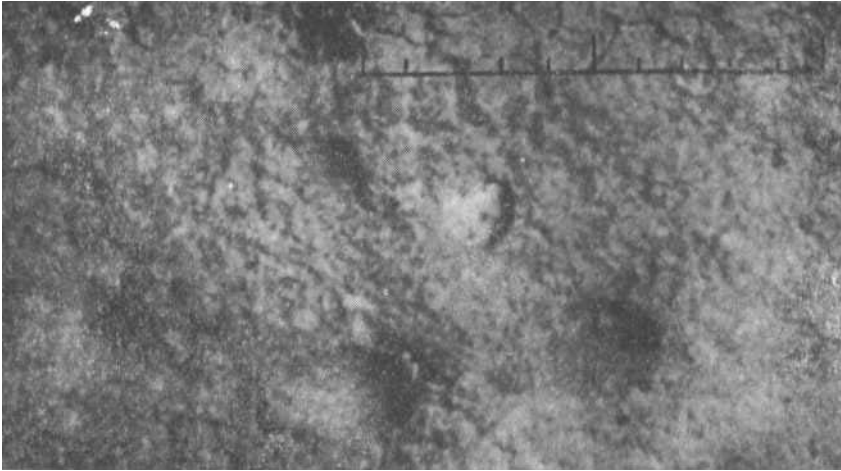

Рис. 3. Відбитки зернівок проса на посудині з поселення Таценки (збільшено).

Наведені дані не викликають сумніву, що в посівах зарубинецького населення було поширеним звичайне просо *Panicum triviale* L. його зернівки, що трапляються майже на всіх поселеннях, за формою можна віднести до овальних або трохи видовжених, а за розмірами — до середніх і навіть великих. Останнє особливо істотно, якщо врахувати, що при виготовленні посуду використовувалась фракція відходів з неповноцінним зерном.

Однотипність зернівок може свідчити про те, що вирощувалися якісь близькі за походженням, подібні популяції проса. Значні їх розміри також можуть бути ознакою популяції і, крім того, свідчити про сприятливі умови вирощування.

Ймовірно, просо у зарубинців вживалося не тільки як цінна культура для каші, але, як і в інших племен, також для муки. Так, Пліній повідомляє, що сармати любили просо, готували з нього білу кашу і робили дуже смачний хліб, часто вживали навіть сире борошно⁹. Печеники із просяного борошна засвідчено на Пастирському городищі¹⁰.

На другому місці за кількістю відбитків стоять пшениця і ячмінь. Відбитки зерен пшениці зафіксовано в 11 випадках на восьми пунктах: в Лютежі, Зарубинцях, Пирогові, Великих Дмитровичах, Каневі, Гринях, Сахнівці і Харівці. Сліди зернівок пшениці зустрічалися також на кераміці із Чаплинського городища¹¹.

Ячмінь виявлено в десяти випадках на шести пунктах: в Лютежі, Зарубинцях, Пирогові, Таценках, Сахнівці і Харівці. Відомий він і на Почепському поселенні¹².

⁹ Пліній. Естественная история.— ВДИ, 1949, № 2, стор. 312.

¹⁰ В. П. Петров. Харчові рештки з Пастирського городища.— Археологія, Т. II, К., 1947, стор. 79.

¹¹ Л. Д. П о б о л ь. Поселение и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1960, стор. 12.

¹² Ф. М. Завеняев. Назв. праця.

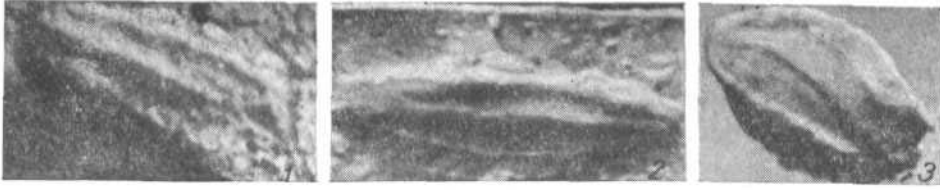

Рис. 4. Пластмасові моделі зерен ячменю, виготовлені за відбитками (збільшено).
1, 2,— вигляд спинної сторони; 3 — вигляд черевної сторони.

Характерні морфологічні ознаки зерен, особливо ячмінних, на частині відбитків збереглися досить чітко. Вони дають можливість встановити, насамперед, що всі зерна ячменю належали плівчастим формам. Про це свідчить характерний «рисунок», залишений на кераміці складками і жилкуванням плівок.

В тих випадках, коли зерна відбилися спинною стороною, помітні три поздовжні жилки зовнішньої квіткової плівки, яка охоплює зернятко. Там, де зерно відбилосся черевною стороною, можна помітити сліди складок внутрішньої квіткової плівки, яка покриває червну боріздку (рис. 4).

На одному із відбитків збереглися сліди основної щетини (*seta basalis*) — ознака, яка теж характерна тільки зернівкам плівчастого ячменю. Всі ячмінні зерна за розмірами відносяться до середніх, за формою — до еліптичних. На деяких зернівках помітні сліди асиметричної їх будови. На відбитках це виявляється у викривленні ліній черевної боріздки і жилкування зовнішньої квіткової плівки, а також у нерівномірності розподілу маси тіла зернівки. Поряд з цим зустрічаються і зерна симетричної будови, що свідчить про їх належність до багаторядного ячменю. Як відомо, в останнього центральні зернята в колоску мають правильну симетричну будову, а бокові — асиметричну. У дворядного ячменю всі зернята симетричні. Підтвердженням багаторядності ячменю може бути ще одна ознака — будова основи зерна. У дворядного ячменю, а також у центральних зернівок колоска багаторядного, площа основи звичайно збільшена, розширена. У бокових зернівок багаторядних колосків вона вузька. На моделі зернівки із Харівки передано зерно з вузькою основою (рис. 5). З усього цього можна зробити висновок, що зарубинці вирощували плівчастий багаторядний ячмінь *Hordeum vulgäre L.*

Відбитки зерен пшениці менш виразні, ніж у попередніх культур. На моделях не всі характерні морфологічні ознаки виступають з достатньою чіткістю. У більшості випадків область зародка ледве помітна, не завжди ясно виступає черевна боріздка. Ймовірно, це слід пояснювати тим, що голі зернята пшениці, потрапляючи в керамічну масу, втягують вологу і набухають значно швидше і інтенсивніше, ніж плівчасті зернини. Внаслідок цього стираються обриси зародка, вирівнюється западина черевної боріздки.

Проте загальні обриси і форма відбитків дають підстави для висновку, що зарубинцями культивувалася пшениця кількох видів. Найвні

Рис. 5. Модель бокової зернівки ячменю з вузькою основою (збільшено).

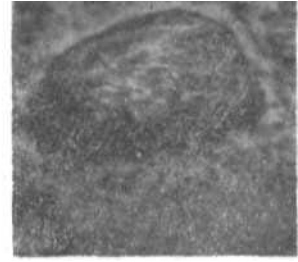

Рис. 6. Відбиток зернівки карликової пшениці (збільшено).
Пиоогівське городище.

відбитки за розмірами і формою можна поділити на три характерні групи:

1. Відбитки, що передають дрібні підкорочені, але широкі зерна. Контур їх м'який, округлий (рис. 6). Середня довжина 5,5—6 мм, ширина 3,5—4,0 мм. Співвідношення довжини і ширини становить 1,7. Відбитки, безумовно, залишені зернами карликової пшениці *Triticum compactum Host.*

2. Відбитки подібного типу, але більш витягнуті і вузькі. Середня довжина їх 8 мм, ширина 3,0 мм. Співвідношення довжини і ширини 2,7. Найбільш характерний відбиток цього типу походить з Гринів (рис. 7). За всіма характерними ознаками він належить зерну м'якої пшениці *T. aestivum L.*

3. Дрібні відбитки вузьких зернівок. Довжина їх 6,5—8,5 мм, ширина 2,2—2,8 мм. В одному випадку трапився відбиток бокової сторони, що дало можливість виміряти товщину зерна: вона дорівнює 2,8 мм, тобто рівна або трохи перевищує його ширину.

За розмірами і формою останні відбитки дуже нагадують зерна (обмолочені, без плівок) полби двозернянки *T. dicocum Schrank.* Характерний вигляд відбитка зернятка полби, а також його модель у порівнянні з натуральним зерном показано на рис. 8.

Підтвердженням наявності полби у зарубинців може бути також відбиток колоскової плівки на посудині з Пирогова. Розміри і форма його відповідають зовнішній колосковій плівці полби двозернянки. На моделі з відбитка добре помітно кіль і характерне жилкування зовнішньої колоскової плівки цього виду пшениці.

Очевидно, м'яка і карликова пшениця вживалися зарубинцями для виготовлення борошна, а полба — для крупи, оскільки борошно з останньої невисокої якості¹³.

Про те, що зарубинецьке населення культивувало хлібні культури, свідчать також відбитки соломи, злакових листочків, плівок і вустюків, які трапляються на більшості керамічних уламків. Чіткі їх сліди зафіксовано в 22 випадках.

Серед відбитків на кераміці зовсім відсутній овес. Відбиток житнього зерна знайдено тільки в одному випадку — на поселенні Харівка на Десні. Проте зазначимо, що жито було переважаючою культурою на

¹³ Пшеница — БСЭ, т. 35. М., 1955, стор. 372.

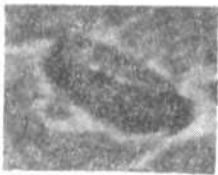

Рис. 7. Відбиток зернівки м'якої пшениці (збільшено). Поселення Грині.

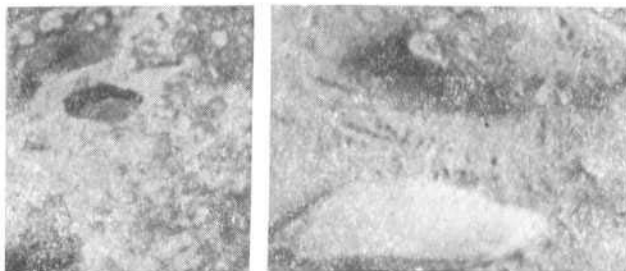

Рис. 8. Збільшені відбитки зерна полби на посудині і: Сахнівки. модель зерна, знята з відбитка, та сучасне зерно полон (вигляд збоку).

Вольжинському городищі (рубіж нашої ери) на Десні, а в поодиноких відбитках зустрічалося на городищах III—V ст. Габриелишки і Межулиани в Латвійській РСР¹⁴.

Є також дані про культивування вівса і жита на території лісостепу в скифський час¹⁵. Цілком можливо, що ці культури, особливо жито, вирощувалися і зарубицями. Однак не виключено, що в тих випадках, коли поодинокі зерна їх зустрічаються у відбитках, вони репрезентують собою лише бур'яни — супутники пшениці, ячменю і полби.

Відбитки бобових виявлено у п'яти випадках на чотирьох пунктах: у Лютсжі, Суботові, Пирогові і Великих Дмитровичах. Найчастіше це горох. Розміри його насіння досить значні і можуть належати, найвірогідніше, культурному, а не дикоростому горохові чи віці (рис. 9). В одному випадку трапився керамічний уламок з відбитками, що нагадують насіння бобу—*Vicia faba* L. За розмірами насінину слід віднести до дрібнонасінних бобів.

На дев'яти уламках із різних поселень (Лютіж, Суботів, Зарубинці, Завадівка, Пирогове, Грині, Таценки, Сахнівка) виявлено характерні відбитки насіння невеликого розміру кулястої форми, що може належати хрестоцвітним. Діаметр їх 1 — 1,9 мм. Очевидно, це суріпка *Brassica campestris* L.— бур'ян ярових посівів і городів. Проте частина відбитків такого роду могла бути залишена і зернами якихось інших хрестоцвітних, у тому числі і культурних — ріпи чи редьки,— оскільки за розмірами і формою насіння різних видів хрестоцвітів важко розрізнити (табл. 3).

Однак якщо допустити, що серед знайдених відбитків було насіння ріпи, то потрапити в зерно проса і інших злаків воно могло, найімовірніше, випадково, оскільки разом ці культури не ростуть: ріпа має дворічний цикл розвитку і насіння її утворюється на другому році життя.

Проте сам факт вирощування зарубинцями ріпи чи редьки не виключається. Так, на Чаплинському городищі П. М. Третьяков звернув

¹⁴ Ю. А. Краснов. Назв, праця, стор. 60.

¹⁶ Б. А. Шрамко Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху.—Науковий архів ІА АН УРСР, т. 1, стор. 86-89.

Рис. 9. Відбиток зерна гороху на посудині з Великих Дмитровичів.

увагу на велику кількість ям господарського призначення. Аналізуючи характер їх заповнення, він дійшов висновку, що в них зберігалася, певно, ріпа, давність якої в Східній Європі доказана знахідками її насіння на Біскупинському поселенні в Польщі¹⁶.

На уламках кераміки з Пирогівського городища і Харівки відзначено відбитки насіння коноплі, очевидно, культурної. Воно більше, ніж насіння диких сортів, і не має «підковки» біля основи, характерної для останнього.

Дуже можливо, що з технічних культур поряд з коноплею зарубинцями культивувався льон. В палеоботанічних матеріалах він зафіксований уже для першої половини II тисячоліття до н. е.¹⁷, а його дикі співродичі, як і спів-

родичі коноплі, поширені на території Східної Європи¹⁸. На посудині з Великих Дмитровичів трапився дуже чіткий відбиток зерняти терну *Prunus spinosa* L. Відбитки такого ж роду, але менш виразні, є також на керамічних уламках із Лютєжа і Завадівки. Дикий терен росте на Україні всюди, очевидно, його вживали в їжу.

Результати палеоботанічного аналізу дають певні матеріали і для вивчення системи землеробства. Значний інтерес у цьому зв'язку становить насіння бур'янів, які виявлено разом із зерном культурних рослин. Незважаючи на те, що сліди на кераміці залишила фракція відходів, одержана під час очистки зерна, загальна кількість відбитків насіння бур'янів незначна. В основному трапляються тільки три їх види: щітинник сизий та щітинник зелений (*Setaria glauca* та *S. Viridis* L.), куряче просо (*Panicum grus galli* L.) і суріпка. Три інших види — васильки лугові, лопух войлочний, чистяк весняний — зустрічаються в поодиноких випадках (табл.4).

Перші три види характерні тим, що вони забруднюють ґрунти, а разом з тим і насіння, тобто є і ґрунтовими і коморними бур'янами. Особливо це стосується щітинника і курячого проса, що виступають як бур'яни проса. Їх насіння, як правило, потрапляє в зерно проса і важко відділяється з нього. Крім того, вони швидко відростають після жнив і дають насіння восени після збирання урожаю основної культури, забруднюючи цим ґрунт. Проте їх наявність серед зерна проса ще не може свідчити про забрудненість поля, де культивувалося просо, оскільки, навіть якщо просо сіялося на ціліні, де практично немає цих бур'янів, вони могли бути занесені на першому ж році з посівним насінням з іншої ділянки.

Значний інтерес становить васильок луговий, насіння якого виявлено в Лютєжі і на Пирогівському городищі. Він часто зустрічається на полях, що багаторічно використовуються як рілля, а потім на довгий

¹⁶ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИД, № 70, стор. 132.

¹⁷ Ю. А. Краснов. Назв, праця, стор. 61.

¹⁸ И. А. Сизов. К истории льноводства в СССР.— Материалы по истории земледелия, т. II, М., 1956, стор. 401—467.

Відбитки насіння бур'янів

Пункт	Загальна кількість кераміки	Кількість уламків з відбитками					
		щитяника сизого та зеленого	курачого проса	суріпки	василька лугового	лопуха войлочного	чистяка весняного
Лютіж	15	—	—	1	1	—	—
Суботів	2	1	—	1	—	—	—
Зарубинці	6	1	1	1	—	1	1
Завадівка	3	1	2	1	—	—	—
Пирогівське городище	11	—	—	1	1	—	—
Великі Дмитровичі	5	1	—	—	—	—	—
Канів (г. Московка)	1	—	—	—	—	—	—
Грині	1	—	1	1	—	—	—
Ташенки	7	3	1	1	—	—	—
Сахнівка	3	—	—	—	—	—	—
Харівка	5	3	2	2	—	—	—
Всього	60	10	7	9	2	1	1

час стають пасовиськами. Подібного роду перелог до недавнього часу був поширений у ряді місць Європи.

В цілому за кількістю насіння і видовому складу бур'янів зарубинецькі поля можна охарактеризувати як дуже мало забруднені. Очевидно, посіви в значній масі провадилися на цілинних і перелогових землях, але їх використовували лише по кілька років, і спеціалізовані бур'яни на них тільки починали з'являтися. Це підтверджується і видовим складом культурних рослин, серед яких важливе місце посідає просо та яра пшениця двох видів: м'яка і карликова. Для обох них найкращими попередниками є цілина і перелоги або трав'яний пласт у вологих районах.

Поряд з перелогом у зарубинецьких племен, особливо в лісовій смузі, набула широкого застосування вирубна система землеробства. Одним із свідчень цього з'являються неодноразові знахідки відбитків ячменю та насіння ріпи на зарубинецькому посуді. За етнографічними даними ячмінь та ріпа — головні культури при вирубному землеробстві¹⁹. Ці висновки підтверджуються археологічним матеріалом, зокрема, знаряддями праці, що вживались при вирубовій системі — сокири-кельти, більшість яких походить з зарубинецьких пам'яток лісової зони.

Таким чином, палеоботанічні аналізи дають можливість встановити основні сорти культурних рослин племен зарубинецької культури. Одержані відбитки засвідчують культивування м'якої і карликової пшениці, полби, ячменю, проса, можливо, жита, а також гороху, бобів, ріпи чи редьки, коноплі та, імовірно, льону. Археологічні дані, асортимент і характер вирощуваних культур переконливо засвідчують високий рівень землеробства як основи господарських занять носіїв зарубинецької культури, на базі якого розвивалися ремісничі і торгова діяльність місцевих племен.

¹⁹ В. П. Петров. Подсечное земледелие. К., 1968, стор. 147—149.

І. С. ВІНОКУР
БЕРЕЖАНСЬКИЙ СКАРБ

У жовтні 1965 р. в с. Бережанка, Чемеровецького району, Хмельницької області, на садибі А. І. Платонової було виявлено речовий скарб. А. І. Платонова розповідає, що на глибині 0,8—0,9 м нею було знайдено розчавлений ліпний горщик (зберігся фрагмент денця), в якому лежали скляні та металеві вироби¹.

Садиба, на якій виявлено скарб, розташована в південній частині, с Бережанка, на стику з с Кугаївці, в ур. Калинівка, що займає південно-східний схил першої надзаплавної тераси правого берега р. Жванчика — притоки Дністра. Обстеження, проведені нами, засвідчили, що в урочищі на площі близько 400—450х60—70 м розташоване поселення з керамікою зарубинецького і черняхівського типів.

На місці знахідки було закладено розвідкові шурфи, проте додаткових знахідок виявити не пощастило. Знайдено лише одну намистину з прозорого зеленуватого скла, яка знаходилася у викиді землі над ямою і, ймовірно, входила до складу скарбу.

Шурф № 1 (1 X 2 м) було закладено в північно-східній частині селища. Культурний шар залягав на глибині 0,35—0,40 м. В ньому траплялися ліпний та гончарний посуд і вкраплення глиняної обмазки. У шурфі № 2, закладеному за 6—7 м на північ у напрямі Жванчика (рис. 1),

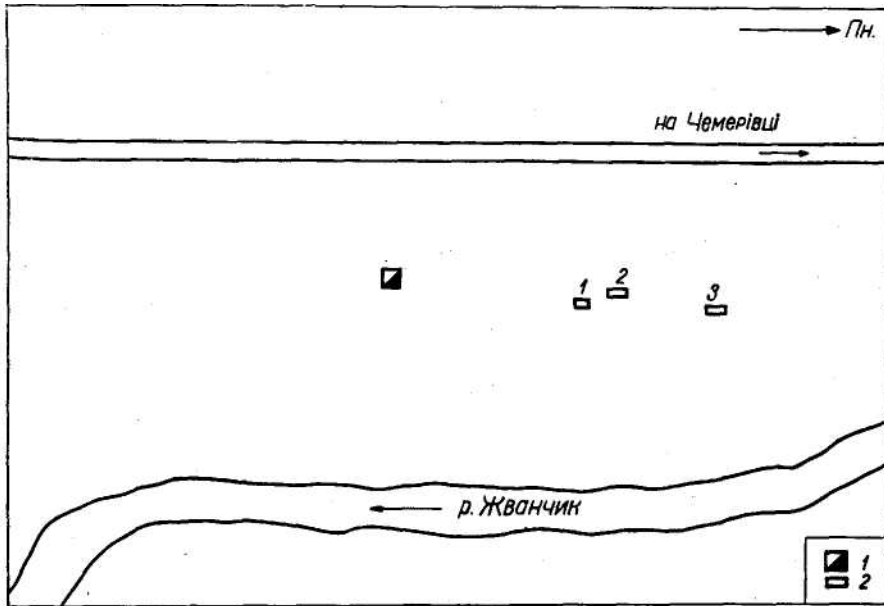

Рис. 1. Схема поселення, з якого походить скарб.
1 — місце знахідки скарбу; 2 — шурфи.

¹ Повідомлення про скарб надійшло від вчителя-краєзнавця П. І. Шмирко. Речі скарбу було вібрано на місці знахідки автором і вчителями П. І. Шмирко та В. Д. Сіяшиним. Зараз вони зберігаються в Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику.

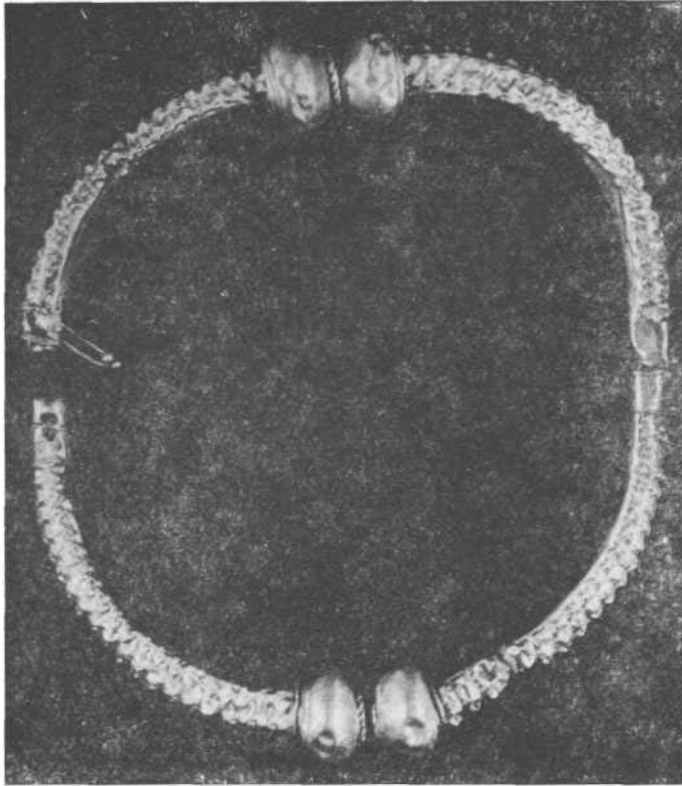

Рис 2. Золота шійна гривна.

на глибині 0,45—0,50 м зустрічалися уламки кераміки і кістки свійських тварин. У шурфі № 3, зробленому за 45—50 м на північний схід від шурфа № 2, на глибині 0,40—0,50 м виявлено розвал глиняної обмазки, черепки ліпного і гончарного посуду.

Таким чином, шурфуванням в ур. Калинівка встановлено наявність тут одношарового поселення. Відзначимо, що фрагмент денця від ліпного горщика, в якому знаходився скарб, за технікою виготовлення, формою та складом тіста ідентичний масовій кераміці, зібраній під час обстеження селища. За свідченням А. І. Платонової, на дні горщика лежали бронзові браслети і кільця, вище них — велика кількість різноманітного намиста, а зверху — уламки золотої шійної гривни. Остання була навмисне зламана перед зариттям скарбу, оскільки не уміщалася в посудині. В горщику знаходився також уламок іншої гривни.

Округла золота шійна гривна має діаметри 14,6 і 15,5 см. її виготовлено з тонкої золотої платівки, скрученої у напівокруглу в перетині трубку, сплюснуту по шву (рис. 2). Орнаментація поверхні складається із системи ромбічних-виступів та трикутних заглиблень. Візерунок нанесено технікою тиснення. Протилежні кінці трубок гривни у двох місцях з'єднано між собою парними кулями, насадженими на трубки

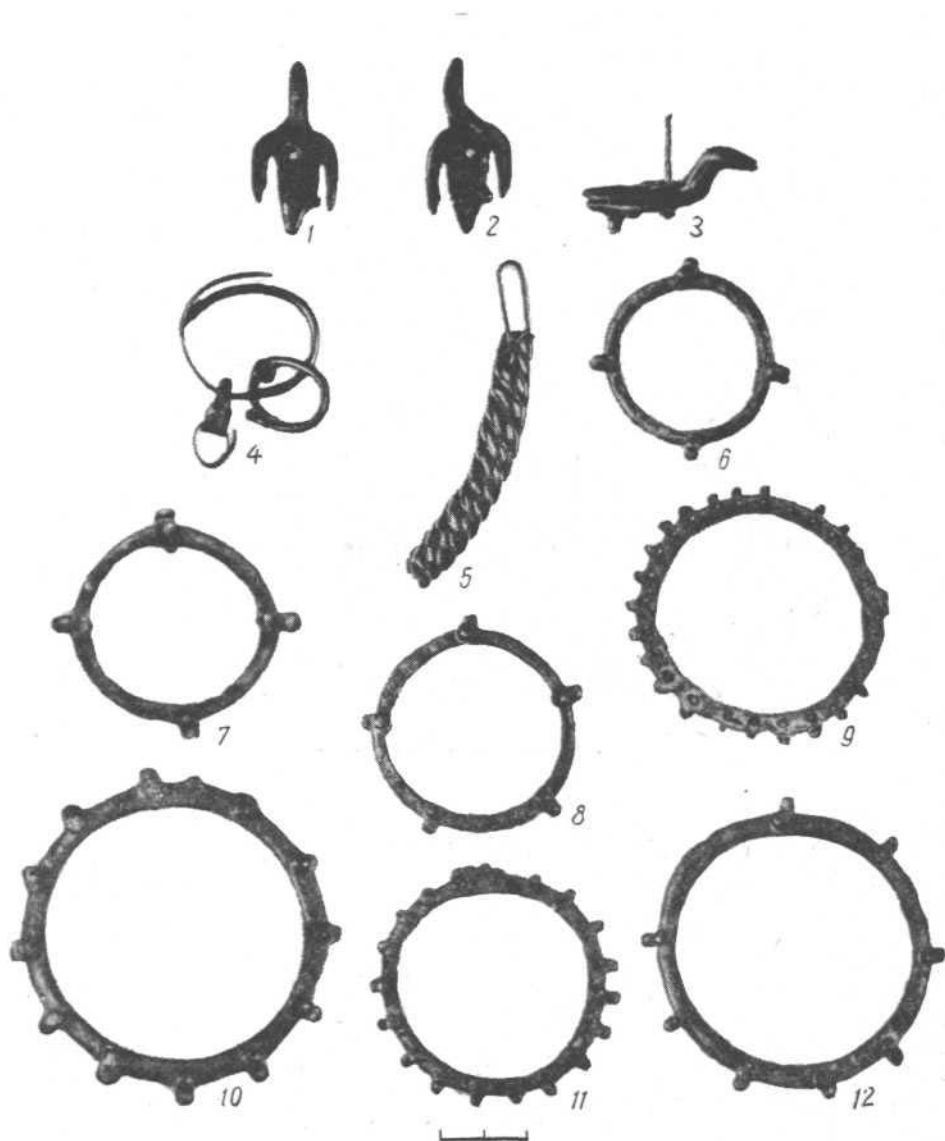

Рис. 3. Металеві вироби.

1—3 — бронзовий амулет-качка; 4 — срібна кільцева підвіска; 5 — уламок золотої гривни; 6—8 — бронзові кільця; 9—12 — бронзові браслети.

Ймовірно, вони відлиті за восковою моделлю. В декор вказаних частин гривни входять і виготовлені із скрученого золотого дроту кільця, поміщені на місцях стиків кульок. Гривна має шарнірне сполучення і спеціальний замок-застібку, до якого входить овальна, сплюснута рамка з кулястими виступами. При замиканні гривни останні входили у спеціальні отвори в трубці.

Уламок другої гривни належить, очевидно, подібному за технікою виготовлення екземпляру. Різниця лише в декоративному оформленні: поверхню гривни орнаментовано у псевдовитому стилі, внаслідок чого вона нагадує суцільний, скручений із золотого дроту виріб (рис. 3, 5).

Чотири бронзові литі браслети орнаментовано потрійними «шишечками». Діаметр кожного з них 1,7—8 см (рис. 3, 9—12).

Три бронзові литі кільця на чотирьох діаметрально протилежних сторонах ють також по три круглих виступи. Діаметр виробів 5—5,5 см (рис. 3, 6, 7). Одне кільце орнаментовано подібними виступами в п'яти місцях (рис. 3, 8).

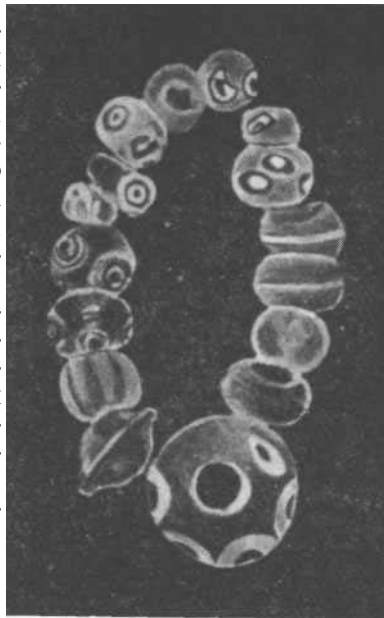
Срібна підвіска виготовлена з досить масивного дроту і має сплюснуті кінці, що заходять один за одний. Діаметр основного кільця 3,6 см. На ньому вільно підвішані срібне кільце діаметром 1,8 см і два менших, діаметром 1,2 см, з'єднаних між собою (рис. 3, 4).

Бронзовий литий амулет у вигляді качки досить реалістично передає зображення птаха з широко розставленими крилами. Схематично виділені лапки. В середній частині тулуба, між крилами, є наскрізний отвір, який, імовірно, служив для підвішування. Довжина скульптурки 4,9 см (рис. 3, 1—3).

Частина намиста, що входила до скарбу, пропала. Нам вдалося зібрати 61 намистину. Серед них— масивні плоскоциліндричні сердолікові червонуватого кольору, скляні сплющеної овальної (зеленуваті) та округлої форм, а також намистини із скляної пасти, у тому числі так звані глазчасті синього, зеленуватого, коричневого та інших кольорів (рис. 4).

Дата та історико-культурна приналежність бережанського скарбу з'ясовуються, насамперед, завдяки масовому керамічному матеріалу селища, на якому його виявлено. Як зазначалося, уламок денця горщика, в якому знаходився скарб, ідентичний за технікою виготовлення, формою та глиною масивним керамічним виробам із поселення.

Серед кераміки, зібраної тут, переважають зразки ліпного посуду. Це переважно уламки грубих кухонних горщиків середніх розмірів з ледве відхиленими вінцями і плоскими денцями. Глина із домішками зерен кварцу та шамоту. Поверхня, як правило, без лошіння, жовто-ко-

Ма-Рис. 4. Намисто.
Діа-

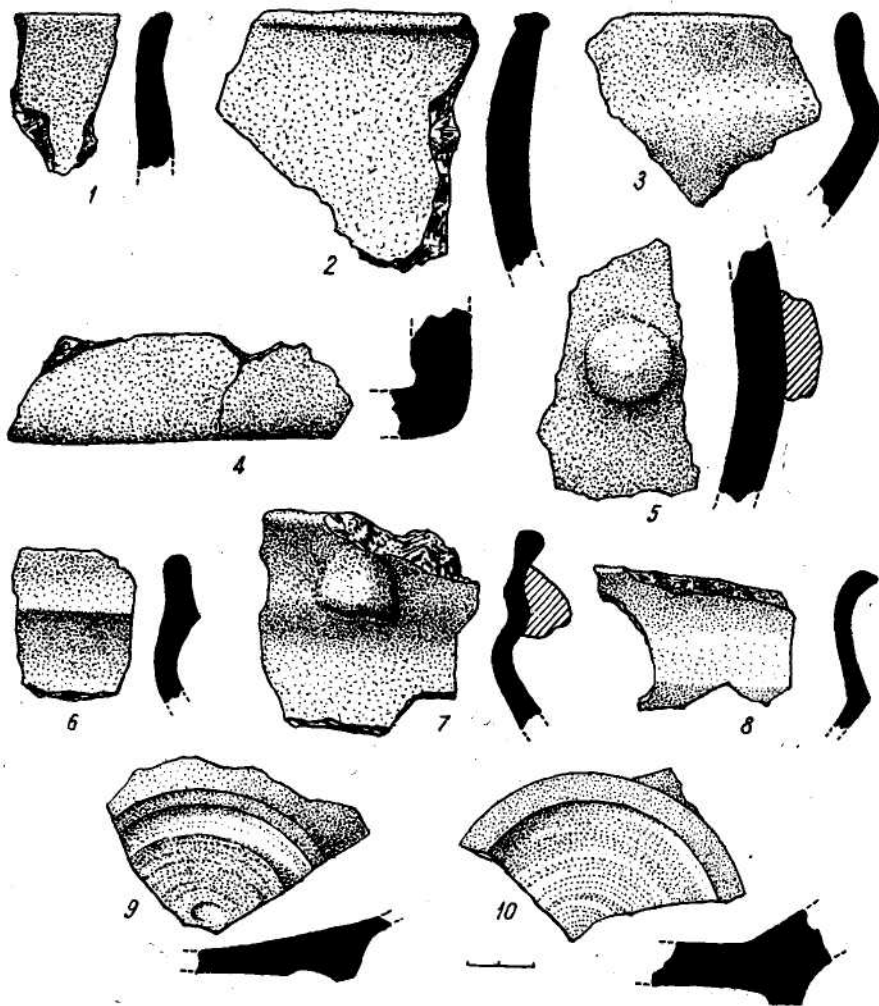

Рис. 5. Кераміка з поселення.
 1—5 — уламки ліпного посуду; 6—10 — уламки гончарного посуду.

ричневого кольору. До цієї ж категорії належать й уламки товстостінних великих горщиків, очевидно, для зберігання їжі (рис. 5, 1—4).

Столовий ліпний посуд має лощену поверхню темно-сірого кольору. Він представлений переважно мисками ребристих або плавних обрисів. Деякі ліпні посудини прикрашені шишечками» (рис. 5, 5).

Крім ліпної кераміки, яка становить близько 70% всього посуду, на Бережанському селищі є горщики та миски, виготовлені на гончарному крузі (рис. 5, 6—10). Глина їх вимішана значно краще, проте в тісті деяких гончарних посудин також трапляються домішки кварцу. Особливо вони помітні на уламках денець, де під час зрізання посудини з гон-

чарного круга відбувалося випадання зерен кварцу. Виявлені денця мисок плоскі, на кільцевій підставці.

Вся гончарна кераміка із Бережанки належить до зразків черняхівського посуду. Разом з тим вдається простежити, що техніка її виготовлення ще досить недосконала у порівнянні з розвинутим черняхівським часом. Так, гончарний черняхівський посуд III—IV ст. значно краще сформований і має, як правило, різноманітну, переважно геометричну, орнаментацию. Зразки ж гончарного посуду, виявлені в Бережанці, не орнаментовані. Очевидно, вони відносяться до більш раннього періоду, ніж основна маса кераміки черняхівських селищ.

Ліпна і гончарна кераміка бережанського селища, виходячи із страстиграфічних спостережень, належить до одного хронологічного етапу. Вона становить у комплексах єдиний культурний шар.

Масовий ліпний керамічний матеріал селища має аналогії серед посуду із поселення поблизу с. Круглик, Хотинського району, Чернівецької області. Як і деякі інші синхронні йому пам'ятки в Подністров'ї, Круглинське поселення за своєю культурною приналежністю найближче стоїть до старожитностей зарубинецької культури і датується II—I ст. до н. е.² Керамічні матеріали із Бережанки, коли врахувати наявність серед них ранньочерняхівських гончарних форм, продовжують у часі традиції зарубинецьких середньодністровських пам'яток типу Круглика. Вкажемо у зв'язку з цим на своєрідність групи гончарного посуду, виділеної В. П. Петровим серед матеріалів черняхівського могильника³, яка продовжує традиції зарубинецької культури. Можливо, подібне явище відбито і в матеріалах Бережанського поселення.

Загальні, в широкому розумінні, аналогії речам Бережанського скарбу відомі в окремих районах Південно-Східної та Центральної Європи. Маємо на увазі речі сарматського та кельтського світу.

Золотій шийній гривні із Бережанки ми не знайшли ідентичних зразків. Але більш-менш подібні за топологією речі зустрічаються на території Центральної Європи серед пам'яток кельтського світу IV—III ст. до н. е.⁴ До рубежу нашої ери відноситься подібна золота гривна з району Гайнаут у Франції⁵. В Національному музеї Копенгагена зберігається золота шийна гривна III—I ст. до н. е., виготовлена із порожнистої трубки з розширеними потовщеними кінцями⁶. Подібна гривна з трьома округлими ажурними потовщеннями походить з території Угорщини (місцевість Сіладіт-Шомліс). Датується вона серединою I тисячоліття нашої ери⁷. В південній частині Угорщини, в районі Шопронь,

---

² Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники эпохи полей погребений на Буковине.—КСИА, вып. 90. М., 1962, стор. 73—74, 76; Д. А. Мачинский. Археологические памятники у с. Круглик и проблемы зарубинецкой культуры.—Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, сюр. 71—73.

³ В. П. Петров. Черняховский могильник.—МИА, № 116. М., 1964, стор. 86—88.

⁴ Я. Филип. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага, 1961, стор. 144.

⁵ J. Dechelette. *Archeologie celtique ou protohistorique*.—Manuel D'archeologie. Prehistorique celtique et gallo-romaine, t. 2. Paris, 1914, рис. 586.

⁶ G. Becatti. *Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche*. Roma, 1955, стор. 209.

⁷ H a m p e l. *Altertümer des Frühen mittelalters in Ungarn*, Atlas, Band 3. Braunschweig, 1905, стор. 28.

в могильнику середини I тисячоліття знайдено дві аналогічні срібні гривні⁸.

Наведені речі багатьма конструктивними деталями і технікою орнаменту нагадують бережанську гривну. Лише застібка останньої дещо своєрідна.

Уламок другої золотої гривни Бережанського скарбу, виготовленої принципово у тій же техніці, що і перша, знаходить і деякі інші аналогії. Орнаментация її нагадує оздоблення двох золотих гривен із Сміли⁹, а також гривни з Монтефортіно, яку пов'язують з кельтською культурою¹⁰.

Бронзовим браслетам та кільцям Бережанського скарбу аналогій більше. Такі речі відомі серед багатьох старожитностей Центральної та Південно-Східної Європи рубежа і перших століть нашої ери. В Центральній Європі вони зустрічаються насамперед в пам'ятках кельтської культури III ст. до н. е. і більш пізнього часу¹¹.

Подібні бронзові браслети відомі в місцевості Планяни поблизу м. Келіна¹² та на кельтському городищі рубежа нашої ери в Страдоніце (Чехословаччина)¹³, а також серед сарматських старожитностей I—III ст.¹⁴

Амулет у вигляді качки знаходить відповідність в бронзовій вотивній фігурці качки з городища поблизу Страдоніце¹⁵. Стилізовані зображення голівок качок є і на деяких фібулах ранньолатенського типу, що походять із могильника Балф в області Шопронь на території Угорщини¹⁶. Бронзові підвіски з фігурками птахів зустрічаються також серед старожитностей Кавказу (Кобан)¹⁷. Слід зазначити, що золоті скроневі підвіски «у формі качки були популярні серед давньогрецького і римського населення аж до IV ст. н. е.¹⁸ Серед черняхівських старожитностей є бронзові фібули із стилізованими зображеннями птахів (Лука-Врублівецька¹⁹, Ріпнів II²⁰, Ружичанка²¹ та ін.). Вони і відбивають,

---

⁸ N. F e l l i c h. Archeologische Studien zur Geschichte der Späthunnischen Metallkunst.—Archeologia Hungarica, t. 31. Budapest, 1951, стор. 182—186.

⁹ А. А. Б о б р и н с к и й. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I. СПб., 1887, табл. XXI, /, 2.

¹⁰ G. V e s a l l i. Назв. праця, стор. 209.

¹¹ J. F i l i p. Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956, стор. 486, табл. XXIII, 3, 4; L. IV, 10; XL. IV, 13; E. S i m e k. Pošlední keltové na Moravě. Brno, 1958, стор. 82, рис. 21, 10, 12.

¹² Я. Ф и л и п. Назв. праця, табл. XXXII.

¹³ J. L. P i c. Hradiste u Stradonic jako historike marobudum.—Cechy na usvite dejin. Starozitnosti zame Ceske, Dii. 2, Svazek 2. Praha. 1903, стор. 105, табл. XI.

¹⁴ А. Є. В і р л и ч. Сарматське поховання в Білозерському районі, Херсонської області.—Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 177, рис. 1; M. P ä r d c z. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, t. 1. Budapest. 1941, стор. 55—56, табл. XXII, 13; XXVI, 3.

¹⁵ Я. Ф и л и п. Назв. праця, табл. XXXV.

¹⁶ J. M ä r t o n L a j o s. Die Frühlatenezeit in Ungarn.—Archeologia Hungarica,

¹⁷ J. D e c h e l e t t e. Назв. праця, стор. 1304, рис. 566, 2; стор. 1306, рис. 567, 7. L. II. Budapest, табл. 3; 4; 6, 3, 5.

¹⁸ C. A l e x a n d e r. Jewellery the art of the goldsmith in classical times. New York, 1928, стор. 22—23, рис. 73.

¹⁹ Э. А. С ы м о н о в и ч. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевцон.—КСИА, вып. 57. М., 1955, стор. 27, рис. 8, 16, II.

²⁰ В. Д. Б а р а н. Памятники черяховской культуры бассейна Западного Буга.—МИА № 116, стор. 221, рис. 6, 10, 11, 15—17.

²¹ Розкопки автора, матеріал неопублікований.

очевидно, релікти давніх тотемних традицій у місцевих лісостепових племен межиріччя Дніпра і Дністра.

Намисто Бережанського скарбу має аналогії на широких просторах кельтського, слов'янського, скіфо-сарматського та фракійського світу. Проте слід підкреслити, що ні його форма, ні матеріал самі по собі не можуть служити основою для з'ясування етнокультурної приналежності пам'ятки, оскільки таке намисто мало поширення серед різних племен.

Датування Бережанського скарбу впливає із усього комплексу його речей та наведених їм паралелей. На підставі останніх час зариття скарбу, на нашу думку, орієнтовно можна віднести до кінця II — початку III ст. Цій даті не суперечить і масовий керамічний матеріал з поселення, на якому знайдено скарб¹.

Серед речей скарбу є такі, що могли побутувати і в більш ранній час. Це, наприклад, пастове «глазчaste» намисто, бронзовий амулет у вигляді качки, срібна кільцева підвіска тощо. Типологія і техніка виготовлення шийних гривен, що входили до скарбу, також характерні для досить значного періоду. Вони відомі з IV—III ст. до н. е. (Центральна Європа) до середини I тисячоліття н. е. (Південно-Східна Європа). Отже, скарб міг складатися протягом тривалого часу.

Історико-культурну приналежність скарбу із Бережанки можна визначити тільки при врахуванні всього набору речей і території, на якій його виявлено. Середнє Подністров'я, як відомо, являє собою стик різних за походженням культур рубежа і перших століть нашої ери — кельтських, з одного боку, і слов'янських, сарматських та гето-фракійських — з другого. Однак вирішальну роль при визначенні історико-культурної приналежності скарбу повинна, на нашу думку, відіграти масова кераміка Бережанського поселення. Маючи це на увазі, можна твердити, що скарб був нагромаджений у середовищі місцевих племен, матеріальна культура яких являла собою перехідний етап від зарубинецьких до черняхівських старожитностей. Причину зариття скарбу, ймовірно, слід пов'язувати з початком великого переселення народів. Він проливає деяке світло на досить складні взаємини, що встановлювалися на початку I тисячоліття нашої ери між племенами Дніпро-Дністровського межиріччя, і може прислужитися до з'ясування багатьох проблем східноєвропейської археології.

А. Т. СМІЛЕНКО

ПОХОВАННЯ В с. КІЧКАС

(до питання про формування черняхівської культури)

Походження та формування черняхівської культури є одним із найбільш спірних питань у вивченні цієї групи пам'яток. Відкривач культури, В. В. Хвойка, 1901 р. визначив її як певний етап у розвитку місцевого слов'янського населення Середнього Подніпров'я, що заступив більш ранню зарубинецьку культуру¹. Місцевою слов'янською вважав

¹ В. В. Хвойка. Поля погребений в среднем Приднепровье.— ЗРАО, новая серия, т. XII, вып. I—II. СПб., 1901, стор. 189—190.

культуру полів поховань М. Ф. Біляшівський. Слов'янську належність черняхівців визнавав і О. А. Спіцин, припускаючи в одній із своїх останніх праць, разом з тим, західне їх походження². Іншу думку висловлювали на початку ХХ ст. німецькі археологи П. Рейнеке, Г. Косінна, М. Еберт та інші, які пов'язували черняхівські пам'ятки з приходом у Подніпров'я з області нижньої Вісли германських племен готів та гепідів³. Слід зауважити, що окремі представники обох напрямів відзначали помітний вплив на черняхівські племена провінціально-римської культури.

Згадані точки зору продовжували існувати і згодом, у працях радянських дослідників, причому в певні періоди переважала якась одна з них. Так, в 20—30-і роки перш за все відзначалися «римські впливи» на культуру Подніпров'я, а область поширення черняхівських пам'яток визначалася як «українська околиця римської держави»⁴. В 40—50-і роки більшістю дослідників підтримувався погляд на черняхівську культуру, як на етап у розвитку місцевого слов'янського населення⁵. При цьому його прибічники не були схильні визнавати більш-менш значного впливу римської культури на черняхівську, розглядаючи основні досягнення черняхівських племен як прояв внутрішнього розвитку місцевого населення.

Починаючи з середини 50-х років набула поширення теорія поліетнічності черняхівської культури і знову отримала прихильників думка про германську її належність, принаймні якоїсь її частини. Почастішали висловлювання про римські впливи на черняхівців. Згідно цих точок зору, черняхівська культура належала багатьом, етнічно різним, племенам⁶. На думку окремих вчених, союз цих племен очолювався готами⁷. В останні роки висловлювалися припущення про північно-західне походження черняхівської культури. Зокрема, з'явилася думка про виникнення останньої на базі пшеворської культури басейну Одера і Вісли, яку більшість дослідників розглядають як венедську, в результаті переселення її носіїв на схід⁸. Інші автори припускають виникнення чер-

² Н. Ф. Беляшевский. Поле погребальных урн эпохи la Tène в Радомысльском уезде Киевской губ.—АЛЮР. К., 1904, стор. 18; А. А. Спицын. Поля погребальных урн.—СА, X. М., 1948, стор. 69.

³ М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань.—МДАПВ, вип. 3. К., 1961.

⁴ М. Рудинський. Кантамирівські могили римської доби.—Записки ВУАК, т. I. К., 1930, стор. 154—156.

⁵ М. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.—Археологія, т. II. К., 1948, стор. 113; Є. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.—Археологія, т. IV. К., 1950; М. Ю. Брайчевський. Антський період в історії східних слов'ян.—Археологія, т. VII. К., 1952.

⁶ П. Н. Третьяков. Спорные вопросы этнического развития восточных славян.—Тезисы докладов на сессии отделения исторических наук и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г. М.—Л., 1956, стор. 7—8.

⁷ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 45—51; В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР.—САИ, вып. Г4—4. М., 1961, стор. 31—33; А. П. Смирнов. Племена Черняховской культуры. Готский союз племен.—История СССР, т. I. М., 1966, стор. 308—312.

⁸ Г. Ф. Никитина. Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1965, стор. 15—16; В. В. Кропоткин. Черняховская культура и Римская империя.—Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 16.

няхівських пам'яток в результаті переміщення з нижньої Вісли та Прибалтики германських, зокрема, гото-гепідських племен⁹.

З початку ХХ ст. у дослідників існують розбіжності не тільки в питанні про походження черняхівської культури, а й у їх датуванні. Існує запропонована В. В. Хвойкою «широка» дата культури (II—V ст., деякі дослідники розширюють її навіть до VI—VII ст.) та «вузька» (III—IV ст.)¹⁰. Підставою для датування черняхівських пам'яток, починаючи з II ст., служать, насамперед, знахідки римських монет цього часу. Проте прибічники «вузької» дати заперечують проти датуючої можливості монет II ст., посилаючись на те, що вони часто зустрічаються разом з монетами III—IV ст. н. е. Що ж до таких «датуючих» речей, як певні типи амфор та арбалетних фібул, які можуть бути віднесені до II—III ст. н. е., то прибічники «вузької» дати вважають недостатньо доведеним існування цих речей в II ст.

Отже, на сьогодні в літературі існують різні точки зору як щодо початкової дати черняхівської культури, так і відносно її походження. Важливою причиною такого становища є недостатня кількість пам'яток ранньої доби. Тим більший інтерес становлять знахідки, що можуть бути віднесені до більш-менш короткого хронологічного періоду раннього черняхівського часу. Публікації однієї з них і присвячено цю статтю.

На правому березі Дніпра, в околицях с. Кдчкас, під час спорудження греблі Дніпрогесу провадилися великі земляні роботи. У зв'язку з ними Дніпробудівською експедицією 1927—1928 рр. було відкрито і досліджено цілий ряд різночасових пам'яток: кілька могильників, окремих курганів та поховань, давньоруське поселення тощо. Зокрема, 1928 р. С. С. Гамченком було досліджено дев'ять давньоруських землянок, три кургани з кро'млехами і похованнями періоду бронзи, одного скіфського а також окремі поховання.

Значний інтерес становлять відкриті ним в насипу кургану № 3 могильника II три впускні поховання¹¹. Курган мав діаметр близько 12 м та висоту близько 0,7 м. Зразу ж під поверхнею землі зустрічалися куски граніту, місцями щебінь. Наведемо опис поховань за текстом С. С. Гамченка¹².

П о х о в а н н я № 1. На глибині 0,45—0,48 м, в квадраті 12/3 (рис. 1), знайдено бронзову фібулу, а в квадратах 12/3—12/Е — уламки кальцинованих кісток людини, кількістю 32, розмірами 28—11X13 — 10X9—7 мм. В місці знахідки фібули і кісток простежено попелястого кольору пляму, квадратну, з довжиною сторони 0,47 м, з округлими кутами,— очевидно, слід поховання результатів трупоспалення.

П о х о в а н н я № 2. В квадраті 7/Е виявлено фрагменти «урно-

⁹ Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест-Тришин.—КСИА, вып. 100. М., 1965, стор. 101; М. А. Ти х а нова. Раскопки поселения у с. Лепесовка.— Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. М., 1966.

¹⁰ М. Б. Щукин. О трех датировках Черняховской культуры.— КСИА, вып. 112. М., 1967.

¹¹ С. С. Гамченко. Мої археологічні досліді року 1928 на Дніпрельстані.— Науковий архів ІА АН УРСР, Архів С. С. Гамченка, спр. 88, стор. 42—50, рис. 44, 45, табл. II, 41—42; IV; X.

¹² Поховання описані у такому ж порядку, як і в автора розкопок. Малозрозумілі найменування («точки 1, 2, 3») замінено на «поховання 1, 2, 3».

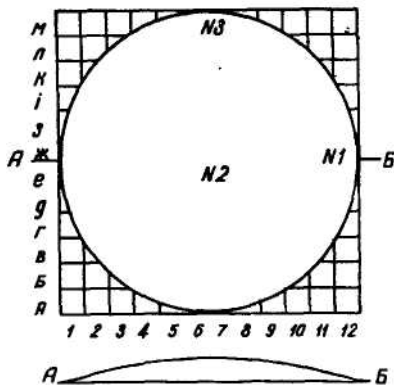

Рис. 1. План впускних поховань в насипу кургану.

подібної» глиняної посудини, вкриті плоским куском граніту. В цьому ж квадраті простежено подібну пляму, тільки більших розмірів, близько 1 м завширшки, із слабкими слідами дрібних зотлілих кальцинованих кісточок.

Поховання №3. Подібну пляму виявлено також і у квадраті 7/М, майже на рівні сучасного горизонту, поруч з фрагментами дзвінкої, з блискучою поверхнею, попелястого кольору глиняної посудини, «типу часів II—III ст. н. е.», серед яких також зустрічалися дрібні уламки кальцинованих кісток.

Нижче, в насипу кургану з глибини від 0,45 м до рівня горизонту, траплялися окремі знахідки — кілька фрагментів глиняного посуду з «сітчасто-гребінчастим» орнаментом, два уламки кісток барана і коня, два кремінних наконечники стріл, кремінний скребочок. На рівні горизонту виявлено подвійний кромлех, в середині якого під кам'яними вимостками та загородками виявилось сім скорчених поховань епохи бронзи, а також одне пізнє впускне поховання, датоване монетою початку XIX ст.

На думку С. С. Гамченка, відкриті ним пам'ятки являють собою залишки обряду трупоспалення, рештки якого зсіпались у ямку, закриту каменем і засипану щебнем, або складалися у глиняний посуд і опустили у могилу, прикриту в такий же спосіб. Знайдені ним фібулу та посудину С. С. Гамченко описує так. Фібула бронзова (рис. 2). Основа її пластинчаста, прикрашена біля осі трьома концентричними різьбленими колами, донизу звужується, утворюючи приймач застібки, внизу з боків також орнаментована зрізаними концентричними колами. Біля осі (залізного дроту) вона розширена і має посередині виїмку, куди заходить верхній кінець голки. Вкрита темнозеленою патиною. Загальна довжина — 6,1 см, довжина осі — 1,9 см, діаметр осі — 3 мм, ширина основи — 1—7,5 мм, діаметр голки — 1—2,5 мм. Посудину виготовлено із глини з домішкою піску, гончарною технікою, поверхня бурувато-чорна, гладка, блискуча (рис. 3).

Цим вичерпуються свідчення С. С. Гамченка про розкопки.

Виявлені впускні поховання свідчать про обряд тілоспалення, проведений осторонь. Поховання № 1 та № 3 були безурнові. Від них залишилися квадратні плями (ширина однієї 0,47 м), насичені рештками спалення. Очевидно, останні були зсіпані в яму відповідних розмірів, що і зазначає автор розкопок. Але висновок його про те, що поховальні ями були закриті каменем або щебнем, виглядає недоведеним, оскільки при опису знахідок в квадратах 12/3—12/Е та 7/М нічого не сказано про кам'яний заклад чи, принаймні, про скупчення каменів.

Безурнові спалення зустрічаються на багатьох черняхівських могильниках (Черняхів, Маслово, Лохвиця, Кам'янка, Гаврилівка та ін.). Звичайно рештки спалення зсіпали купкою на дно ями. Але останнім часом дослідники виділяють так звані «розсіяні» безурнові спалення, при

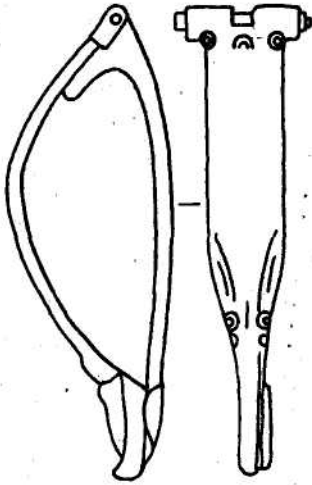

Рис. 2. Бронзова фібула з поховання № 1.

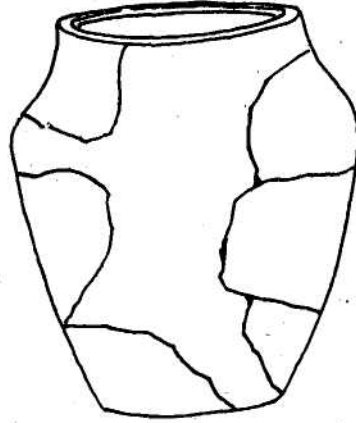

Рис. 3. Горщик з поховання № 2.

яких рештки кальцинованих кісток, попелу та черепки залягають «розсіяно» на більш або менш значній площі. Цей обряд простежено на Косанівському та Компаніївському могильниках¹³. Крім черняхівських пам'яток, він зустрічається в пшеворських та пізніх зарубинецьких (на Поліссі і верхньому Дніпрі¹⁴) похованнях. Оскільки С. С. Гамченко не зазначає, що залишки спалення були зсипані купкою, а, навпаки, пише про насиченість ними всієї плями, або ж навіть більшої площі (у похованні № 1 кістки простежувались у трьох квадратах), можна припустити, що поховання № 1 та № 3 належали до типу «розсіяних».

Складніша справа з визначенням типу поховання № 2. Тут також було відкрито пляму, насичену залишками спалення, шириною 1 м. Тому є підстави і це поховання віднести до типу «розсіяних». Проте на цьому ж квадраті виявлено роздавлений горщик, прикритий плоским куском граніту. Дослідник вважає його урною, але у тексті рукопису не сказано, що в ньому, або хоч би коло нього, знаходилося скупчення кісток. Відсутність їх дає підставу для іншого припущення — вважати горщик приставкою в похованні «розсіяного» типу: звичай прикривати урну або купку спалених кісток посудиною, керамічними уламками або каменем також відомий в черняхівських могильниках (Маслово, Лохвиця, Кам'янка тощо). Зокрема, на могильнику в Привільному, за 20 км на північ від Кічкаса, одне із безурнових спалень було прикрито плоским вапняковим каменем¹⁵. Проте приставки в черняхівських могильниках каменем не покривалися.

¹³ Н. М. Кравченко. Косановський могильник.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 102—103; Е. В. Мах но. Раскопки на Компаниевском могильнике.—Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1968.

¹⁴ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.—САИ, вып. Д1—19. М., 1964, стор. 16.

¹⁵ Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник полей погребений в с. Привильном.—СА, XXII. М., 1955, стор. 140.

Поховання № 1 датує фібула. Точних аналогій їй немає. Орнамент у вигляді концентричних кіл на спинці дає підстави зближати її з групою так званих очкових фібул, а саме, східнобалтійською серією (II ст.), яка включає двочленні шарнірні фібули¹⁶. Деякими особливостями форми, зокрема, широкою спинкою, різко звуженою в нижній частині, фібула із Кічкаса близька до ранньоримських шарнірних, що відносяться до I ст.¹⁷ Найбільше «очкових» фібул знайдено в Північній Європі, проте їх знахідки відомі і на півдні та сході Європи, зокрема, в Верхньому і Середньому Подніпров'ї¹⁸ та Подністров'ї. Пізню «очкову» фібулу знайдено в Зарубинецькому могильнику, що дало підставу В. П. Петрову продовжити верхню хронологічну межу могильника до II ст.¹⁹ Чотири вироби такого типу виявлено на пізньозарубинецькому поселенні в с. Лютіж під Києвом²⁰. Автором розкопок вони віднесені до рубежу II—III ст. У Подністров'ї цей тип фібул відомий за матеріалами з Липицького могильника²¹ та з поселення в с. Черепин. Останню знахідку В. Д. Баран пов'язує з черняхівським шаром поселення, датуючи початок його кінцем II ст.²²

Ранньоримські шарнірні фібули були поширені в більшості римських провінцій, Північному Причорномор'ї, відомі вони також в Середньому Подніпров'ї, зокрема, в Надпоріжжі (балка Квітина, Любимівка).

Зазначені аналогії дають підставу датувати знайдену фібулу, а разом з нею і поховання № 1 I—II ст.— мало вивченим періодом, коли в Середньому Подніпров'ї на зміну зарубинецькій, а в Верхньому Подністров'ї на зміну липицькій культурам приходить черняхівська. Уламки кераміки з поховання № 3 (черенки «дзвінкої» лощеної сіроглиняної посудини невідомої форми), очевидно, можуть бути віднесені до черняхівського типу.

З поховання № 2 походить гончарний округло'бокий горщик з прямими вінцями і бурувато-чорною лощеною поверхнею. Можна думати, він також належить до черняхівської культури. Для останньої характерні округлобокі горщики, зустрічається в ній також посуд з чорною лощеною поверхнею та прямими вінцями. Проте форма знайденої посудини не характерна для черняхівських гончарних горщиків (останні переважно більш округлобокі, мають сіру шорстку поверхню та відігнуті назовні вінця). Слід зазначити поширеність округлобоких горщиків з прямими вінцями і чорною або коричневою лощеною поверхнями се-

---

¹⁶ O. Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Stockholm, 1897, стор. 31—32.

¹⁷ А. К. Амброз. Фібулы юга европейской части СССР.—САИ, вып. Д1—30. М., 1966, стор. 26—27.

¹⁸ Там же. стор. 35—36; ДП. вып. IV. К., 1901, стор. 18, табл. IV, № 129.

¹⁹ В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.—МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 45, рис. 3, 11.

²⁰ В. И. Бидзилья. Лютеж — ремесленный центр эпохи зарубинецкой культуры.— Древности > Белоруссии. Материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий. Минск, 1966, стор. 155.

²¹ M. Smi-szko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, стор. 161, табл. XIII, 22.

²² В. Баран. Поселення перших століть н. е. біля с. Черепин. К., 1961, стор. 67, 78, табл. XVII. 4.

ред ліпної кераміки зарубинецької культури²³. Дуже можливо, що горщик з поховання №2 — черняхівський, що зберіг риси більш раннього зарубинецького посуду. Про наявність серед черняхівського посуду форм, що імітують зарубинецькі, уже йшлося в літературі. Так, В. П. Петров серед матеріалів Черняхівського могильника виділив дві гончарні миски, які відтворюють форми зарубинецьких²⁴.

Цілком ймовірно, що всі три поховання були синхронні або*, принаймні, відділені одне від одного незначним проміжком часу. Це припущення підтверджується однаковим поховальним обрядом.

Здобутий матеріал невеликий за обсягом, тому обмежимося лише висновками, що безпосередньо витікають із нього. В області Дніпровського Надпоріжжя в добу, що передувала кічкаським похованням, ми не знаємо осілого населення. Тому припускати місцеве походження черняхівської культури в цій області немає підстав. На рубежі нашої ери існували зв'язки між населенням Середнього та Нижнього Подніпров'я, про що свідчать знахідки зарубинецького матеріалу на городищах Нижнього Дніпра²⁵. Окремі знахідки зарубинецької кераміки відомі і в Надпоріжжі (Ново-Олександрівка), проте їх дуже мало, щоб говорити про наявність тут у цей час сталої осілості. Кічкаські поховання належать до наступного періоду формування черняхівської культури. Це самий її початок: вона ще зберігає риси зарубинецької. Відкриті поховання слід розглядати як знахідки, пов'язані з першими кроками заселення Надпоріжжя черняхівськими племенами. У «черняхівців», що з'явилися на порогах, існував обряд безурнових «розсіяних» спалень, були в ужитку шарнірні з очковим орнаментом фібули та гончарний посуд із сірою і чорною лощеною поверхнями, зокрема округлбоккі лощені горщики з прямими вінцями. Поширення черняхівської культури у Надпоріжжі і відбувається саме в цей або дещо пізніший час. Показове в цьому плані досить велике поселення в с. Микольське з власним гончарним горном для випалу типового черняхівського сіроглиняного посуду. В матеріалах поселення, що може бути віднесене до раннього черняхівського періоду, збереглася деяка кількість зразків посуду зарубинецького типу²⁶.

Черняхівці просунулися з Надпоріжжя і далі на південь, оселившись серед пізньоскіфського і сарматського населення пониззя Дніпра. На це вказують окремі черняхівські пам'ятки Нижнього Подніпров'я (Грушівка, Кам'янка), датовані раннім періодом черняхівської культури — II—III ст.²⁷ На відміну від Надпоріжжя, де в перші століття н. е. нам відомі лише черняхівські пам'ятки та поодинокі сарматські поховання, в більш південній області, крім них у значній кількості зустрічаються

²³ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура..., стор. 24—26, табл. IV, 3, 15, 16. Аналогічний горщик з поселення у с. Лютеж зберігається в фондах ІА АН УРСР.

²⁴ В. П. Петров. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.).—МИА, № 116. М., 1964, стор. 86—88, рис. 4, 6, 9.

²⁵ В. П. Петров. Зарубинецко-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій.—Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 66—71.

²⁶ А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 162.

²⁷ Э. А. Сымонович. Памятники Черняховской культуры степного Поднепровья.—СА, XXIV. М., 1955.

пізньоскіфські городища та поселення, а також великі сарматські могильники. Наявність на Нижньому Дніпрі різних типів синхронних пам'яток свідчить про те, що їх культура мала різні джерела і була сформована в різних областях. Зокрема, найближчою областю, звідки могли прийти в пониззя Дніпра та в Надпоріжжя черняхівці, було Середнє Подніпров'я, місце основного і масового поширення черняхівської культури.

Отже, кічкаські поховання є новою пам'яткою дуже мало ще вивченої ранньої доби черняхівської культури, часу її формування. Вони підтверджують думку, що зарубинецька культура була однією із підоснов черняхівської, а також свідчать про те, що Надпоріжжя було заселене черняхівцями ще в період становлення черняхівської культури.

Є. В. МАХНО

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Перші відомості про черняхівську культуру на території Подніпров'я археологічна наука одержала на початку ХХ ст. з розкопок В. В. Хвойки на Ромашківському та Черняхівському могильниках¹.

Дослідження поселень черняхівської культури майже одночасно з В. В. Хвойкою (в 1898—1899 рр.) розпочав К. Гадачек розкопками у верхів'ях Дністра поблизу с Неслухів, тобто на території Західної України, яка тоді входила до складу Австро-Угорської монархії².

На Східній Україні перші дослідники черняхівських поселень помилково трактували об'єкти своїх досліджень. Так, розкопуючи в 1905 р. поселення неподалік від с Лепесівка на Горині, Я. В. Яроцький вважав, що йдеться про могильник, а виявлену ним двокамерну гончарну піч (з уламками від 30 посудин у верхній і 12 у спідній камерах) трактував як «вуликоподібну» поховальну споруду. В пошуках подібних поховальних пам'яток в п'яти закладених траншеях автор натрапив на чотири черинці, складені, за його повідомленням, з сірувато-білої глини³.

Виявлені С. С Гамченком 1909 р. поблизу с Кринички в ур. Лабушна Посад скупчення культурних залишків, трактовані ним як поховання, Е. О. Симонович вважає слідами поселення⁴.

---

¹ В. В. Хвойко. Поля погребений в Среднем Приднепровье.— ЗРАО. новая серия, т. XII, вып. 1—2. СПб., 1901, стор. 172—182.

² K. Hadaček. Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu.— Grabarka Niesłuchowska. TeKa Konserwatorska, k. II. Lwów, 1900.

³ Я. Яроцкий. Некоторые памятники древности близ села Лепесовки Кременецкого уезда.— ИАК, вып. 29. СПб., 1909, стор. 54—64.

⁴ М. А. Тиханова, яка протягом 1957—1962 рр. провадила розкопки на цьому ж поселенні, на площі 5800 м² виявила ще 19 подібних черинців і 12 наземних споруд. Див. М. А. Тиханова. Раскопки поселения у с. Лепесовки.— VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 209—214.

⁴ Див. Є. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР — МИА, № 82. М., 1960, стор. 72—73.

Першим, про розкопки на поселеннях повідомляє В. В. Хвойка. Поблизу сіл Стрітівка, Жуківці та Вітачево ним було відкрито чотирикутні житла розміром 4—5Х3—4 м і глибиною 1—2 м, на долівці яких знаходилися глиняні печі або сліди вогнища, обмазаного глиною, різних розмірів⁵.

Деякі зрушення у вивченні черняхівських поселень намітилися в період діяльності ВУАКу. 1924 р. М. Я. Рудинським було проведено дослідження на поселенні біля с Кантемирівка⁶.

Невеликі розкопки на поселенні поблизу с Дідівщина було здійснено 1929 р. В. Є. Козловською. На площі 80 м² виявлено вогнище, обмазану долівку і розвал обгорілої обмазки стін житла (можливо, двох жител — одне над одним)⁷. В архіві Інституту археології АН УРСР збереглися відомості про випадково розкопаний С. С. Гамченком 1929 р. на поселенні в с. Маслове розвал обгорілої обмазки стін від великої наземної споруди⁸. Опис цього розвалу дає підстави гадати, що йдеться про залишки двох споруд, які розміщувалися одна над одною. Розкопки на поселенні поблизу с Привільне на придніпровських порогах 1929 р. провадив Б. А. Грінченко⁹.

Інтерес до вивчення поселень черняхівців виник у зв'язку із запланованою Інститутом археології АН УРСР наприкінці 30-х років великою роботою по вивченню черняхівської культури, якою керував В. П. Петров. З цією метою було здійснено дві розвідкові експедиції. Одна з них, під керівництвом М. Л. Макаревича (за участю автора), що працювала в районі діяльності В. В. Хвойки, обстежила поселення поблизу с Жуківці, досліджуване свого часу В. В. Хвойкою. Розвідковими розкопками виявлено залишки споруд, характер яких не встановлено. Не було з'ясовано характер будівель і другою експедицією, що під керівництвом І. М. Фещенка обстежила в Надпоріжжі поселення поблизу сіл Привільне, Майорка, Волоське та Микільське¹⁰.

В цей же час в басейні Горині на поселенні поблизу с Вікнини Великі провадив розкопки М. Ю. Смішко. Результати їх опубліковано в повоєнні роки¹¹.

Як бачимо, ні випадкові розкопки пам'яток, ні розвідки довоєнних років не дали чіткого уявлення про характер споруд черняхівської культури. Вони не виявили навіть топографії поселень і не були опубліковані.

---

⁵ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья. К., 1913, стор. 46.

⁶ М. Я. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.— Записки ВУАК, т. I. К., 1930, стор. 133—158. 1948 р. на цьому ж поселенні автором було розкопано наземну двокамерну споруду, що являла собою комору. Див. Є. В. Махно. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань.— АП, т. 3. К., 1952, стор. 233—236.

⁷ Див. Є. В. Махно. Памятники Черняховской культуры на территории УССР, стор. 34.

• Є. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.—Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 109.

• 1940 р. їх продовжував І. М. Фещенко. Ним відкрито піч, що, мабуть, залишилася від наземного житла. Землянки ж, розкопані Б. А. Грінченком і опубліковані 1955 р. Ю. В. Кухаренком, належать де пізніших часів. Див. Є. В. Махно. Памятники Черняховской культуры на территории УССР, стор. 28.

⁸ Є. В. Махно. Памятники Черняховской культуры на территории УССР.

¹¹ М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, т. I. К., 1947, стор. 111—122.

Виняток становило лише недокументоване і, отже, на той час не обгрунтоване повідомлення В. В. Хвойки. Проте і в цьому випадкові залишалось неясним, йдеться про наземні, напівземлянкові споруди, чи глибокі землянки.

Розпочате напередодні Великої Вітчизняної війни дослідження поселень було продовжено лише після її закінчення. Воно розгорнулося широким фронтом уже наприкінці 40-х — у 50-х роках під загальним керівництвом академіка П. П. Єфименка. В перші ж повоєнні 1945—1946 рр. ними одночасно було охоплено Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя і Волинь. Результати їх публікувалися у перших повоєнних виданнях Інституту археології АН УРСР¹².

І хоч перші повоєнні розкопки носили скоріше розвідковий характер, а публікації їх не відзначалися повнотою, разом з матеріалами попередніх розкопок вони склали в основному правильне уявлення як про топографію поселень, так і про основний тип будівель черняхівської культури. Стало ясно, що для неї властиві великі поселення з насиченим культурним шаром, які витягуються (протягом 0,5—1 км і часом до 2 км) вздовж сонячних схилів надзаплавних терас невеликих річок, не уникаючи і берегів Дніпра. Було встановлено також, що для черняхівської культури характерним типом будівель є безфундаментні наземні споруди на дерев'яному каркасі, який обплітали лозою і обмазували глиною. На багатьох поселеннях (це спостерігали ще С. С. Гамченко поблизу с. Маслове та В. Є. Козловська в с. Дідівщина) такі споруди часто залягали одна над одною. На поселенні поблизу с. Жуківці, наприклад, понад схилом, перекриваючи частково одна одну, розміщувалися чотири наземні споруди.

На долівці деяких споруд (жител), як про це писав і В. В. Хвойка, зустрічалися вогнища або печі із глинобитним склепінням, черинь у яких часто підстиляли уламки битого посуду, камені, вапнисті конкреції і т. ін. Ці спостереження зроблено в основному під час перших повоєнних розкопок на поселеннях у Вікнинах Великих, Луці-Врублевецькій, Пражеві, Ягнятині, Жуківцях. Вони багато разів підтверджувалися на багатьох і багатьох поселеннях. Наземні споруди виявлено на всій основній території поширення черняхівської культури. Вони зустрічаються на широкому просторі лісостепового Подніпров'я, в степовій частині Правобережжя, прилеглого до Лісостепу, на Волині, Подністров'ї і в Донецько-Сеймському басейні. Їх виявлено майже на всіх поселеннях Середнього Подніпров'я. На кожному з уже згаданих поселень поблизу сіл Жуківці та Ягнятин в 1946—1947 рр. розкопано по десять розвалин наземних споруд. В Ягнятині, зокрема, відкрито дві великі двокамерні будівлі виробничого призначення. Наземну двокамерну споруду типу комори розкопано 1948 р. на Кантемирівському поселенні, розташованому в басейні р. Коломака на південно-східному пограниччі Лісостепу і Степу. На поселенні

---

¹² М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, стор. 111—112; його ж. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р.—АП, т. І. К., 1949, стор. 189—205; М. О. Ти ханова. Розкопки верхніх горизонтів на поселенні с. Врублевецьке.—Т а м же, стор. 177—189; С. В. Мах но. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі.— Там же, стор. 153—176; Т. Сі с ко в а. Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка Первомайського району 1946 р.—Т а м же, стор. 184—188.

В Новолипівському протягом 1957—1958 рр. досліджено сім печей та 11 наземних споруд. Серед них були житла і стодоли. Кілька наземних споруд виявлено 1958 р. на поселенні поблизу с Радуцьківка (на Дніпрі). Дві з них, розкопані повністю, залягали одна над одною. На розташованому неподалік поселенні поблизу с Максимівка розкопано дев'ять наземних будівель (житла, комори, клуні), що входили до трьох дворич. У верхів'ях Південного Бугу на поселенні в с Турія 1955 р. відкрито залишки чотирьох наземних споруд. Три з них (житло, комора, клуня) входили до одного дворича¹³. Десять наземних споруд виявлено 1956 р. на поселенні в Леськах на Дніпрі. Дев'ять із них становили двориче із житлом, господарчими (комора, сарай, свинарня, курятник) та виробничими (невелика майстерня для виготовлення посуду) будівлями¹⁴.

Наземні споруди характерні і для волинської групи черняхівських пам'яток. Їх виявлено ще 1905 р. на поселенні біля с Лепесівка. Протягом 1957—1962 рр. тут зафіксовано розвалини 35 наземних споруд. 12 із них, краще збережених, були двокамерними житлами, причому одна із камер, без печі, мала виробниче призначення¹⁵. Три наземних житла, з яких два залягали одне над одним, виявлено 1947 р. на поселенні поблизу с. Костянець. Двокамерну з двома печами наземну будівлю розкопано 1955 р. поблизу с. Слободище, Житомирської області¹⁶. На Іванковецькому поселенні (Любарського району, Житомирської області) протягом 1959—1961 рр. розкопано дві наземні споруди. Одна з них була двокамерною з жилою та виробничою (в якій знайдено дві пари жорен) камерами¹⁷. Лише на поселенні поблизу с Пращів крім чотирьох наземних виявлено дві будівлі із заглибленою долівкою¹⁸.

Наземні будівлі були поширені також у Подністров'ї, хоч тут нерідко зустрічаються і споруди, заглиблені в землю, та землянки. Наземні житла виявлено на Неслухівському поселенні під час розкопок К. Гадачека в 1898—1899 і 1903 рр. та М. Ю. Смішка в 1946 р.¹⁹ В 1951—1952 рр. на поселенні поблизу с Іванківці (Новоушицький район, Хмельницька область), що відоме знахідкою святилища із кам'яними зображеннями богів, розкопано розвалини чотирьох наземних будівель²⁰. Залишки чотирьох наземних споруд виявлено на поселенні поблизу с. Киселев, Чернівецької області²¹. На поселенні в Луці-Врублевецькій протягом 1946—1957 рр. розкопано крім десяти наземних п'ять заглиблених

---

¹³ Е. В. Махно. Памятники Черняховской культуры на территории УССР, стор. 26—27, 31, 37, 38, 42, 56, 58, 65.

¹⁴ А. Т. Смиленко, М. Ю. Браичевский. Черняховское поселение в селе Лески близ города Черкасс.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 35—61.

¹⁵ Див. прим. 3. Розкопані житла М. А. Тиханова безпідставно вважає будівлями типу Stallhaus. До цієї думки приєднується і Е. А. Рікман.

¹⁶ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 24—25, 43.

¹⁷ И. С. Винокур. Памятники Волинской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы.—МИА, № 116. АИ, 1964, стор. 179—184.

¹⁸ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 25.

¹⁹ Там же, стор. 36.

²⁰ М. Ю. Браичевский, В. Й. Довженок. Поселение и святилище в с. Иванковцы на Среднем Днестре.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 238—262.

²¹ Б. А. Тимошук, И. С. Винокур. Памятники черняховской культуры в Буковине.—МИА, № 116, стор. 186—192.

у землю спрруд. На поселенні в с. Черепин 1954—1956 рр. виявлено дев'ять наземних жител та вісім напівземлянок²². На відомому Ріпнівському поселенні в 1957—1960 рр. відкрито три печі та 11 вогнищ, що залишилися від наземних жител, а також 27 землянкових будівель (у тому числі дев'ять жител)²³.

Співіснування наземних та напівземлянкових споруд зафіксовано також на пограниччі із Степом та в степовій частинах Правобережжя. Так, на поселенні Синицівка-Сабатинівка 1949 р. розкопано дві наземні будівлі, одна з яких була млиновою спорудою. Два наземних житла з глиняними вогнищами відкрито 1951 р. на Кутянському поселенні (Апостолівський район, Дніпропетровська область), а поруч, на поселенні поблизу с. Грушівка, розкопано землянку з глиняним вогнищем, що виступало за межі житла²⁴. На дослідженому неподалік Капудівськму поселенні в 1957—1964 рр. виявлено чотири житла, заглиблених в землю²⁵. Залишки землянки відкрито 1940 р. на поселенні поблизу с. Волоське. Два земляночних житла розкопано 1952 р. в Лоцмано-Кам'янці, рештки семи заглиблених жител — 1950 р. на Микільському поселенні. Але поблизу, на Вищетарасівському поселенні, 1957 р. було відкрито наземне житло. У цьому ж районі, на поселенні в с. Іллінка, того ж 1957 р. знову виявлено заглиблену в землю споруду²⁶.

І, нарешті, на північно-східній околиці ареалу поширення черняхівської культури, в басейні Сіверського Дінця, на поселенні поблизу с. Пересічне, 1931—1933 рр. виявлено землянки, а на Новопокровському поселенні 1949 р. — наземне житло з глинобитною піччю²⁷.

За попередніми підрахунками, до 1959 р. на території Середнього Придніпров'я, а також в суміжних районах Подністрів'я, Волині та верхів'їв Сіверського Дінця відкрито 213 черняхівських споруд²⁸, у тому числі 11 (5%)_д характер яких не визначено, 129 (61%) — наземних і 73 (34%) — напівземлянок та землянок.

Отже, дослідження останніх років підтвердили попередні спостереження про те, що характерним на всій території поширення черняхівської культури типом будівлі є глиняна наземна споруда на дерев'яному каркасі, обплетеному лозою. Вони збагатили наше уявлення також доказами того, що поряд з наземними існували і заглиблені в землю та земляночні споруди, але останні посідають, безумовно, другорядне місце, зустрічаючись, головним чином, на периферії черняхівської культури: в Подністрів'ї, степовій частині Правобережжя (зокрема в Надпорожжі) та у верхів'ях Дінця.

²² Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 36.

²³ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры в бассейне Западного Буга. — МИА, № 116, стор. 213—250.

²⁴ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 20, 36.

²⁵ Л. М. Рутківська. Поселення середины I тысячелетия н. е. біля села Капудівки. — Археологія, т. XXIV (у друці).

²⁶ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 20, 21, 23.

²⁷ Там же, стор. 49, 51.

²⁸ Підрахунки зроблено на підставі матеріалів, наведених в роботі Е. В. Манно. Памятники черняховской культуры на территории УССР, стор. 9—83.

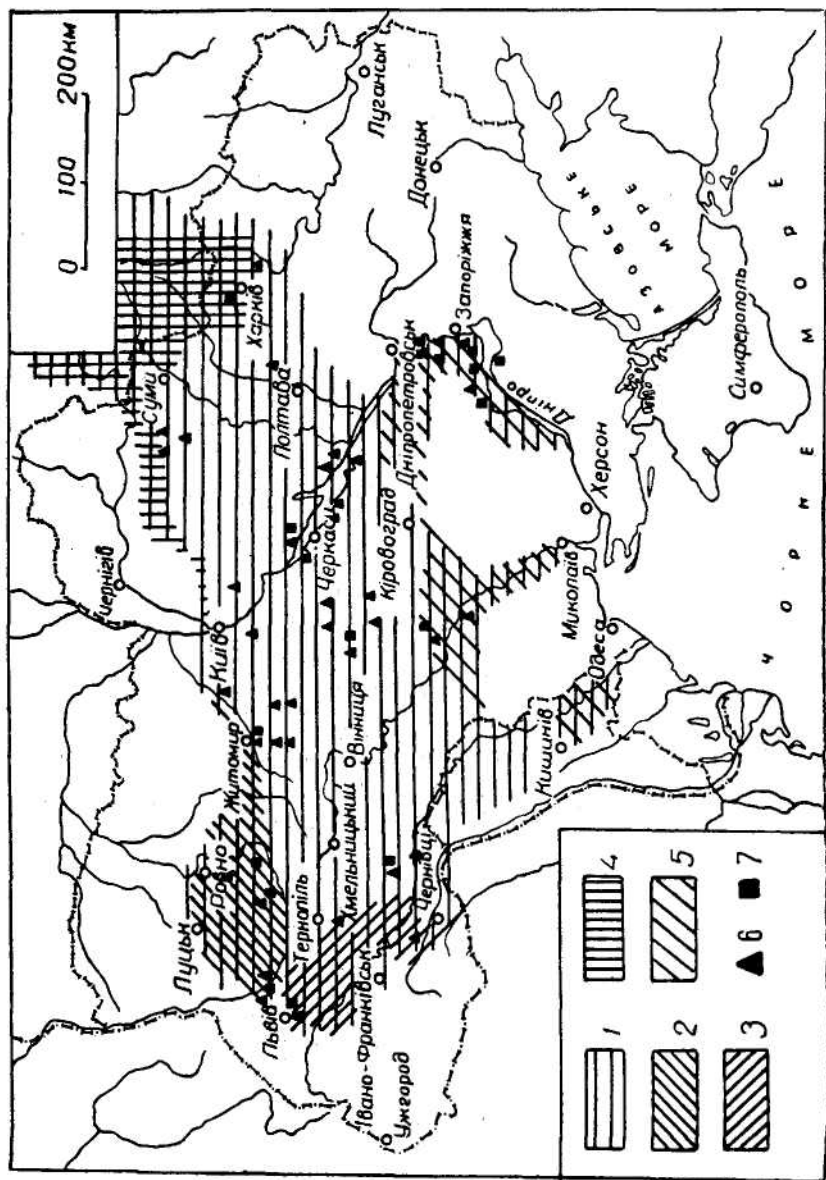

Рис. 1. Схема поширення наземних та заглиблених споруд чорнозівської культури у відповідності з різними типами посуду.

1 — гончарний посуд; 2-5 — ліпний посуд (2 — волинська група, 3 — дніпровська, 4 — південнотеплова, 5 — сеймсько-донецька); 6 — місця виявлення наземних споруд; 7 — місця виявлення заглиблених споруд.

Суттєво, що заглиблені в землю та земляночні споруди поширені саме на тих пам'ятках південно-західної, південної та південно-східної окраїн культури, на яких переважає або ж посідає досить помітне місце специфічний для кожного із названих районів ліпний посуд (рис. 1). Наприклад, на поселенні в с. Черепин, де виявлено дев'ять наземних і вісім напівземлянкових споруд, ліпний посуд становить 60%. На Ріпнівському поселенні, де розкопано 27 землянок і лише 14 печей, що репрезентують наземні споруди, ліпний посуд також переважає. На тих поселеннях Подністров'я, де виявлено тільки наземні житла, ліпний посуд або взагалі відсутній (Киселев), або ж представлений дуже незначною кількістю (Іванківці).

На поселенні Синицівка-Сабатинівка, де ліпного посуду не було, відкрито тільки наземні житла. На поселенні з наземними будівлями поблизу с. Кут ліпний посуд становить лише 9%, а на Капулівському поселенні, на якому відкрито тільки заглиблені в землю житла, кількість його дорівнює 52—53%.

В Середньому Подніпров'ї, для якого визначальним є гончарний посуд, характерні наземні споруди. Лише на поселенні поблизу с. Журівка (Черкаська область) вони становили меншість: протягом 1959—1963 рр. Е. О. Симоновичем виявлено тут 33 заглиблених у землю та землянкових споруд, тоді як наземні житла представлені розвалинами кількох печей. В деяких із землянок кількість ліпного посуду дорівнює 80%, і взагалі на поселенні він посідає дуже помітне місце²⁹.

Матеріали Журівського поселення не тільки не спростовують, а навпаки, підкреслюють той установлений дослідженнями факт, що землянкові споруди в черняхівській культурі характерні для пам'яток, керамічний комплекс яких включає велику долю ліпного посуду. Такі пам'ятки, за незначним винятком, розташовані на південно-східній, південній та південно-західній окраїнах черняхівської культури.

На закінчення необхідно підкреслити, що для характеристики будівельного комплексу черняхівської культури визначну роль відіграли розкопки на поселенні поблизу с. Леськи. Вперше на яскравому матеріалі вони показали, що типовим господарчим комплексом в лісостеповій частині Подніпров'я було дворище, що об'єднувало кілька наземних споруд, кожна з яких має чітко окреслене функціональне призначення (житло, господарчі та виробничі будівлі). Саме розкопки в Леськах дали можливість чіткіше охарактеризувати комплекс споруд, відкритих 1955 р. на поселенні в с. Турія, з'ясувати призначення деяких споруд, виявлених 1957—1958 рр. на Ново-Липівському поселенні, зрозуміти комплекси, розкопані поблизу с. Максимівка. Все це дає можливість уточнити характеристику будівельного комплексу черняхівської культури, зокрема для середньоподніпряньського лісостепоного району.

Можна вважати установленим, що для цієї території характерними є наземні будівлі, більш-менш строго розчленовані за функціями, які, об'єднуючись в дворище, звичайно складають зручний для ведення зернового господарства комплекс. Майже обов'язковими спорудами його є житло, комора і стодола. У певних випадках цей комплекс ускладнюють інші господарчі будівлі та споруди ремісничого призначення.

---

²⁹Е. О. Симонович. Звіти за 1959—1963 рр.—Архів ІА АН УРСР.

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ
ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ У ВЕРХІВ'ЯХ
ДНІСТРА І ЗАХІДНОГО БУГУ

Дослідження поселень другої чверті I тисячоліття у верхів'ях Дністра і Західного Бугу почалися наприкінці XIX — на початку XX ст. розкопками багат шарового селища поблизу с. Неслухів, Буського району, Львівської області, здійснених К. Гадачем¹. К. Гадачек звернув увагу на відмінність виявлених ним пам'яток від матеріалів липицького могильника і на їх типологічну близькість до пам'яток черняхівської культури Подніпров'я².

На жаль, після порівняно значних польових досліджень у Неслухові (поселення розкопувалося протягом трьох сезонів — у 1898—1899 і 1903 рр.) до п'ятидесятих років поточного століття на згаданій території провадилися виключно розвідкові роботи, які збільшували кількість пам'яток, але давали мало матеріалу для їх наукового осмислення. Поглиблену розвідку з розкопками у згаданій період було проведено лише на кількох поселеннях другої чверті I тисячоліття. Так, 1931 р. Т. Сулімівський відкрив по одному наземному житлу на трьох поселеннях: поблизу сіл Голігради, Новосілка Костюкова та Максимівка, Тернопільської області³. У Новосілці Костюковій шляхом шурфування було простежено ще три наземні споруди, а М. Ю. Смішко 1946 р. частково відкрив житлову споруду та яму на поселенні в Неслухові⁴.

Невеликі матеріали, здобуті Т. Сулімівським, довгий час були об'єктом суперечок на сторінках археологічної літератури. Так, сам автор розкопок до пам'яток другої чверті I тисячоліття відносив лише поселення в Новосілці Костюковій і Максимівці. Голіградське поселення він датував пізньолатенським періодом⁵. М. Ю. Смішко перші дві пам'ятки якийсь час вважав належними до липицької культури⁶. Лише в 50-х роках всі три поселення було визнано черняхівськими, а здобуті на них матеріали другої чверті I тисячоліття виділено із більш ранніх комплексів⁷.

Окремого розгляду вимагають дослідження в Неслухові. К. Гадачек в процесі розкопок поселення відніс до комплексу культури полів

¹ K. H a d a c z e k . Grabarka Niesluchowska.— Teka konserwatorska, rocz. II. Lwów, 1900, стор. 48—59, 71—78.

² K. H a d a c z e k . Kultury dorzecza Dniestru.— Materyaly antropologiczne—archeologiczne i etnograficzne, t. XII. Kraków, 1912, стор. 28.

³ T. S u l i m i r s k i . Trzy chaty przedhistoryczne.— Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski. Lwów, 1934, стор. 33—48.

* М. Ю. С м і ш к о . Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові у 1946 р.—АП, т. I. К., 1949, стор. 189—205.

⁵ T. S u l i m i r s k i . Назв, праця, стор. 38.

⁶ М. S m i s z k o . Osady kultury lipickiej.—Przyczynki do poznania..., стор. 14—21.
М. Ю. С м і ш к о . Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II К., 1948, стор. 98—130.

⁷ М. Ю. С м і ш к о . Раннеславянская культура Поднестровье в свете новых археологических данных.—КСИИМК, вып. 44. М., 1952, стор. 76; В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, стор. 4.

поховань всі виявлені там пам'ятки I тисячоліття, включаючи до них і матеріали ранньосередньовічного періоду. Він виділив лише поховання доби бронзи, які вважав більш ранніми, ніж поселення. М. Ю. Смішко на цьому поселенні виділив матеріали трьох хронологічних періодів: епохи бронзи, полів поховань і феодальної доби⁸. Разом з тим до пам'яток черняхівського типу на Неслухівському селищі ним було зараховано 18 житлових споруд із розкопок К. Гадачека, а також 19 так званих пекарських печей⁹. Ще далі пішов у цьому напрямку М. Ю. Брайчевський, який пише: «Єдине поселення, розкопане повністю — у Неслухові на Львівщині,— мало 18 домогосподарств»¹⁰. Отже, він приймає названу цифру (18 жител) як доведену і уже із зовсім незрозумілих причин стверджує, що поселення має невеликі розміри і розкопане повністю. На цій підставі М. Ю. Брайчевський робить далекоюсяжні висновки демографічного характеру.

З такою характеристикою поселення в Неслухові ніяк не можна погодитись. Селище, як показало наше обстеження, досить велике і займає два сусідні урочища — Грабарку і Лісковицю. Сам К. Гадачек вказує, що лише площа Грабарки становить 22 га. Очевидно, що не може бути й мови про повне дослідження пам'ятки протягом трьох сезонів, і це, зокрема, довели розкопки М. Ю. Смішка 1946 р. Крім того, К. Гадачек, як видно із опублікованих ним звітів, досліджував поселення шляхом прокладання траншей і, таким чином, площа між траншеями залишалася недослідженою. При такому методі розкопок виділити домогосподарства неможливо. Кількість розкопаної площі К. Гадачек не вказує. На підставі звітів К. Гадачека, в яких, на жаль, опубліковано лише споруди (інколи із згадкою про знайдений в них речовий матеріал) та зібраного ним на Неслухівському поселенні матеріалу¹¹, а також даних із розкопок М. Ю. Смішка тут, крім поховань доби бронзи та пам'яток черняхівського типу, можна виділити житлові і господарські споруди другої половини I тисячоліття і комплекси XII—XIII ст.

До другої чверті I тисячоліття із значною долею вірогідності можна віднести п'ять напівземлянок, чотири господарські ями і 19 печей, які, що найбільш ймовірно, є залишками наземних жител XII—XIII ст. (згадані печі ввійшли у літературу як пекарські печі культури полів поховань), Серед слов'янських матеріалів є досить рання ліпна кераміка, найімовірніше, V—VII ст., більш пізня кераміка, обточена на ручному крузі, та посуд XII—XIII ст.

Із слов'янськими і давньоруськими пам'ятками можна пов'язати п'ять напівземлянок, чотири господарські ями і 19 печей, які, що найбільш ймовірно, є залишками наземних жител XII—XIII ст. (згадані печі ввійшли у літературу як пекарські печі культури полів поховань), Серед слов'янських матеріалів є досить рання ліпна кераміка, найімовірніше, V—VII ст., більш пізня кераміка, обточена на ручному крузі, та посуд XII—XIII ст.

Нам не вдалося визначити культурну належність чотирьох напівземлянок, чотирьох господарських ям, двох печей та двох вогнищ, оскільки за конструктивними особливостями їх важко віднести, до якої-

⁸ М. Ю. Смішко. Звіт про дослідження..., стор. 189.

⁹ М. Ю. Смішко. Доба полів поховань..., стор. 111.

¹⁰ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964.

стор. 18.

¹¹ Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї. Шифрами вони не пов'язані з об'єктами.

небудь із згаданих груп пам'яток, а ті відомості, які подає про них К. Гадачек, не мають даних про виявлений в них матеріал.

Починаючи з 50-х років дослідження пам'яток другої чверті I тисячоліття у верхів'ях Дністра і Західного Бугу стають більш систематичними. На ряді поселень, що особливо важливо, проведено багаторічні розкопки.

1950 р. М. Ю. Смішко та О. О. Ратич відкрили двокамерне наземне житло з глиняною піччю поблизу с. Сухостав, Тернопільської області¹². Нами у 1954—1956 рр. виявлено вісім заглиблених жител і 14 ям неподалік від с. Черепин, Львівської області¹³. У 1954 і 1956—1957 рр. Г. І. Смірною та К. К. Черниш було відкрито заглиблене житло і дев'ять ям черняхівського типу на поселенні в с. Незвисько, Івано-Франківської області¹⁴. Ліпну і гончарну кераміку та інші знахідки черняхівського типу на цьому поселенні було виявлено 1953 р. М. Ю. Смішком.

1955 р. у зв'язку із дослідженням площі, де випадково було виявлено багато поховань липицької культури¹⁵, нами відкрито два заглиблені житла і дві ями черняхівського типу на поселенні в с. Чижиків, Львівської області. Ще два напівземлянкові житла простежено в стінках силосних траншей.

Значні дослідження проведено автором на поселенні Ріпнів II, Львівської області¹⁶. Не далеко від цього поселення, між селами Ріпнів і Ракобути, а також поблизу с. Купче відкрито ще три синхронні поселення, які разом із неслухівським селищем становлять певну групу пам'яток, розташованих на незначній відстані одна від одної.

На поселенні Ріпнів II 1957—1961 рр. відкрито 6027 м² площі і виявлено 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та ряд вогнищ. Дві заглиблені споруди черняхівського типу частково відкрито нами 1961 р. в контрольному шурфі на поселенні Ріпнів III.

На селищі в Ракобутах 1958—1960 рр. відкрито шість заглиблених будівель, три з яких, судячи за їх розмірами, могли використовуватись як житла, три інші являли собою господарські ями: Ще одну господарську яму на цьому поселенні простежено в стінці силосної траншеї¹⁷.

Цікаву групу поселень черняхівського типу відкрито нами на р. Гнилій Липі, лівій притоці Дністра, в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС, Галицького району, Івано-Франківської області. Вони також розташовані на незначній відстані одне від одного поблизу сіл Бовшів (2 поселення), Дем'янів (2 поселення), Коростович (1 поселення). Три із цих поселень розміщені на незначних підвищеннях річних заплав.

---

¹² За матеріалами Інституту суспільних наук Львівського державного університету (ЛДУ).

¹³ В. Д. Баран. Поселення перших століть..., стор. 20 і далі. У згаданій роботі неправильно визначено два житла, які трактуються як наземні. Насправді це залишки глиняної обмазки — перекриття двох напівземлянок.

¹⁴ Г. І. Смирнова. Поселение у с. Незвисько в первые века новой эры. — МИА, № 116. М., 1964, стор. 202—206.

¹⁵ М. Ю. Смішко. Богатое погребение начала нашей эры во Львовской области. — СА, 1957, № 1, стор. 238—243.

¹⁶ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга — МИА, № 116, стор. 213—250.

¹⁷ Там же, стор. 250—252. Одну споруду на цьому поселенні відкрив 1958 р. І. І. Ляпушкін.

На поселенні Бовшів II у 1962—1964 рр. розкрито 2700 м² площі і виявлено вісім заглиблених жител, 47 господарських ям і 19 відкритих вогнищ, розміщених за межами споруд. Одну господарську яму та заглиблене житло частково відкрито на поселенні Дем'янів II¹⁸.

Таким чином, протягом останніх двох десятиліть кількість відомих поселень другої чверті I тисячоліття значно збільшилася.

Певні спроби підсумувати матеріали пам'яток цього часу на території Верхнього Подністров'я і верхів'їв Західного Бугу було зроблено у 30-х роках в роботах польських, а в 1940—1950 рр.—радянських археологів¹⁹. Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу у згаданому районі вони дати не могли у зв'язку з відсутністю достатніх джерельних матеріалів. До недавнього часу не було розкрито і саму сутність пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я, що особливо яскраво виявилось у запереченні на поселеннях другої чверті I тисячоліття на цій території заглиблених жител, а також ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою²⁰. Виходячи в основному із матеріалів довоєнних розкопок та нечіткого аналізу матеріалів неслухівського селища, навіть частина сучасних археологів сприймала ці поселення як типово черняхівські з притаманними їм наземними житлами і сірою гончарною керамікою.

Останні дослідження цих пам'яток показали, що вони не становлять монолітної культурної групи. Видимість єдності матеріальної культури населення Подністров'я розглядуваного періоду створюється за рахунок не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціально-римської культури, характерними для всієї північної периферії римської імперії. Зараз відкрито поселення з виключно заглибленими житлами, на яких крім гончарної кераміки, що для величезної частини території Європи другої чверті I тисячоліття є, власне, ознакою епохи, в значній кількості виявлено своєрідний ліпний посуд, вивчення якого кидає нове світло на характер черняхівської культури в цілому.

Виходячи із наявних матеріалів, поселення черняхівського типу Верхнього Подністров'я цілком закономірно можна розділити на дві групи.

До першої із них входять поселення типу Черепин, Ріпнів II, Бовшів, Неслухів, Ракобути, Чижиків тощо. Вони розташовані у верхів'ях Західного Бугу приблизно до м. Буська і заходять на територію верх-

¹⁸ За матеріалами ЛДУ (розкопки автора).

¹⁹ W. Antopiewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, стор. 174—187; його ж. Siady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunow. Warszawa, 1934; J. Kostrzewski. Zagadnienie L zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski.—Tydzień o Pomorzu, 1934; L. Kozłowski. Zarys pradziejów Polski Potudniowo-Wschodniej. Lwów, 1939, стор. 94—103; М. Ю. Смишко. Доба полів поховань..., стор. 98—130; його ж. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.—Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 82—95; його ж. Раннеславянская культура Поднестровья..., стор. 67—82; М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые века нашей эры.—МИА, № 6. М., 1941, стор. 247—267; і і ж. О локальных вариантах черняховской культуры.—СА, 1957, № 4, стор. 168—194.

²⁰ М. Ю. Смишко. Раннеславянская культура Поднестровья..., стор. 77; М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.—Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 47.

ньої частини Правобережного Повіслення²¹, а вниз по Дністру доходить до лінії Незвисько на Дністрі — Верхній Івачів на Сереті (поблизу Тернополя).

Поселення розміщені, як правило, на південних схилах невеликих річок, потічків і водоймищ, рідше на берегах великих рік або в річкових заплавах. Характерним типом житла є напівземлянка глибиною 0,7—1,5 м від сучасної поверхні або землянка завглибшки до 2 лі і більше. Їх розміри коливаються від 10 до 20 м², в окремих випадках трапляються житла, площа яких перевищує 30 м². Поки що одне таке житло виявлено на поселенні поблизу Черепина. За формою житла чотирикутні або овальні, стінки, вирізані у материковій глині, дещо розхилені. У багатьох землянках у материковій стінці вирізано виступи — східці, які, очевидно, визначають вхід у землянку. В окремих помешканнях на поселенні Ріпнів II, Бовшів II, а також в одному житлі черепинського селища розчищено пристінні материкові виступи-прилавки, які могли використовуватись як лави або лежанки. Інколи для нижньої сходинки у землянці залишався виступ досить великих розмірів. Він міг бути використаний і як лежанка, наприклад, у житлі № 11 на поселенні Ріпнів II. У деяких житлах в Черепині, Ріпневі II, Бовшові II відкрито підвальні ями, що нерідко знаходилися в одному із кутів житла. У багатьох помешканнях розчищено вогнища, в окремих із них виявлено печі, складені з глини (Чижиків, Ріпнів II) або каменю (Черепин). Разом з тим у значній кількості напівземлянок і землянок Ріпнівського поселення вогнища відсутні, хоч за розмірами ці споруди відповідають житлам. У нас поки що немає даних для пояснення цього явища, характерного, до речі, не тільки для розглядуваної території²². Можна припустити, що в таких житлах розкладали вогнища лише взимку, а літом їх зачищали і користувалися вогнищами та печами, спорудженими за межами помешкань. Якщо наше припущення вірне, то можна вважати, що ріпнівське поселення було залишене мешканцями у літній період. Одну напівземлянку без вогнища відкрито нами і на поселенні Бовшів II.

Спостереження, зроблені в процесі дослідження жител, дають можливість дещо сказати і про їх конструкцію в цілому.

На поселеннях в Черепині, Ракобутах, Бовшові II у долівці напівземлянок розчищено ями від стовпів, розміщені переважно у кутах житла, а в деяких випадках і посередині двох протилежних стінок (житло № 14 на поселенні Бовшів II). Очевидно, стовпи були опорою даху і стін. Для згаданого житла бовшівського поселення цілком можна припустити наявність двосхилої покрівлі.

Окремого розгляду потребують житла переважно землянкового типу, а також ями, в яких розчищено шар обпаленої глини. Такі споруди відомі в Неслухові, Ракобутах, Черепині, Бовшові. Незважаючи на те, що вони можуть мати різні форми, розміри і глибину, їх об'єднує характерна спільна риса — наявність у верхніх шарах заповнення, приблизно

---

²¹ J. Marciniak. Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach Polski w świetle badań wykopaliskowych w Złotei, w pow. Sandomierskim.— WA, t. XVI. Warszawa, 1937, стр. 234—255; T. Reyman. Problem ceramiki ciwej na kole toczzonej ha tle odkryć w górnym dorzeczu Wisty.—WA, t. XIV. Warszawa, 1936, стр. 147—173.

²² А. Т. Брайчевская. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, № 82. М., 1960, стр. 159—160.

на рівні стародавньої поверхні, на долівці або трохи вище суцільного шару глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Площа обмазки завжди дещо менша від площі ями, але контури їх збігаються.

Як розглядати такі об'єкти? Чи являють вони собою одну споруду, чи, можливо, ми маємо тут справу з двома різночасними будівлями, що перекривають одна одну? Відносно споруд, у яких шар глиняної обмазки залягає на долівці або в нижній частині заповнення, друга можливість відпадає. У цьому випадку обмазку можна вважати залишками верхньої зруйнованої частини будівлі. Нам здається, що таке пояснення прийнятне і щодо споруд, в яких обпалена глина знаходиться у верхній частині ями або прорізує її заповнення. Воно підтверджується рядом даних і, насамперед, тим, що шар обмазки завжди знаходиться в межах ями і контури їх завжди збігаються. Це свідчить, що обмазка і яма, в межах якої остання знаходиться, мали бути в свій час конструктивно зв'язані. Наявність глиняної обмазки у верхній частині заповнення деяких споруд, мабуть, пояснюється тим, що вони ще деякий час стояли після того, як були залишені мешканцями. За цей період яма заповнювалася землею, на яку, зрештою, і осідало перекриття. На поселенні Ріпнів II у господарській ямі № 3 була обпалена верхня частина східної стінки. Певна річ, спеціально обпалювати її не було ніякої потреби, отже вона могла оплавитися лише тоді, коли горіло перекриття.

Спроби пояснити наявність в межах заглиблених споруд шару обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій були і раніше. Такі споруди із Неслухова К. Гадачемом і М. Ю. Смішком пояснювалися як залишки наземних жител, що перекривали підвальні ями. На ріпнівському поселенні це припущення не підтвердилось. Тут не простежено ніяких ознак, що свідчили б про існування над великими заглибленими спорудами наземних жител. Тим більше наявність їх не можна припускати над господарськими ямами-погребами, в межах яких шар опаленої глини завжди мав незначну площу відповідно до розмірів самих ям. На бовшівському поселенні не відкрито жодного житла із суцільним шаром глиняної обмазки. Тут це явище спостерігалось лише у кількох господарських ямах. Нарешті, у деяких спорудах на поселенні Ріпнів II під шаром глиняної обмазки на долівці виявлено вогнища, які незаперечно свідчать, що саме нижня частина цих споруд — яма — була житлом.

Таким чином, припущення про те, що обпалена глиняна обмазка у заповненні будівель являє собою залишки перекриття, видається нам найбільш імовірним.

Крім жител на поселеннях відкрито значну кількість, господарських ям. Незважаючи на те, що в основному поселення досліджувалися широкими площами, лише окремі ями можна пов'язати з певними житлами і виділити на цій підставі окремі господарські комплекси. Розміщення переважної більшості господарських споруд не тільки не дозволяє розподілити їх між житлами, тобто окремими господарствами, а навпаки, вказує, що ними користувалися спільно, всією общиною. На таку думку наводить, зокрема, розташування господарських ям на поселенні Бовшів II, де вони скупчені на найвищій частині поселення, найкраще забезпеченій від можливого доступу води в умовах річкової заплави.

Завдяки розкопкам високої частини поселення, тут на вісім жител виявлено 47 господарських ям. Спільне користування спорудами господарського призначення може служити разом з тим доказом існування у населення Верхнього Подністров'я міцних пережитків родового ладу.

Ями мали в плані переважно овальну або близьку до округлої форми і звужені донизу або опуклі стінки. Лише в окремих випадках вони розширювалися донизу. Розміри ям різні. Діаметр більшості з них коливається в межах 1,4—2,5 м, проте зрідка трапляються ями діаметром до 1 м. Виявлено також ряд споруд господарського характеру, які за розмірами мало поступаються перед житловими будівлями. Можливо, вони використовувалися не тільки як комори, але й як виробничі приміщення. Глибина господарських споруд коливається від 1 до 3,58 м. Очевидно, найбільш глибокі з них були призначені для зберігання м'яса. Це, зокрема, підтверджується знахідками у двох найглибших ямах на поселенні Ріпнів II кісток оленя і вівці, що залягали в анатомічному порядку.

Із виробничих споруд слід відзначити чотири двокамерні гончарні печі, три з яких відкрито на Неслухівському селищі і одну — на поселенні Ріпнів II.

На жодному із пунктів не виявлено залізоплавильних горнів. Проте на більшості із них знайдено залізні шлаки і крицю, що разом із великою кількістю залізних виробів свідчить про наявність залізообробного виробництва.

На поселенні в Черепині знайдено кам'яну ливарну формочку, а в Ріпневі — тигель, залізний рогац та краплі бронзи на одному із вогнищ — сліди ювелірного ремесла, виробу якого загальновідомі.

Основну частину матеріалу на поселеннях становить гончарний і ліпний посуд. Перший на більшості селищ представлений мисками, горщиками, піфосоподібними посудинами, глечиками, інколи кубками, чарками, а також конічними кухликами. Переважна більшість горщиків, піфосоподібні посудини, конічні кухлики виготовлялися із глини зі значними домішками піску. Посуд інших форм, як правило, виготовлений з відмуленої глини. Ці дві групи посуду відрізняються між собою і за орнаментациєю. Посуд з домішкою піску (зокрема піфосоподібні посудини), що має шорстку поверхню, орнаментований заглибленими прямими горизонтальними лініями або багаторядною хвилею; посуд з відмуленої глини оздоблювався пролощеним орнаментом у різних комбінаціях, валиками або відбитком штампа.

Взагалі гончарний посуд Верхнього Подністров'я майже не відрізняється від гончарної кераміки пам'яток черняхівської культури інших територій. Разом з тим він дещо бідніший щодо асортименту форм і орнаментацийних прийомів, ніж, наприклад, посуд Середнього і Нижнього Подністров'я, а також Подніпров'я. На ряді поселень Верхнього Подністров'я порівняно мало імпортової кераміки.

Надзвичайно важливою рисою поселень верхів'їв Дністра і Західного Бугу є наявність великої кількості ліпного посуду, який становить значну частину, а іноді навіть половину керамічного комплексу. На таких поселеннях, як Черепин, Бовшів II, Ракобути, він становить близько 50% керамічного матеріалу, а в ряді жител і господарських споруд його відсоток ще більший. Так, на бовшівському поселенні у напівземлянці № 14 із 56 керамічних уламків ліпним посудинам належало 48,

у напівземлянці № 15 із 213—123, у господарській ямі № 45 із 53—42. На поселенні Ріпнів II ліпний посуд становив понад 30% всієї кераміки, а в окремих будівлях — понад 50%.

Ми не можемо погодитися з Е. О. Симоновичем, який вважає наявність значної кількості ліпної кераміки на поселеннях черняхівської культури ознакою більш раннього їх існування²³. Ця думка не підтверджується матеріалами Верхнього Подністров'я, де кількість ліпної кераміки зростає у більш пізніх комплексах. Основною формою ліпного посуду є горщик, нерідко зустрічаються конічні кухлики на кільцевому піддоні, трапляються також невеликі конічні миски з плоским дном. У Бовшеві знайдено верхню частину великої ліпної посудини піфосоподібної форми з горизонтально формованими вінцями та кухлик з циліндричними боками і легко розхиленими назовні вінцями. Вся ліпна кераміка відзначається грубою фактурою. У глині значні домішки шамоту, інколи шамоту та жорстви і навіть піску. Поверхня горбкувата, випал найчастіше слабкий. Колір посуду коричневий або бурувато-сірий.

Найпоширенішим типом горщика є посудина середньої величини з більш або менш відігнутими вінцями, опуклими стінками і товстим дном з дещо виділеним назовні краєм, зустрічаються опуклобокі горщики видовжених форм та горщики з нахиленими всередину вінцями, а також великі горщики з широкою шийкою для збереження припасів. Поодинокі трапляються ліпні горщики з ребристим зломом стінок тулуба.

Як правило, ліпний посуд не орнаментувався, але окремі посудини оздоблено однолінійною хвилею, валиком з косими нарізами або пальцевими вдавленнями по краю вінець чи плічок.

На деяких поселеннях, зокрема в Черепині й Незвиську, виявлено незначний відсоток кераміки пшеворської культури. По одному фрагменту посудин цього типу знайдено в Неслухові і Ріпневі II. Це явище пояснюється тим, що окреслена територія була на певному етапі місцем стику черняхівської і пшеворської культур. У Верхньому Подністров'ї і на Волині відкрито окремі поховання і невеличкі групи поховань. I—III ст., які вказують на те, що через цю територію проходив шлях, котрим певні групи пшеворських племен проходили з Повіслення на Південний Схід.

Разом з керамікою на поселеннях виявлено вироби із заліза, бронзи, кістки, каменю, окремі уламки скляних посудин, скляні намистини, поодинокі римські монети тощо. Серед них є знаряддя землеробства — наральник, чересло, серпи, кільця для кріплення коси; столярні знаряддя — долота, тесло, сверла, струги, різець для токарного верстата; зброя-накопичники дротиків і стріл (предмети озброєння на всіх поселеннях нечисленні); предмети побуту і прикраси — ножі, фібули, пряжки, каблучки, гребені, проколки, голки, пряслиця і т. ін.

На ріпнівському та ракобутському поселеннях знайдено пряслиця із мергеля, виготовлені на токарному верстаті. Наявність їх, як і токарного різця, знайденого на поселенні в Бовшеві, є незаперечним доказом використання токарного верстата у Верхньому Подністров'ї уже в другій чверті I тисячоліття.

В цілому матеріали верхньодніпровських поселень не суперечать за-

²³ Э. А. С ы н о в и ч. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра. — КСИИМК, вып. 68. М., 1957, стор. 14—19.

гальноприйнятим положенням про виділення в першій половині I тисячоліття на території лісостепової частини УРСР деяких видів виробництва (залізообробного, ювелірного) в окремі ремесла²⁴.

Зібрані матеріали дають підставу датувати групу подністрянських поселень черняхівського типу кінцем II—V ст. Нижня дата підтверджується знахідкою на поселенні в Черепині бронзової фібули, що є похідним типом від очкоподібних фібул²⁵, та уламків посудини типу *terra sigillata*, яка за добре датованими аналогіями з Надреїня відноситься до другої половини II ст.²⁶ Верхню хронологічну межу визначають великі залізні фібули з підв'язаною ніжкою із поселення Ріпнів II і фібули з луковидною дужкою (Ріпнів та Бовшів), що датуються IV—V ст., а також фібула з суцільним приймачем візантійського типу²⁷. Наше визначення верхньої хронологічної межі подністрянських поселень підтверджується матеріалами датування гончарної печі на поселенні Ріпнів II за допомогою палеомагнітного методу. За даними дослідників, останній раз в експлуатації вона була наприкінці V ст.²⁸

Не можна сказати, що поселення другої чверті I тисячоліття із заглибленими житлами і ліпною керамікою локалізуються виключно у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Аналогічні пам'ятки в останні роки відкрито також в Подніпров'ї (Ломовате, Журовка, Микольське тощо)²⁹ та на території Румунії³⁰.

Нагадуємо, що за наявними матеріалами кінцевим поселенням на Дністрі, де виявлено заглиблене, житло, є Незвисько. Нижче по його течії виступає друга група поселень, більш звичних для черняхівської культури, які територіально пов'язуються з пам'ятками Дністровсько-Прутського межиріччя. Вони відрізняються від попередніх насамперед відсутністю заглиблених жител, що засвідчено розкопками в Новосілках-Костюкових, Голіградах, Максимівцях, Сухоставі, Острівці, Звинячині. На цих поселеннях, на відміну від пам'яток першої групи, звичайною для розглядуваного часу є гончарна кераміка, металеві та інші вироби, але відсутній ліпний посуд; коли ж він і є, то частка його дуже мізерна і становить не більше кількох відсотків всього керамічного матеріалу. Гончарна кераміка тут більш різноманітна і багатше орнаментована, ніж на поселеннях першої групи, у її складі порівняно значна кількість уламків амфорної тари.

---

²⁴ А. Т. Брайчевская. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе.— КСИАУ, вып. 3. К., 1954, стор. 100.

²⁵ В. Д. Баран. Поселення перших століть..., стор. 75; O. Almgren. Studien über nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, стор. 27, табл. III, 53.

²⁶ В. Д. Баран. Поселення перших століть..., стор. 76—77.

²⁷ В. Д. Баран. Памятники Черняховской культуры..., стор. 248—250; А. К. Амброз. Фибулы Юга Европейской части СССР.— САИ, Д—130, стор. 61, 66—67.

²⁸ С. П. Бурлацкая, Т. Б. Нечаева, Г. П. Петрова. Археомангнитное датирование керамических изделий.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1956, стор. 252.

²⁹ З. А. Симонович. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.— СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 86; його ж. Работы на Черняховских памятниках в Приднепровье.— КСИА, вып. 94. М., 1963, стор. 80—82; А. Т. Брайчевская. Черняховские памятники Надпорожья, стор. 160.

³⁰ M. Constantini. Sapaturile de la Straulesti-Maicanesti.— Cercetari arheologice, t. II. Bucuresti, 1965, стор. 141—189.

За характером житлового будівництва і кераміки вказані пам'ятки аналогічні таким широко відомим поселенням черняхівської культури, як Ягнятин, Жуківці, Леськи, Будешти тощо³¹.

Поселення другої групи в основному синхронні з селищами першої групи, проте слід зазначити, що у нас немає достатніх матеріалів для визначення їх хронології, тому ми можемо датувати їх загалом у межах кінця II—IV ст. Таке датування підтверджується наявністю на цих поселеннях уламків амфорної тари, монети Антонна Пія (Звинячин), окремих фібул з підв'язаною ніжкою та характерного для цього часу керамічного комплексу.

Таким чином, на підставі всіх матеріалів, отриманих в процесі досліджень пам'яток черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, можна простежити надзвичайно важливу закономірність, яка полягає в тому, що характерна ліпна кераміка у значній кількості виступає лише на тих поселеннях, на яких відкрито заглиблені житлові споруди. На поселеннях з наземними житлами її або взагалі нема, або частка її дуже мізерна. Це дало нам можливість розділити пам'ятки черняхівського типу на окресленій території на дві окремі групи, які розмежовуються і територіально.

Ми вважаємо, що поселення першої групи за рядом ознак типологічно пов'язуються із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст. на цій території. Спільні їх риси полягають у наявності подібних жител та форм ліпної кераміки, в однаковій топографії поселень, часто розташованих на одних і тих самих пунктах. Знахідка на городищі VI—VII ст. в с Зимне, Волинської області, великої колекції металевих виробів (знарядь праці, предметів побуту, зброї та прикрас)³², які за технічними і художніми якостями не поступаються перед виробами більш раннього періоду, усуває видимість протиріччя у рівні соціально-економічного розвитку населення Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині третьої чверті I тисячоліття і попереднього, черняхівського, періоду. Господарські основи населення цього району (землеробство та розвинуте скотарство) розвиваються і в наступний, ранньосередньовічний, період.

Проте наявність типологічного I, як нам здається, етнічного зв'язку першої групи поселень черняхівського типу із ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками³³ не може вирішити етнічної належності черняхівської культури в цілому. Питання про типологічні зв'язки другої групи селищ із слов'янським пам'ятками VI—VII ст. поки що вирішити важко, оскільки місцеві елементи культури «заглушені» тут матеріалами, що відбивають загальні риси епохи «провінціально-римських впливів». Погоджуючись із висновками Г. Б. Федорова, Е. А. Рікмана та І. А. Рафаловича про те, що у межиріччі Середнього і Нижнього Дністра та Пру-

³¹ Є. В. Махно. Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП, т. I. К., 1949, стор. 153—164; її ж. Ягнятинська археологічна експедиція.— АП, т. III. К., 1952, стор. 154—164; А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский. Раскопки в с. Леськах близ Черкасе.— КСИАУ, вып. 8. К., 1959, стор. 46—54; Э. А. Рикман. Памятник великого переселения народов. Кишинев, 1967, стор. 7—14; М. Ю. Брайчевский. Біля джерел., стрб. 189—195.

³² В. В. Аул іх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с Зимне, Волинської області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, <стор. 92—105.

³³ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— StA, XIII-2. Nitra. 1965, стор. 365—370.

та на пам'ятках черняхівської культури переважають дако-гетські і сарматські елементи (останні простежуються і на Лівобережжі Дніпра), хочемо зауважити, що в інших районах поширення цієї культури у її формуванні взяли участь, очевидно, і інші племена, зокрема, слов'янські.

Л. В. ВАКУЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРНОЇ МАЙСТЕРНІ НА ГЛИБОЦЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ

1967 р. на поселенні культури карпатських курганів поблизу с Глибоке, Чернівецької області, археологічною експедицією Івано-Франківського педагогічного інституту було досліджено гончарну майстерню з піччю для випалу кераміки.

Майстерня знаходилася в напівземлянці прямокутної, майже квадратної форми (рис. 1), орієнтованої по сторонах світу. Південна і північна стіни мали довжину 4 м, східна і західна — 3,8 м. Житло заглиблене в землю на 0,4 м від стародавньої поверхні і на 0,8 м від сучасної. Вздовж східної стіни будівлі простежено заглиблення від колоди глибиною 0,5 м і завширшки 0,13 м Біля інших стінок подібних відбитків колод не виявлено. В північно-східному кутку житла знаходилися залишки зруйнованої печі-кам'янки у вигляді купи каміння. Досить великі камені від печі було розкидано посеред житла. Можна припустити, що ніч мала прямокутну форму. У первісному вигляді зберігся, наприклад, плоский камінь від східної її стінки, який стояв на ребрі. Довжина його 0,55 м. Черніть печі доброї збереженості. Він споруджений на рівні долівки, підмазаний глиною і обпалений на 7 см. Форма його округла, діаметр 0,6 м. Біля печі простежено припічну яму глибиною 0,05 м і діаметром 0,2 м. На черені печі знайдено кухонний ліпний горщик світлокоричневого кольору, нерівномірно випалений, закурений, з горбкуватою поверхнею. Посудина мала низькі злегка відігнуті вінця діаметром 0,2 м, трохи опуклий тулуб і плоске денце.

Аналогії цій посудині знаходимо серед матеріалів слов'янських пам'яток початку другої половини I тисячоліття. Зокрема, на ранньослов'янському поселенні Ріпнів П. В. Д. Баран виділяє такі посудини в окремий, четвертий тип кераміки поселення¹. Крім горщика на черені печі знайдено фрагмент сковорідки, аналогії якій також широко відомі в ранньослов'янських пам'ятках², та невеликий фрагмент стінки сірої гончарної посудини. Переважну більшість кераміки в майстерні становлять фрагменти посуду, зробленого від руки. Серед них — уламки ще двох

¹ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге. — МИА, № 108. М., 1963, стор. 362, 363, рис. 9, /, 2.

² В. П. Петров. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. (по материалам раскопок 1956—1958 гг. в Потясьминье). — МИА, № 108, стор. 223, рис. 7, 12; Ю. В. Кухаренко. Раскопки у с. Сахновки. — МИА, № 108, стор. 246, рис. 3, 6; А. М. Шовкопляс. Раннеславянская керамика с горы Киселевки. — МИА, № 108, стор. 142, рис. 3, 13, 16, 17; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы. — МИА, № 108, стор. 322.

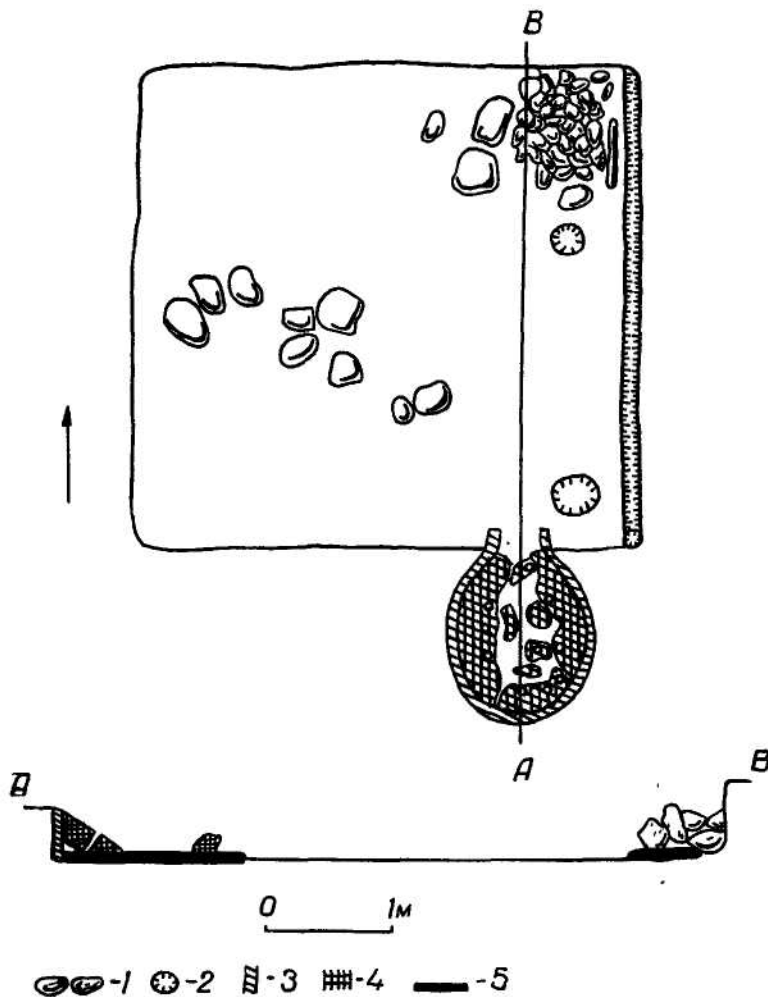

Рис. 1. Житло-майстерня гончара з поселення поблизу с. Глибоке.
 1 — камінь; 2 — яма; 3 — стінки горна; 4 — решітка; 5 — черинь.

сковорідок, ситечка, посудина із прямими вінцями і опуклим тулубом світлокоричневого кольору з домішками шамоту в тісті. На деяких уламках помітні сліди згладжування. Гончарна кераміка представлена уламками стінок сіролошених столових посудин та фрагментами товстостінного кухонного горщика із значними домішками крупнозернистого піску. Серед незначної кількості маловиразних фрагментів гончарної кераміки привертає увагу уламок досить товстої стінки посудини темнокоричневого кольору чудової якості з штаповим орнаментом. Він різко відрізняється від керамічного матеріалу не тільки цього житла, але й від усієї кераміки поселення. Найімовірніше, це фрагмент привізної посудини. Крім кераміки в житлі знайдено кам'яне лоцило та кістки свійських тварин.

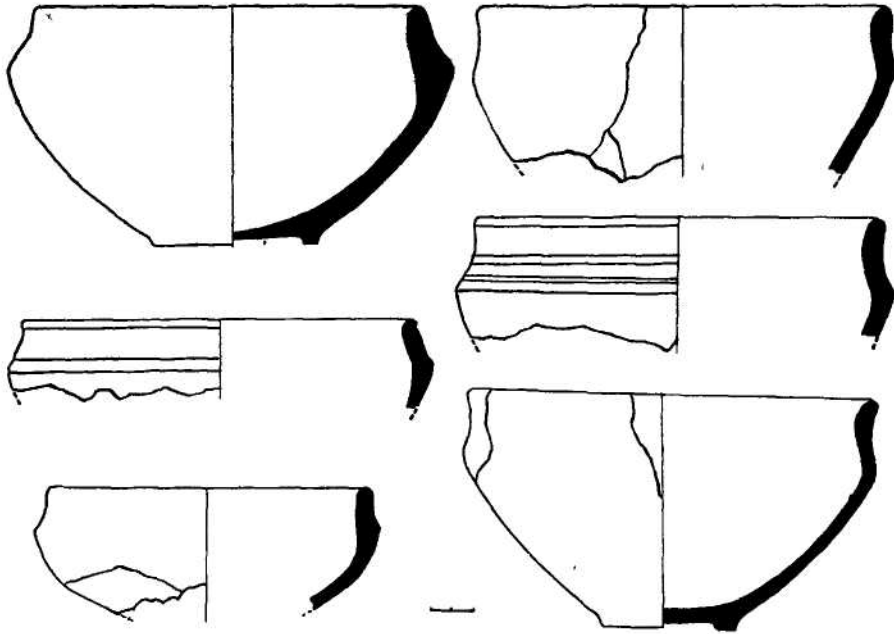

Рис. 2. Кераміка з гончарної печі.

За південною стінкою житла, ближче до південно-східного кутка, виявлено гончарну піч, вустя якої виходило в півземлянку. Таким чином, вона налилася із середини житла.

Піч мала двоярусну вертикальну конструкцію. Від неї збереглися лише топочна камера і частково перекриття-решітка випальної камери. Топочна камера була викопана в землі. Ширина її 1 м, довжина 1,3 м (разом з вустям топки— 1,5 м), висота 0,4 м. Стінки обпалені на 10 см, черинь товщиною 7 см знаходився на одному рівні з долівкою півземлянки. На черені простежено чіткі плями від глиняних стовпчиків діаметром по 10 см, які були розташовані на одній лінії посередині толочної камери, на відстані 0,3 м одна від одної. Ймовірно, стовпчики підтримували перекриття (товщиною 20 см), на яке ставилися посудини. Решітка випальної камери зруйнована і впала в топку. Від високої температури вона набула чорного кольору і закам'яніла. На уламках перекриття простежено 11 люфтів-отворів, що з'єднували топочну камеру з випальною. На нижньому боці решітки є сліди від плах дерев'яного каркасу, що підтримував її, поки вона затверділа. Всередині житла, збоку від вустя гончарної печі, виявлено яму діаметром 0,35 м.

Всередині гончарної печі знайдено фрагменти виключно гончарної кераміки — мисочок з сірою гладкою поверхнею і денцями на кільцевих підставках, виготовлених з відмуленої глини (рис. 2). Такі посудини часто трапляються в похованнях культури карпатських курганів³, зокрема

³ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, табл. VI—IX. XIII. XV—XVIII.

в курганах розташованого поруч могильника⁴. Аналогії їм широко відомі на території Південно-Східної Європи, в матеріалах черняхівської культури (комплекси I—IV ст.), в Північному Причорномор'ї, серед кельтської кераміки (ще з II ст. до н. е.)⁵, на пам'ятках дакійської культури Поянешти — Вертішкою⁶.

Розглядувана гончарна майстерня є поки що першою і єдиною пам'яткою цього типу в культурі карпатських курганів. В межах всієї культури крім неї відоме лише одне гончарне горно, досліджене Б. Янушем в с Голинь, Івано-Франківської області⁷. М. Ю. Смішком воно віднесене до культури карпатських курганів. На відміну від описаної вище гончарної печі голинське горно має округлу, а не овальну форму. Його топочна камера поділена перегородкою на дві частини⁸. При наявності лише двох досліджених гончарних горнів на пам'ятках названої культури неможливо визначити, який тип їх конструкцій переважав.

Найближчою аналогією глибоцькій майстерні є відкрита на території поширення культури Поянешти — Вертішкою, в Кукушенах-Бутнарештах (Румунія) напівземлянка овальної форми з двома гончарними горнами, що також палилися з середини приміщення⁹. Глибоцька гончарна майстерня відрізняється від бутнарештської прямокутною формою приміщення і наявністю печі-кам'янки. Останнє свідчить про те, що будівля в Глибокому використовувалася не тільки для виробничих потреб, але і як житло. Крім того, обидві гончарні печі в Бутнарештах, на відміну від глибоцької, мали в топочній камері перегородку, що підтримувала решітку, поділяючи топку на дві частини¹⁰.

Гончарне горно з Глибоцького поселення в основному побудоване за тими ж конструктивними принципами, що і ціла серія гончарних печей, відомих на пам'ятках сусідніх територій в межах інших археологічних культур першої половини I тисячоліття. Печі двоярусної вертикальної конструкції, що складалися з топочної і випальної камер, відділених одна від одної перегородкою з люфтами, відомі в черняхівській культурі¹¹,

⁴ М. Х. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, табл. VII; Б. А. Тимошук. Подкарпатские курганы III—V веков нашей эры.— КСИИМК, вып. 52. М., 1953, стор. 54—57.

⁵ М. Ю. Смішко. Назв, праця, стор. 92—93.

⁶ S. Mórintz și Ch. Vichiz. Sapaturile de la Padureni.— Materiale și cercetari archeologice, t. 6. Bucuresti, 1959, стор. 490, рис. 2, 4; J. Antonescu. Sapaturile de la Gabara-Porcești.— Там же, стор. 479, рис. 4, 1, 2; R. Vulpe. Sapaturile de la Pojenesti din 1949.— Materiale și cercetari archeologice, t. 1. Bucuresti, 1953, стор. 328, рис. 133; стор. 404, рис. 318.

⁷ B. Janusz. Przedhistoryczna pracownia garncarska w Hołtyniu pod Kałuszem. Lwów, 1924.

⁸ B. Janusz. Назв, праця.

⁹ Ch. Vichiz. Cuptoarele de ars ceramica din cadrul culturii Vfrtescoiu-Poienesti un atelier de olarie descoperit la Butnaresti.— Studii și cercetari de istorie veche, t. 17. Bucuresti, 1966, рис. 3.

¹⁰ Ch. Vichiz. Назв, праця, стор. 492—497.

¹¹ М. А. Тиханова. О локальных вариантах Черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, стор. 181; М. Ю. Брайтчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 121—136; В. Д. Баран. Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 235—238; Z. Gaiewski. Wykopaliska w Jgoiomi pow. Prozowice w 1961 r.— Sprawozdania archeologiczne, 1.15. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1963, стор. 155—177.

на пам'ятках дако-гетів (ще з латенської епохи)¹², у світі кельтської цивілізації¹³. Горна, побудовані за таким же принципом, але із застосуванням цегли і каміння замість глини, характерні для античного керамічного виробництва¹⁴.

Проте для всіх цих печей характерним елементом є наявність у топочній камері стінки, що перегороджувала її на дві частини, або серединного стовпа. І стінка, і стовп були опорою для випальної камери.

Глибоцьке гончарне горно має зовсім нову деталь. Перекриття з люфтами, на яке ставилися посудини для випалу, підтримували три глиняні стовпи. Як уже зазначалося, поки що немає можливості визначити, наскільки цей тип горнів є характерним для культури карпатських курганів. Відкриття глибоцької гончарної майстерні підтверджує думку М. Ю. Смішка про місцеве виробництво гончарної кераміки племенами культури карпатських курганів¹⁵. Однак ще з більшою гостротою повстає питання, чому у такому разі в житлах поселення і, зокрема, в самій напівземлянці гончара переважну більшість становить кераміка, зроблена від руки?¹⁶

Аналізуючи той факт, що навіть в похованнях культури карпатських курганів гончарна і ліпна кераміка трапляються в однаковій кількості протягом всього існування культури, М. Ю. Смішко приходять до висновку, що гончарство у племен, які її залишили, «не виділилось ще в окрему галузь ремесла, а, будучи лише підсобним сезонним заняттям, тривалий час не виходило за рамки домашнього промислу»¹⁷. Проте існування глибоцької гончарної майстерні свідчить про досить вузьку спеціалізацію майстра. Навряд чи він займався гончарством як підсобним домашнім промислом, скоріше треба думати, що воно було його постійним заняттям.

При дослідженні глибоцької гончарної майстерні привертає увагу той факт, що напівземлянкове житло майстра з піччю-кам'яною та ліпною керамікою нагадує ранньослов'янські житла VI—VII ст.¹⁸ Однак гончарна кераміка — сірі мисочки, виявлені в горні,— характерні для першої половини I тисячоліття і поки що невідомі на ранньослов'янських поселеннях VI—VII ст. З цього приводу ми можемо висловити лише певні припущення.

При розкопках гончарної майстерні не виявлено датуючих речей. Але при попередніх дослідженнях визначено нижню дату поселення (II—III ст.) і встановлено, що заглиблені житла з печами-кам'янками

---

¹² R. Vulpe. Raport sumar despre activitatea santierului arheologic Poiana-Tecuci, 1949.— Studii si cercetari de istorie Veche, t. 1. Bucuresti, 1950, стор. 50.

¹³ Jan Filip. Keltove ve Sfedni Evrope. Praha, 1956, стор. 318—319.

¹⁴ Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.— САИ, вып. II—20. М., 1966, стор. 22—23, 25—26, 29—34.

¹⁵ М. Ю. Смішко. Назв. праця, стор. 137.

¹⁶ Л. В. Вакуленко. Раскопки поселения культуры карпатских курганов у с. Глубокое.— Тезисы докладов XXII научной сессии ЧГУ, секция исторических наук. Черновцы, 1966, стор. 30—33.

¹⁷ М. Ю. Смішко. Назв. праця, стор. 136—139.

¹⁸ В. Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині.— МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 101—102; П. И. Хавлюк. Назв. праця, стор. 320—350; И. А. Рафалович. Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв. н. э.— КСИА, вып. 105. М., 1965, стор. 123—128.

в кутку, до яких відноситься і житло гончара, є більш пізніми. Керамічний же матеріал, виявлений в майстерні, дає можливість припустити, що її слід датувати IV, а можливо й V ст.

Зараз важко гадати, наскільки закономірне питання про те, чи не йдеться тут про факт поступового переростання культури карпатських курганів у загальновідому ранньослов'янську культуру. Очевидно, тільки ґрунтовне вивчення матеріалів усіх досліджених жител поселення, а також подальші розкопки інших селищ зазначеної культури допоможуть остаточно вирішити цю проблему.

В. І. БІДЗІЛЯ

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ СТАРОДАВНІХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Чорна металургія стародавніх слов'ян є своєрідною перехідною ланкою в еволюції технічної думки залізодобування стародавнього світу. Своїм корінням вона сягає першого етапу освоєння заліза, що припадає на скіфську добу, коли залізо стало загальнодоступним металом для всіх верств суспільства як в технічному, так і в соціальному відношенні, її вершиною є розвинуте міське ремесло періоду Київської Русі. Отже, II—VIII ст.— час величезних змін у залізодобуванні, тому вивчення чорної металургії стародавніх східних слов'ян заслуговує на особливу увагу.

Для скіфського часу відома велика кількість поселень і городищ, на яких відкрито залишки залізодобувного ремесла у вигляді шлаків, випалених стінок сиродутних горнів з накипами шлаку на внутрішній стороні, керамічних сопел тощо. Як правило, вони розташовані на незначних відстанях одне від одного. Так, в межиріччі Сіверського Дінця і Ворскли залишки чорної металургії виявлено на десятиох поселеннях скіфського часу. В басейні Дінця до них відносяться селища поблизу сіл Острроверхівка, Куряж, Шовкова, городища Циркуни, Караван, Баранове¹ тощо.

Залишки металургії на городищах і поселеннях цього часу репрезентують собою одну із галузей ремесла мешканців того чи іншого населеного пункту. Поряд з цим в скіфську добу вже існували і значні виробничі осередки, які, очевидно, випускали продукцію у великих масштабах і склалися із кількох ремісничих майстерень. Таким центром часто називають відоме Кам'янське городище IV—III ст. до н. е.² На жаль, відсутність металургійних горнів більш-менш доброї збереженості, які б дали можливість встановити їх конструкцію, робить цю пам'ятку в аспекті нашого питання рядовою, подібною до всіх інших пунктів, де виявлено сліди залізодобування.

---

¹ Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии.— КСИА, вып. 91. М., 1962, стор. 76.

² Б. Н. Граков. Кайенское городище на Днепре.— МИА, № 36. М., 1954, стоо. 115 і далі.

Слід зауважити, що для скіфської доби поки що взагалі невідомо жодного цілого металургійного горна³. Однак залишки залізного шлаку на поселеннях і городищах разом з великою кількістю залізного інвентаря свідчать про широкі масштаби металургії. Очевидно, залізодобування в скіфській час знаходилося в руках металургів-професіоналів. Проте в соціальному відношенні вони були все ще ремісниками-кустарями, які мали задовольняти попит власного поселення або певної їх групи. Підтвердженням цього факту могло бути виявлення густої сітки залізодобувних ремісничих майстерень, у тому числі на рядових поселеннях, які не являли собою скільки-небудь значних ремісничих центрів. У той же час останнє свідчить про досить низьку суспільну організацію залізодобування, хоч технічна основа металургії досягла такого рівня, що цілком могла виділитися в спеціалізовану, відокремлену галузь ремесла. Однак згадані зрушення відносяться уже до наступної, зарубинецької доби.

Чорна металургія зарубинецьких племен являє собою корінний, переламний етап в еволюції залізодобування. Успіхи економічної діяльності зарубинців спричинилися до відокремлення чорної металургії від землеробства і виділення її у самостійну галузь. На відміну від скіфського часу, процес ремісничої диференціації зарубинців призвів до створення металургами-професіоналами окремих виробничих центрів. Прикладом останніх може бути пізньозарубинецьке поселення поблизу с. Лютиж на Київщині.

Поселення розташоване у низинній, заболоченій заплаві Дніпра на правому березі гирла р. Ірпеня⁴. Навколишні болота і озера багаті на залізну руду, що, імовірно, і визначило розквіт тут у II ст. залізодобувного ремесла.

Площа поселення становить 1,5 га. Її розкопано повністю, що дає можливість судити як про характер поселення в цілому, так і про окремі його виробничі комплекси. Поселення має чітко виявлений виробничий характер. Основними знахідками в культурному шарі були залізні шлаки, яких зібрано кілька тонн. На селищі відкрито 15 металургійних горнів і велику кількість ям для виготовлення вугілля. Всі горни відкритого типу. Вони являють собою стаціонарні наземні або трохи заглиблені в землю споруди, які використовувалися для багаторазових плавок. За технічною довершеністю горни з Лютежа відповідають провідному типові горнів найбільших європейських місцезнаходжень цього часу. Зокрема, аналогії їм відомі на Закарпатському металургійному центрі пізньолатенської доби⁵, а також в інших, менших за масштабами пунктах.

---

³ Що стосується металургійних горнів із с. Городище Луганської області (див. Б. А. Шрамко, Новые данные о добыче железа в Скифии, стор. 72—77), то їх відношення до скіфського часу надзвичайно проблематичне. Тут, по-перше, не знайдено надійних матеріалів для їх датування, оскільки пам'ятка багаточисельна. По-друге, конструкція горнів, особливо великі розміри (діаметр 1,45 м, глибина 1,6 м), типологічно не дають можливості віднести їх до раннього залізного віку. За всіма показниками горни із Городища відповідають не V—IV ст. до н. е., найімовірніше, кінцю I тисячоліття н. е.

* Детальну публікацію див. В. І. Б і д з і л я, С. П. П а ч к о в а. Зарубинецьке поселення у с. Лютеж.— МИА, № 147 (у друці).

⁵ В. І. Б і д з і л я. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери.— Археологія, т. XXIV (у друці).

В Лютежі вперше вдалося простежити принципи планування виробничого поселення. Виробничі комплекси — сиродутні горни і вугільні ями — локалізувалися в окремих місцях селища. Горни були зосереджені в північно-західній його частині, неподалік від навколишніх боліт і озер. Підвищена середня частина поселення використовувалася для виробництва і збереження вугілля, а північно-східна, з досить крутими схилами, була забудована житловими і частково складськими приміщеннями. Жител на поселенні виявлено лише три, хоч товщина культурного шару тут, як і на інших зарубинецьких пунктах, в середньому дорівнює 0,4 м. Така незначна кількість житлових приміщень пояснюється тим, що на селищі мешкали виключно металурги-професіонали, безпосередньо зайняті своїм ремеслом. Основне ж поселення знаходилося в іншому місці, слід гадати, на незначній відстані від виробничого центра, з яким воно, безумовно, було зв'язане. В аспекті нашого питання важливо підкреслити, що із поселення общинників виділилася група ремісників-металургів, які мали стаціонарні житла і працювали на постійно діючих горнах. Робочим місцем вони обрали топографічно зручну ділянку недалеко від Дніпра і Ірпіня, яка давала можливість без великих затрат робочої сили добувати необхідну сировину, а також легко доставляти по річках ліс і таким самим чином збувати готову продукцію.

Зарубинецькі майстри ще не виступають вузькими професіоналами тільки по залізодобуванню. Знахідки тиглів, ллячок і бронзових напівфабрикатів та заготовок дають підстави думати, що їм не була чужою і металургія кольорових металів, яка, проте, мала допоміжне значення і регламентувалася привізною сировиною.

Лютіж знаходився в самому центрі слов'янських земель. Неподалік від нього, на території майбутнього Києва, в цей час виділяється одне з найбільших скупчень зарубинецьких поселень. Останнім часом тут виявлено кілька десятків населених пунктів. Територія великого Києва в цей час набуває досить чіткого виявлення в інтенсивному соціально-економічному і торговому житті зарубинецьких племен. Лютіж, ймовірно, має задовольняти своєю продукцією потреби київського гнізда поселень, а також навколишніх селищ типу Козаровичі (на північ від Лютежа). Інтенсивна торгівля Лютежа, якій сприяло вигідне розташування його являється дніпровському торговому шляху, на підставі керамічних знахідок простежується як на півночі, так і на півдні.

Проте Лютіж поки що єдиний відособлений металургійний центр в зарубинецькій культурі. На десятках інших зарубинецьких поселень засвідчено незначні залишки металургії, що можуть розглядатися як кустарні промисли. Останні незмінно супроводжують ремісничу професійну діяльність населення не тільки цього часу, але і всього середньовіччя. Однак для чорної металургії рубежу нашої ери знаменним є якраз виділення виробничих пунктів, яких не було в попередню добу і які тепер визначають найбільш прогресивні тенденції економіки старослов'янського суспільства. Їх поява знаменувала собою докорінну зміну в провідній галузі ремесла, яка надалі, незалежно від складних історичних умов, весь час прогресувала аж до повного виділення в середньовічних містах.

Для наступної, черняхівської доби зараз відомо понад 40 місцезнаходжень із залишками чорної металургії. У їх числі—кілька великих

центрів. До них відносяться Іванківське селище⁶ і недавно відкрите поселення у Завадівці на Росі⁷.

Поблизу Завадівки, в ур. Вовче, відкрито ремісничий центр, на якому зконцентровані як металургійні, так і керамічні горни. Вони займають два протилежних кінці невеликого підвищення на березі струмка⁸. В конструктивному відношенні завадівські горни⁹ аналогічні широко відомим горнам римського часу в районі Свентокжицьких гір, які виступають найбільш передовим зразком металургійних горнів цього часу у всій Європі.

Ремісниче поселення в Завадівці об'єднувало не тільки металургів, а й гончарів. Його також можна розглядати як основний ремісничий осередок великого гнізда поселень, розміщених по Росі і її притоках. Безпосередньо поблизу ур. Вовче відкрито сім черняхівських поселень і могильник, а за кілька кілометрів від нього відоме скупчення поселень навколо с. Черепин. На цих поселеннях відсутні сліди металургії. Попит на залізо їх мешканців задовольняли завадівські металурги. На противагу Лютезю, завадівський центр об'єднував металургів і гончарів. Ці галузі в Завадівці не супроводжувалися додатковими ремісничими заняттями подібно до кольорової металургії в Лютезі. Якщо стосовно зарубинецької культури ми можемо говорити про виділення в окрему галузь не чорної металургії, а тільки металургії взагалі, то для черняхівської внутрігалузева спеціалізація в металодобуванні цілком очевидна.

Вона характерна і для слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття. Для цього часу також відомі великі пункти, мешканці яких професійно займалися чорною металургією. До них можна віднести безіменний острів на Південному Бузі поблизу м. Гайворона, де відкрито 21 металургійний горн стаціонарного наземного типу і спеціальні печі для попереднього випалу залізної руди¹⁰. Подібно до Лютезя, тут виявлено лише одну житлову споруду, що, ймовірно, мала сторожове призначення. Гайворонський залізоробний центр, як і розглянуті вище, розташований в густому осередку південнобузьких слов'янських поселень, відомих за роботами П. І. Хавлюка¹¹.

В технічному відношенні гайворонські металурги стояли на значно вищому щаблі у порівнянні із своїми попередниками. Про це свідчить, по-перше, наземний тип горна, який у цей час домінував і був набагато продуктивніший, ніж заглиблені горни, а також більш зручним в експлуатації. По-друге, тут ми вперше бачимо спеціальні агломераційні печі, пов'язані із складною технологією попереднього обробітку руди, які широко застосовувалися місцевими металургами. Ці технічні зміни в чор-

---

⁶ В. И. Довженок. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье.—КСИИМК, вып. 48. М., 1950, стор. 140; М. Ю. Брайчевский. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре.—КСИИМК, вып. 52. М., 1953, стор. 44—45.

⁷ М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко. Дослідження ранньослов'янської культури на Україні.—УІЖ, 1961, № 3, стор. 157.

⁸ Розвідки автора 1966 р.

⁹ Фонди Інституту археології АН УРСР.

¹⁰ В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.—Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 123—144.

¹¹ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.—МИА, № 106. М., 1963, стор. 320—350.

ній металургії відображають загальний рівень давньослов'янського ремесла і є останньою ланкою в еволюції металургії додержавного періоду. Після цього настає нова історична доба у розвитку залізодобування, пов'язана із виникненням стародавньоруських міст.

В. В АУЛІХ

СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ГОРОДИЩА ЗИМНЕ

На території Західної Волині і сусіднього Північного Підкарпаття відомо понад двадцять археологічних пам'яток VI—VIII ст. Переважно це селища відкритого типу. Вісім із них досліджено ґрунтовно, решта вивчалися принагідно, під час розкопок багатошарових поселень.

На загальному фоні цих пам'яток дещо виділяється городище поблизу с. Зимне, Володимир-Волинського району, Волинської області¹. Воно розташоване на місі високого лівого корінного берега р. Луг. Мис у VI ст. був розділений двома штучними перекопами на три частини. На найвищій (близько 20 м), центральній ділянці було споруджено городище. У південно-східній і північній частинах пам'ятки насипано короткі вали, додатково обладнані дерев'яними оборонними конструкціями. Для спорудження валів використали землю із перекопів. Південно-західний схил був укріплений дерев'яною стіною, вздовж всього схилу простежено залишки дерев'яного частоколу, нахиленого в напольний бік. Північно-східна платформа городища, природно неприступна, не потребувала, очевидно, додаткових укріплень.

З внутрішнього боку до лінії укріплень прилягали довгі наземні будинки стовпової конструкції з відкритими вогнищами. Відстань між стовпами будинку і дерев'яною стіною настільки незначна, що наявність конструктивного зв'язку між ними не викликає сумніву/ Ймовірно, тут було застосовано конструкцію, влучно названу П. М. Третьяковим «житловими стінами»². Залишки таких споруд простежено вздовж південно-західного і південно-східного країв платформи.

Культурні нашарування, що пов'язуються з описаними спорудами, дуже багаті знахідками. Найбільше виявлено керамічного матеріалу, представленого уламками горщиків, характерних для слов'янських пам'яток VI—VII ст. і близьких до празького і корчацького типів³. Досить численні вироби із заліза, серед яких переважає зброя: тут знайдено 17 цілих і фрагментованих наконечників списів, два наконечники дротиків і 36 наконечників стріл. Значну групу знахідок становлять ювелірні вироби із бронзи і низькопробного срібла. До них відносяться пряжки, підвіски, браслети з розширеними кінцями. Для всіх цих речей знаходимо аналогії у пам'ятках VI—VII ст. на території Східної, Центральної

¹ В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне, Волинської області.—МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 128—139.

² П. Н. Третьяков і Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины.—М.—Л., 1963, стор. 60.

³ В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту..., стор. 132—134.

і Південної Європи, зокрема у скарбах і похованнях дружинного типу⁴. Особливої уваги заслуговує ювелірне виробництво, яке вказує на місце-ве походження більшості знайдених прикрас.

Городище загинуло раптово, від пожежі десь у другій половині VII ст., найімовірніше, під час воєнного нападу.⁵

Порівняння Зимнівського городища із іншими синхронними пам'ятками Західної Волині і Північного Підкарпаття вказує як на їх спільні риси, так і на певні відмінності.

Останніх, на перший погляд, досить багато. Насамперед, зимнівське городище єдине поки що на цій території. Всі інші пам'ятки являють собою відкриті селища. Житла на городищі представлені наземними спорудами з відкритими вогнищами, а на селищах — напівземлянками з глиняними або кам'яними печами. Є відмінності і в складі речового інвентаря: в Зимньому знайдено порівняно багато виробів із металу, в тому числі зброї та прикрас, які дуже рідко трапляються на селищах.

Спільні риси найкраще простежуються у керамічному матеріалі. Посуд із пам'яток VI—VII ст. Західної Волині і Північного Підкарпаття • виявляє виразну схожість. Більшість дослідників, які публікували матеріали селищ, посилаються на аналогії із Зимнівського городища, використовуючи його добре датовані матеріали як своєрідний еталон.

При бажанні можна знайти спільні риси і в житлобудуванні. Напівземлянки селищ, по суті, лише дещо заглиблені у ґрунт — їх глибина від стародавнього горизонту у більшості випадків не перевищує 0,4—0,6 м, отже, наземні частини мали бути досить високими. У багатьох напівземлянках виявлено стовпову конструкцію, яка у Зимному застосовувалася для будівництва наземних жител. Характер зимнівських споруд (наприклад, довгого, мабуть, багатокамерного, будинку під спільним дахом) пояснюється їх подвійним практичним призначенням — вони були не тільки житлом, але одночасно й складовою частиною укріплення, утворюючи одне ціле з оборонною стіною. Така стіна повинна бути досить високою, а значить, і житла будувалися високі, наземні. Напівземлянкові житла, вкопані у землю, зменшили б висоту стіни, знижуючи тим самим її фортифікаційні якості.

Складніше пояснити характер зимнівської пам'ятки як єдиного у Західній Волині і Північному Підкарпатті городища цього часу. Воно розташоване на території, яку, згідно писемних джерел, заселяли племена дулібського територіального союзу. Якщо взяти до уваги недавню спробу Г. Ловм'янського визначити дулібську територію на основі топонімічних даних⁵, то Зимнівське городище лежить майже точно на її північно-західній межі. Саме порубіжне розташування могло викликати необхідність надати поселенню оборонний характер. Очевидно, справила тут свій вплив і близькість Західного Бугу як великої водної артерії, по якій могли здійснюватися ворожі напади.

Різниця в речових комплексах городища і селищ також не така вже й велика. Як зазначалося, основна група знахідок на пам'ятках обох типів тотожна. Інвентар городища відрізняється наявністю зброї, пред-

⁴ Порівняймо В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с Зимне, Волинської області.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. да—105.

⁵ H. L o w m i a Ń s k i. Początki Polski, t. II. Warszawa, 1963, стор. 107—109.

метів спорядження вершника, прикрас дружинного типу, а також групою знахідок, пов'язаних з ремісничою діяльністю його мешканців, тоді як землеробські знаряддя на ньому відсутні. Ці спостереження, на нашу думку, свідчать, що різницю між Зимнівським городищем і синхронними йому селищами слід пояснювати не етнічною чи культурною належністю їх мешканців, а соціальними факторами, і в першу чергу,— наявністю майнового та соціального розшарування суспільства.

Висловлені припущення підтверджуються при зіставленні наших спостережень з результатами досліджень синхронних городищ більш широкої території. Так, різниця між наземними житлами на городищі і затглибленими житлами на навколишніх селищах виявлено В. Шиманським в Шелігах⁶, напівземлянкові житла відкрито також на поселеннях, що пов'язуються з городищами у Хотомелі, Бабці і Колочині⁷, на яких є сліди наземних споруд. Інша картина спостерігається на балтійській території, де наземним житлам городищ відповідають наземні житла селищ, іноді тільки з більш заглибленою центральною частиною, як, наприклад, на селищі поблизу городища Жабино⁸.

Різниця у складі речового інвентаря селищ і городищ також характерна для цілого ряду пам'яток. Так, на городищі у Хотомелі знайдено чимало озброєння, але тут зовсім не було землеробських знарядь, зате на сусідньому селищі не виявлено зброї, проте знайдено знаряддя праці, у тому числі два залізних сошники і чересло⁹. Певну кількість зброї і бронзових та срібних прикрас відкрито на городищі у Шелігах, на сусідніх селищах такі знахідки відсутні¹⁰. В. Шиманський вважає, що на городищі разом з іншими фахівцями мешкали ювеліри і ковалі. На ранніх городищах Польщі багатий асортимент металевих виробів та сліди залізообробного і ювелірного ремесла виявлено в Уйсцю, Бонікові. Біскупіні, а також на сілезьких городищах в Гостиню, Любомі і Кленіци¹¹. На городищах східних балтів сліди залізообробного ремесла зустрічалися в Жабиному.

Якими причинами викликана ця різниця в характері речового інвентаря городища і селищ VI—VII ст.?

Період третьої і початок четвертої чверті I тисячоліття в історії східних слов'ян передували виникненню древньоруської держави — Київської Русі. Б. Д. Греков вважав, що це був напівпатріархальний — напівфеодальний період «воєнної демократії», який характеризується зародженням класів¹². Слід гадати, що процес соціального розшарування східнослов'янського суспільства у цей час зайшов уже досить далеко. Навіть для більш раннього періоду дослідники відзначають зародження соці-

⁶ W. Szymański. Początki wczesnego średniowiecza na Mazowszu Ptockim w świetle ostatnich badań.—ZOW, t. XXXI, 1965, стр. 195.

⁷ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. М., 1951, стр. 8, 35—37; Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине.— МИА, № 108. М., 1963, стр. 117.

⁸ Я. В. Станкевич. К истории Верхнего Подвinya в I и начале II тысячелетий н. э.— МИА, № 76. М., 1960, стр. 112.

⁹ Ю. В. Кухаренко. Назв, праця, стр. 8.

¹⁰ W. Szymański. Wyniki badań grodziska z VI—VII ww. w miejscowości Szeligi, pow. Płock na Mazowszu.—Światowit, t. XXVI. Warszawa, 1962, стр. 561.

¹¹ L. Leciejewicz. Ujście we wczesnym średniowieczu. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1961, стр. 107v

¹² В. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стр. 310, 319.

альної диференціації, посилаючись, зокрема, на наявність різних майнових категорій серед поховань на могильниках III—IV ст., у тому числі на появу багатих поховань вершників¹³. Існування аристократичної верхівки у східних слов'ян в IV ст. засвідчує переказ Йордана про розправу остготського короля Вінитара над антським вождем Божем і 70 представниками знаті близько 375 р.¹⁴

Основною військовою силою суспільства в цей час залишалося ополчення усіх або майже усіх боекдатних чоловіків, але із членів родовой знаті вже склалася більш-менш постійна дружина, яка групувалася навколо вождя племені. Порівняно легко можна уявити й спосіб утримання вождя і дружини. На думку К. Маркса і Ф. Енгельса, задоволення загальнообщинних, а тим більше загальноплемінних потреб йшло за рахунок певних, точно визначених внесків усіх членів общини чи племені¹⁵. Кожна сім'я, яка одержувала від общини наділ землі, повинна була віддавати певну кількість продуктів у спільний фонд. За рахунок цього фонду, мабуть, вождь утримував у мирний час свою дружину. Під час війни дружинники виконували функції командного складу ополчення, а мирного часу стояли на сторожі влади вождів і, живучи за рахунок суспільства, самі ставали привілейованим прошарком, з якого згодом виник клас феодалів. Свої дружини мали не тільки вожді великих племінних союзів, а й окремих племен, які входили до складу більших об'єднань.

Спостереження, зроблені на матеріалах Зимнівського городища, дають підставу робити припущення, що тут знаходився адміністративний, а може й культовий центр племені, яке входило, ймовірно, до складу дулібського племінного союзу. Тут могла знаходитися постійна садиба вождя племені і його дружини, де вони проводили більшу частину свого часу. На такий склад мешканців городища вказує велика кількість предметів озброєння, у тому числі спорядження вершників, а також наявність значної кількості прикрас, характерних для європейської дружинної культури. Крім воїнів тут мешкали також ремісники, які обслуговували дружину, — ювеліри й ковалі. З цієї нагоди не зайвим буде зазначити, що навіть у більш пізній час ремісники цих двох фахів входили до суспільної верхівки. Такого висновку дійшов Д. І. Бліфельд на підставі аналізу поховань ковалів, зброярів і ювелірів в курганних могильниках IX—X ст.¹⁶ Він вказує, що поховання ремісників тут звичайно відзначаються заможністю, а підкурганне трюпокладення ковала на Шестовицькому могильнику¹⁷, поховання зброяра-кольчужника на Гніздівському¹⁸, могили ювелірів із Пересопниці¹⁹, Табаїзки²⁰ і Миколаївського могильника²¹ мали більш-менш виразні риси дружинних

¹³ К. Godlowski. Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolatenkim i rzymskim. Warszawa — Wrocław, 1960, стор. 295—296; М. Ю. Брайтчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 295—296.

¹⁴ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, стор. 115.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 231.

¹⁶ Д. І. Бліфельд. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі.—Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 35—40.

¹⁷ Там же, стор. 37—38.

¹⁸ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 229—231.

¹⁹ Е. Н. Мельник. Раскопки в стране Лучан.—Тр. XI АС, т. I. М., 1901, стор. 506—507, 540—542.

²⁰ Д. І. Бліфельд. Назв, праця, стор. 36.

²¹ Там же, стор. 38.

поховань. Якщо представники цих галузей ремесла входили до складу хоча б молодної дружини IX—X ст., то зимнівські ковалі й ювеліри в VI—VII ст. тим більше могли бути дружинниками. Однак таке припущення потребує додаткової аргументації і обґрунтування.

Слід нагадати, що В. Шиманський висловив іншу думку про практичне призначення пам'яток типу Зимного. Він вважає, що городище у Шелігах було побудоване спільними зусиллями мешканців кількох розташованих поруч поселень і не мало постійного населення. Тут могли постійно мешкати лише коваль і ювелір, які мали свої невеликі майстерні. На його думку, на городищі провадилися віча та здійснювалися культові обряди. На цій підставі робиться висновок про архаїчну структуру суспільства, що залишило згадану пам'ятку²².

Не заперечуючи такого визначення характеру городища у Шелігах, не можна без серйозних застережень прийняти його відносно зимнівської пам'ятки. Цьому суперечить насамперед насичений і потужний культурний шар, що швидше вказує на тривале заселення городища. Житла в Зимному мали значно більші розміри і були краще пристосовані для постійного проживання, ніж вузькі, іноді двометрової ширини житлові споруди на городищі у Шелігах.

Залишається безперечним, що на Зимнівському городищі, як і на ряді інших синхронних йому городищ, мешкала певна кількість ремісників. М. М. Воронін і В. Генсель підкреслюють, що на слов'янських землях у період формування класів і класового суспільства простежується концентрація ремісничого населення поблизу городищ-сховищ, в адміністративно-культових центрах, а також біля укріплень чисто військового характеру. В особливо сприятливих умовах такі поселення ставали зародками майбутніх міст, але у більшості випадків вони занепадали, а їхні функції переймали інші, нові центри²³. Саме таку картину малює Зимнівське городище. Знищене близько середини VII ст., воно не відновило свого існування, а через деякий час неподалік від нього виникло нове поселення, яке згодом виросло в місто Володимир, центр Волинського князівства.

Д. І. БЕРЕЗОВЕЦЬ

МОГИЛЬНИКИ УЛИЧІВ У ДОЛИНИ Р. ТЯСМИНУ

1955—1959 рр. поблизу с Пеньківка неподалік від впадіння в Дніпро р. Тясмину здійснювалися дослідження кількох ранньослов'янських поселень VII—IX ст. Вони розташовувалися на невисоких останцях борової тераси, в заболоченій заплаві¹.

²² W. Sz y m a n s k i. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967, стор. 287—291.

²³ Н. Н. Воронин. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города.— КСИИМК, вып. 41. М., 1951, стор. 13. W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1965, стор. 372—373, 377.

¹ Д. Т. Березовец. Поселения улицей на р. Тясмин.—МИА, № 108. М., 1963.

Поряд з дослідженнями поселень проводилися пошуки синхронних їм могильників.

1961 р. Д. Я. Телегіним в розмиві берега поблизу с Велика Андрусівка, Кремгесівського району, Кіровоградської області було виявлено чотири ліпних горщики з перепаленими людськими кістками². В наступні роки на Кременчуцькому водосховищі вдалося відкрити залишки ще кількох подібних могильників, але, на жаль, вже майже зовсім зруйнованих³.

Протягом 1961 — 1963 рр. нами у названому районі зафіксовано чотири могильники: два на підвищеннях правого корінного берега Тясмину (№ 1 та 4) і два на дюнах, що височіли з води острівками. Тільки могильник № 1, за умовами знаходження і збереженості, доцільно було розкопувати, інші ж три пам'ятки виявилися зруйнованими.

На останцях п'яти майже розмитих дюн, крім цього, виявлено поодинокі черепки і перепалені кістки. Схоже, що тут також були свого часу могильники.

Таке припущення підтверджується і топографічними умовами розташування пам'яток — вершини дюн, де їх відкрито, непридатні для поселень, але цілком могли бути використані для влаштування могильника. Знайдені уламки кераміки дуже перемиті водою, дрібні й невіразні. Посуд виготовлено шляхом ручної ліпки із глини з домішками жорстви. Більш детально характеризувати його неможливо, як і залишки могильників у цілому. Слід підкреслити, що всі виявлені могильники знаходилися поблизу боліт або струмків із досить широкими долинами.

Очевидно, внаслідок затоплення значних територій межиріччя Дніпра і Тясмину, яке становило, власне, одну заплаву, під воду пішла значна кількість ранньослов'янських поселень і пов'язаних з ними могильників.

Могильник № 1 розташований між колишніми хуторами Бондарівка та Каширівка Воликоандрусівської сільради біля самого підціжка Тясминського городища черноліської культури, на правому березі невеличкого струмка, що впадає у Тясмин. Він займав досить стрімкий схил тераси правого корінного берега долини. Тераса підвищувалась над рівнем заплави на 10—18 м, зараз більшу її частину зруйновано хвилями водосховища. Під час розкопок вже не було можливості визначити розміри могильника. Уламки зруйнованих водою урн траплялися на площі 1 — 1,2 га.

Протягом трьох коротких сезонів нами розкопано 1000 м² на ділянках найвищої частини тераси. На цій площі досліджено 29 урнових та 14 ямних поховань. Крім того, як уже згадувалося, 1961 р. було відкрито три поховання, вимитих водою. Два з них склалися з двох посудин кожне, третє представлене однією⁴. 1963 р. у вимиві було виявлено дві цілі посудини, три денця й уламки верхніх частин великих ліпних посудин. Ймовірно, це залишки шести-семи поховань, проте, ми віднесли їх до випадкових знахідок.

---

²С. О. Петровська, Д. Я. Телегін. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 178—179.

³В роботі загону крім автора брали участь А. І. Кубишев, В. П. Круц та М. М. Караката.

⁴С. О. Петровська, Д. Я. Телегін. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмині, стор. 178—179.

Всі поховання могильника № 1, як і решта поруйнованих могильників, здійснено за обрядом трупоспалення. Залишки кремації склалися в урни або зсипалися у невеликі ямки. Урнові поховання іноді супроводжувалися посудинами-стравницями. Біля кісток, висипаних у ямку або заглиблення, посуду не виявлено.

Урни і стравниці, що їх супроводжували, мабуть, не закопувалися в землю, а ставились на розчищену поверхню й присипалися зверху землею. Денця всіх посудин знаходилися на глибині до 0,5 м від сучасної поверхні. Коли в похованні було кілька посудин, їх денця завжди стояли на одному рівні. В жодному випадку не простежено ямок для посудин-урн.

Переважно більшість посуду, що входив до складу поховань, було зруйновано під час оранки, в більшості випадків від них залишалися лише денця. Особливого руйнування зазнав могильник під час посадки лози для закріплення берега майбутнього водосховища.

Крім урнових поховань трапилися купки перепалених кісток, змішаних з уламками верхніх частин горщиків. Денець і нижніх частин стінок в таких похованнях не знайдено. Такий обряд зафіксовано в похованнях № 14, 18—20, 22 та 24. В останньому похованні уламки трьох посудин виявлено в тому положенні, в якому їх поклали під час похорону. В іншому випадку (поховання № 23) перепалені кістки було зсипано в циліндричну ямку, прикриту зверху урною.

Безурнові поховання являли собою купки перепалених людських кісток, що залягали в темному гумусованому ґрунті невеликими купками діаметром 15—25 см, висипаними не в ямки, а на поверхню, на глибині 0,35—0,45 м від сучасної поверхні. Кісток, як правило, мало, менше ніж в урнових похованнях. Можливо, в процесі оранки частину їх розтягнуто плугом.

Як урнові, так і ямні поховання мають надзвичайно бідний інвентар. Крім кількох скляних злитків від намиста, астрагалів та бронзових дротяних кілець в них нічого не знайдено. Нижче наводимо опис досліджених поховань. Розміщення їх одне відносно одного зображено на плані (рис. 1) і в тексті не наводиться.

Щодо поховань в ямках, то всі вони однакові. Ніякого інвентаря в них не виявлено, тому окремий опис кожного поховання недоцільний. Певний час ми вважали, що ямні поховання являють собою зруйновані урнові, і тільки ретельне спостереження умов знахідок дало можливість розпізнати в них безурнові поховання. Це підтвердили і матеріали інших могильників, про які йтиметься далі. Проте кількість поховань цього типу (14), ймовірно, занижена, оскільки як окремі поховання фіксувалися тільки значні і безсумнівні скупчення кальцинованих кісток. Слід гадати, що більшість безурнових поховань зовсім зруйнована або їх просто не зафіксовано.

Поховання № 1. До нього ми відносимо знахідки Д. Я. Телегіна та Є. О. Петровської. Згідно їх повідомлень, ними знайдено чотири посудини з кальцинованими кістками, які дослідники вважають за три окремі поховання⁵. Наводимо опис цих поховань за Є. О. Петровською та Д. Я. Телегіним.

⁵ У зв'язку з тим, що з цими матеріалами ми ознайомилися вже після обробки колекції, змінювати нашу нумерацію не мало змісту.

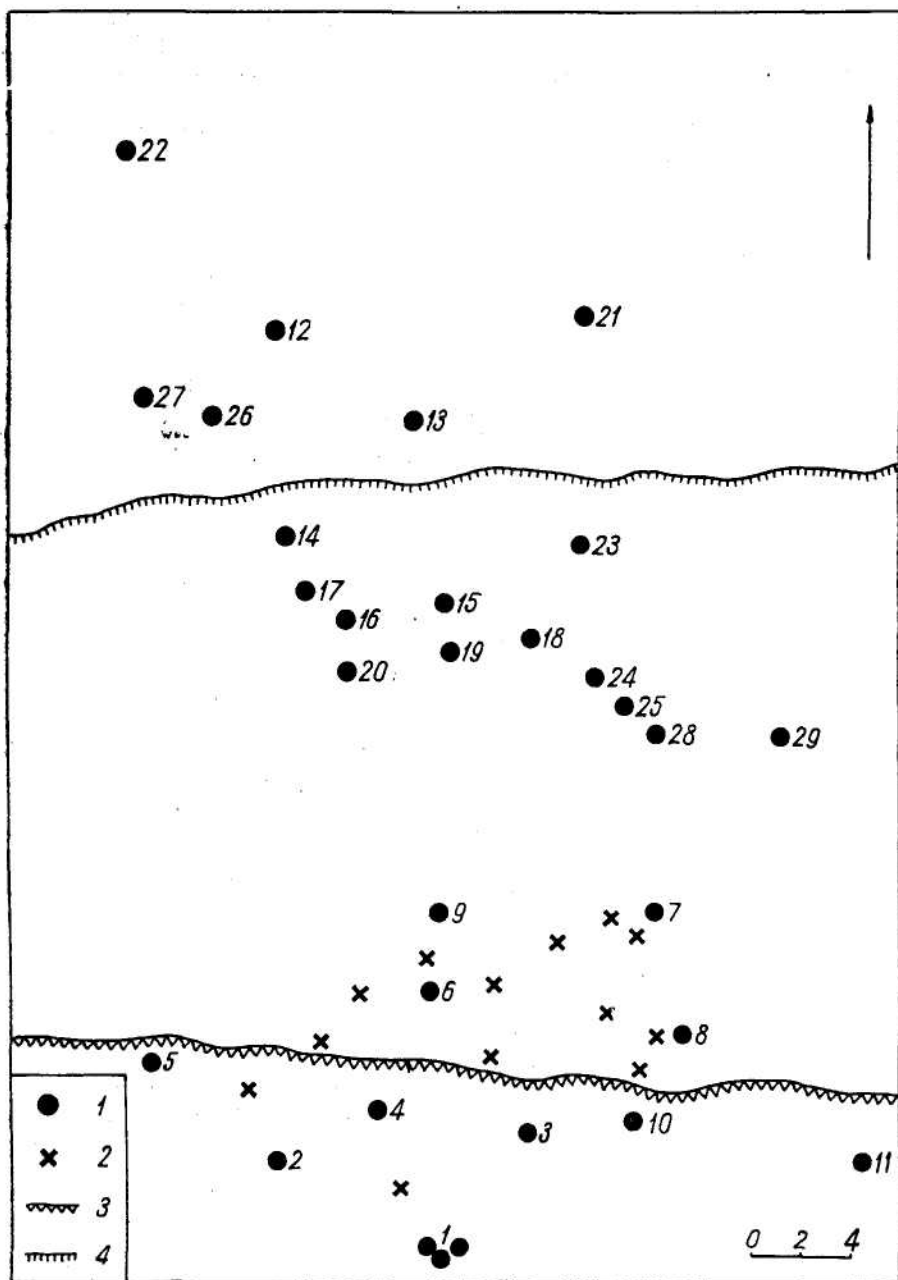

Рис. 1. План могильника № 1 поблизу с. Велика Андрусівка.

1 — урнові поховання; 2 — поховання в ямках; 3 — берегова лінія 1962 р.; 4 — берегова лінія 1961 р.

Поховання I виявлено біля самої смуги розмиву. Від нього збереглася нижня частина посудини. На дні її і частково біля неї знаходилися перепалені людські кістки. Поблизу урни знайдено невеликий уламок залізної речі. На незначній відстані від урни стояв ще один горщик висотою 16 см. Вінця його трохи відігнуті, орнаментовані по краю рядом овальних неглибоких ямок.

Поховання II знаходилося за 7,5 м на південний захід від першого. Воно являло собою розвал урни, нижня частина якої була наповнена перепаленими людськими кістками. Урною служив горщик видовжених пропорцій з слабо виявленою шийкою. Висота його 32,5 см. Край вінець прикрашений овальними ямками. Поруч з урною виявлено залишки другої такої ж посудини.

Поховання III виявлено за 3 м на південний захід від поховання II. Воно складалося з двох посудин. Більший горщик, висотою 25 см, був заповнений кальцинованими кістками. Він мав трохи опуклі стінки, коротку шийку і відігнуті вінця. Плічка вкриті прокресленим орнаментом у вигляді прямих паралельних та хвилястих смуг. Менший горщик, висотою 14,5 см, аналогічний великому, але орнаментований неглибокими овальними ямками по краю вінець.

Поховання № 2 відкрито на глибині 0,45 м. Воно містилося в товстостінній урні, що являла собою високий ліпний горщик з трохи опуклими стінками, маленькими вінцями і ввігнутим денцем. Бокова поверхня посудини вкрита неглибоким хвилястим, недбало виконаним орнаментом. Лінії часто перериваються, набігають одна на одну. На нижній частині посудини є пальцеві відбитки, які утворюють трикутник з чотирьох рядків, повернутий вершиною донизу. Горщик зроблено із глини з домішкою шамоту. Висота його 20 см, діаметр вінець та дна по 10 см, найбільший діаметр 17 см. Висота від денця до найбільш опуклої частини стінок 12,5 см. В заповненні урни були перепалені кістки, змішані з попелом та землею, які займали дві третини висоти посудини. Речей у похованні не виявлено.

Поховання № 3 знаходилося в урні, від якої збереглася нижня частина, що стояла на глибині 0,5 м. Урною служив високий горщик з вузьким денцем. Стінки нижньої частини майже прямі, їх поверхня пригладжена, денце з одного боку дуже зім'яте. В тісті домішки жорстви. Висота горщика 23 см, діаметр плічок 26 см, денця— 10 см. Залишки урни були заповнені перепаленими кістками, змішаними з землею.

Поховання № 4. Збереглося тільки масивне денце ліпної посудини, виготовленої з глини із значними домішками жорстви. Стінки біля денця мають запливи, які нагадують піддон. Денце не зовсім кругле, з нерівною поверхнею. Діаметр його 9 см.

Поховання № 5. На глибині 0,37 м виявлено також лише денце товстостінної ліпної посудини. Діаметр його 9 см. На його нижній поверхні круглий відбиток. Глина із значними домішками крупної жорстви.

Поховання № 6. На глибині 45 см стояла нижня частина великого ліпного горщика. Діаметр денця 10,2 см. В глиняному тісті значні домішки шамоту. Зовнішня поверхня досить рівна, внутрішня горбкувата. Залишки горщика були заповнені кальцинованими кістками.

Поховання № 7 складалося із двох урн, що стояли поруч по лінії схід-захід на глибині 0,4 м. Частково вони були заповнені кальциновани-

ми кістками. У східній урні їх було зовсім мало. Серед дрібних уламків кісток тут траплялися уламки дитячого черепа та молочні зуби.

В західній урні кісток було більше, але теж дрібних і дуже перепалених. Вони заповнювали посудину на третину. Кістки належали дорослій людині, про що свідчить суглобова кістка правого передпліччя. Речей в урнах не виявлено.

Східною урною служив ліпний асиметричний горщик з вузьким денцем, округлими стінками та невеликими відігнутими вінцями з пальцевими заглибинами на краю. Висота посудини 21 см, висота до плічок 16 см, діаметр вінець 21 см, денця — 9,5 см, плічок — 22,4 см.

Горщик, що служив західною урною, також ліпний. Стінки посудини майже прямі, лише у верхній частині горщик має певну опуклість. Вінця невеликі, трохи відігнуті. Поверхня рівно загладжена. В тісті значні домішки шамоту.

Поховання № 8 виявлено на глибині 0,3 м. Від нього залишилося денце ліпної посудини з кальцинованими кістками навколо. Діаметр денця 10 см. Воно належало товстостінній посудині з рівною поверхнею. В глині домішки жорстви.

Поховання № 9 відкрито на глибині 0,4—0,45 м від сучасної поверхні. Воно було здійснене в урні, від якої зберігся один бік. Верхня частина посудини знаходилася на відстані 0,85 м від денця. Урною служив великий горщик з трохи опуклими стінками. Обидві поверхні старанно зглажені. На верхню частину посудини тризубою гребінкою нанесено двохрядний хвилястий орнамент. Горщик виготовлено на повільному гончарному крузі із глини з домішками жорстви. Проте за характером поверхні він майже не відрізняється від ліпних. Висота посудини близько 21 см, діаметр дна' 12,5 см. В горщику знаходилися змішані із землею кальциновані кістки.

Поховання № 10 виявлено на глибині 0,4 м. На денці ліпної посудини лежали кальциновані кістки.

Поховання № 11. Збереглося денце великої товстостінної ліпної посудини діаметром 9,5 см. В глині значні домішки жорстви. Поховання виявлено у розмиві берега.

Поховання № 12 залягало на глибині 0,35 м. Нижня частина ліпної посудини з рівно зглаженою поверхнею була заповнена перепаленими кістками. Діаметр денця 7,3 см.

Поховання № 13. На глибині близько 0,4 м стояла нижня частина посудини, в якій разом з кальцинованими кістками знаходилися уламки верхньої частини. Горщик, слід гадати, був розбитий в старовину, можливо, при використанні його як урни. Посудина тонкостінна і зроблена, очевидно, на повільному гончарному крузі або на рухомій підставці. Поверхня її рівна, має вертикальні та косі сліди пальців. У тісті багато крупного шамоту. Посудина досить висока, з трохи опуклими боками, вінце невелике, вкрите по краю нігтьовими вдавливами. Нижче вінець двома смугами нанесено нерівний хвилястий орнамент із восьми ліній в кожній смузі

Поховання № 14 виявлено в розмиві берега у вигляді купки черепків та кальцинованих кісток. Тут були дві ліпні посудини, одна з яких, витягнутих пропорцій, мала невеликі вінця, вкриті пальцевими защипами.

Поховання №15 складалося з чотирьох посудин, що стояли поруч по лінії північ — південь на глибині близько 0,6 м. Ями не простежено. З моменту заповнення водосховища посудини знаходилися в мокрому шарі, від чого дуже розмокли. Значна частина посудини № 3 просто розсипалась, як і денце посудини № 4.

З південного боку поховання стояв високий ліпний горщик стрункої форми з трохи відігнутими вінцями. Поверхня посудини згладжена. В глині багато домішок жорстви. Висота горщика 28 см, висота до плічок 19 см, діаметр денця 9,5 см, вінець— 17 см, плічок — 20 см. Посудина була повністю заповнена перепаленими кістками, змішаними з попелом і землею. Навколо неї купкою лежали дрібні- кальциновані кістки!

Поруч стояв менший горщик з трохи опуклими боками. Верхня частина його не збереглася. Горщик товстостінний, зроблений з такого ж тіста, як і перший. На дві третини він був заповнений кальцинованими кістками.

Третя посудина — тонкостінний ліпний горщик з широкою верхньою частиною й невеликими вінцями. Верхня частина на тулубі орнаментована хвилястою лінією. В посудині були перепалені кістки дитини, серед яких лежав астрагал з просвердленим отвором, обстругана з двох боків кісточка й окислений залізний предмет невідомого призначення.

Від четвертої посудини залишилися лише уламки верхньої частини. Вони належали великому горщику, виготовленому на повільному гончарному крузі із глини зі значними домішками крупної жорстви. Верхня частина посудини орнаментована хвилястим та лінійним орнаментом, нанесеним гребінцем. Маленькі вінця оздоблені защипами по краю.

Поховання № 16. На глибині 0,53 м виявлено високий ліпний горщик. Бокові стінки трохи зігнуті, плічки похилі, вінця прикрашено пальцевими защипами. На денці чотирикутне заглиблення від підставки, на якій формувався горщик. Висота його 21 см, висота до плічок 14—15 см. діаметр вінця 13,5 см, денця — 8 см, плічок — 16 см.

Горщик був на половину заповнений кальцинованими кістками, мабуть, дитини з молочними зубами. Серед кісток виявлено астрагал із просвердленим отвором, два окислених залізних предмети, бронзове дротяне кільце та кілька оплавлених скляних намистин.

Поховання № 17 було здійснено у великому горщику з відбитими вінцями, виявленому на глибині близько 52 см. Посудина асиметрична] з майже кулястими стінками. Біля денця стінки стають вертикальними, утворюючи немов підставочну плитку. Поверхня горщика бугорчаста, в глині значні домішки жорстви. На самому дні в урні знаходилася невелика кількість дрібних перепалених кісток.

Поховання № 18. На глибині 0,4 м компактною купкою лежали кальциновані кістки, перемішані з черепками товстостінного ліпного горщика, прикрашеного на вінцях пальцевими заглибленнями. Денця не виявлено.

Поховання № 19. Між похованнями № 18 та 20 на глибині 0,4 м лежала купка кальцинованих кісток, перемішаних з черепками і дрібними вуглинками. Черепки належали великій ліпній посудині витягнутої форми з невеликими вінцями і бугорчастою поверхнею. В тісті значні домішки шамоту й жорстви. Нижніх частин стінок і денця не виявлено.

Поховання № 20. На глибині 0,35 м купкою лежали уламки верхньої частини великої товстостінної посудини. Денця й частину бокових стінок не виявлено. Посудина виготовлена на повільному гончарному крузі, має невеликі похилі плічки й маленькі вінця. Верхня частина орнаментована трьома горизонтальними смугами лінійного й хвилястого орнаменту, нанесеного гребінцем.

Поховання № 21 виявлено 1962 р. у розмиві берега на відстані 8 м від берегової лінії. Збереглася нижня частина горщина, заповнена перепаленими кістками. Посудина лігана, товстостінна, в глині домішки крупного шамоту.

Поховання № 22. Неподалік від попереднього поховання, також у воді, знайдено купку кальцинованих кісток і уламки верхньої частини посудини, вінця якої мали нігтьові заглиблення по краю. На плічках гребінцем нанесено хвилястий орнамент.

Поховання № 23. На глибині 0,31 м стояло денце ліпного горщика з перепаленими людськими кістками й уламками верхньої частини посудини. Під ним виявлено циліндричну ямку діаметром 0,27 м та глибиною 0,45 м, заповнену кальцинованими кістками. Серед кісток, що були в ямці, знайдено кілька зовсім оплавлених намистин жовтого та синього кольору й бронзове дротяне кільце, яке зовсім окислилось і розпалося. Горщик являв собою високу посудину з дуже маленькими плічками й невеликими відігнутими вінцями з пальцевими заглибленнями по краю. На денці був чотирикутний відбиток від підставки, на якій він формувався. Висота горщика 21,5 см, діаметр дна 7,5 см, плічок — 18 см.

Поховання № 24. На глибині 0,5 м компактною конусовидною купкою, підвищуючись на 25 см, лежали кальциновані людські кістки та уламки трьох посудин, складених одна в одну ще під час здійснення поховання. Купка в основі була майже круглою, діаметром близько 30 см. Виходячи із наявності уламків черепів дорослого та дитини, можна з певністю вважати, що тут були залишки принаймні двох людей.

Серед кісток виявлено три астрагали та два маленьких кільця з тонкої бронзової дротинки. Горщики, покладені в поховання, були не нові, у них відсутні денця та нижні частини. Лише від однієї посудини частково збереглися бокові стінки. Всі горщики товстостінні, ліпні, зроблені із глини з домішками жорстви.

Поховання № 25. На глибині 0,35 м стояла нижня частина досить великого ліпного горщика, заповненого кальцинованими кістками, серед яких виявлено шматок товстої бронзової дротини (браслет?) та оплавлені скляні намистини. Горщик товстостінний, на внутрішній поверхні сліди грубого згладжування, в глині домішки крупної жорстви.

Поховання № 26. У воді було знайдено денце товстостінної ліпної посудини з кальцинованими кістками.

Поховання № 27. У воді стояв горщик, середніх розмірів, на дві третини заповнений кальцинованими кістками. При спробі підняти його розпався на дрібні уламки.

Поховання № 28. На глибині 0,35 м виявлено нижню частину високого асиметричного ліпного горщика, заповнену перепаленими кістками. Вони лежали також купкою за 10 см на захід від урни.

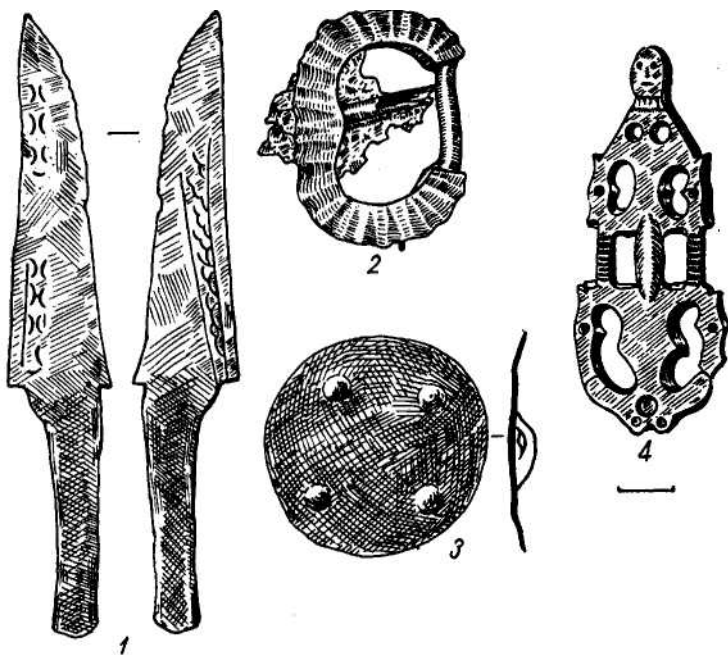

Рис. 2. Речі з могильників.

1 — ніж (могильник № 1); 2 — бронзова пряжка (могильник № 3); 3 — бронзова бляшка (могильник № 2); 4 — срібна фібула (могильник № 4)

Як вже згадувалося, 1963 р. в розмиві нами було знайдено залишки ще шести-семи поховань, від яких збереглося кілька цілих посудин. Серед них — високий ліпний асиметричний горщик з трохи опуклими стінами. Вінця були відбиті ще в давнину, злам гладко відшліфований. Стінки рівні, згладжені, в глині значні домішки шамоту. Висота посудини 17 см, висота до плічок 11,5 см, діаметр верхньої частини 10,5 см, плічок — 14 см, денця — 8,5 см

Другий горщик має широку верхню частину, стінки злегка опуклі, звужуються в напрямку денця. Вінця маленькі, трохи відігнуті. По всій поверхні посудини розкидані численні ямки — сліди крупнозернистих домішок, що випали чи вигоріли. В глині велика кількість жорстви. Висота горщика 22 см, висота до плічок 16,5 см, діаметр вінець 18 см, плічок — 19,5 см, денця — 9 см.

Третій невисокий тонкостінний горщик мав опуклі стінки з рівною поверхнею, в тісті незначні домішки дрібної жорстви. Висота посудини 13 см, висота до плічок 7,5 см, діаметр вінець 11 см, плічок — 12 см, денця — 8 см.

Інші уламки належали товстостінним ліпним посудинам, вінця однієї з яких по краю прикрашено заціпами.

На могильнику, на жаль, без зв'язку із певним похованням, знайдено залізний ніжик дуже доброї збереженості зі слідами карбування (рис. 2, 1.). Завдяки дії вогню він покритися окисом, що зберіг його від руйнування.

Могильник № 2. Чисельні дюни на лівому боці тясминської долини після заповнення Кременчуцького водосховища мали вигляд більших чи менших островів. Зараз вони інтенсивно розмиваються й швидко зникають. Прете наприкінці квітня, коли рівень води низький, залишки їх височіють окремими острівцями. Під час об'їзду в квітні — травні 1962 р. на одній з таких дюн, що знаходилася проти навігаційного знаку № 212⁶, нами виявлено великі скупчення черепків ліпних посудин та кальцинованих кісток, що знаходилися нижче лінії розмиву у перемитому піску. Безумовно, це залишки розмитого могильника.

Дюна, на якій розміщувався могильник, мала значну висоту. За свідченням місцевого населення, колись біля її підніжжя було велике болото з чорноземними берегами. Такі топографічні умови типові для поселень VII—IX ст. Очевидно, підвищення над селищем використовувалося як кладовище.

Виходячи з топографії знахідок, можна вважати, що могильник був розташований вздовж схилів дюни на 200—250 м. Зібрана тут кераміка досить одноманітна. Посудини великих розмірів, у переважній більшості біконічної форми. Зустрічаються значні уламки бокових стінок з різким або плавним перегином на плічках. Вінця у всіх посудин малі, трохи відігнуті. Кераміка не орнаментована, виготовлена із глини зі значними домішками жорстви. Речові знахідки представлені двома біконічними пряслами та бронзовою бляшкою. Остання являла собою відлиту круглу опуклу бляшку діаметром 4 см з вушком із внутрішньої сторони і чотирма симетрично розміщеними опуклими зовні (рис. 2, 3). Але чи відноситься воно до могильника, сказати важко.

Могильник № 3. За 1 км на захід від могильника № 2, в напрямку русла Тясмину, на майже повністю розмитій дюні, зустрічалися скупчення кальцинованих кісток і іноді уламки ліпного посуду. Дюна під час високого рівня води заливається.

Крім знахідок на поверхні вдалося дослідити чотири поховання, одне з яких було розмите водою.

Поховання № 1 являло собою купку кальцинованих кісток, біля яких лежали уламки біконічного горщика з невеликими відігнутими вінцями. Під кістками виявлено невелику округлу в плані ямку діаметром 35 см та глибиною 25 см, заповнену кальцинованими кістками, змішаними з чорною вуглистою землею. Серед кісток були уламки черепа і суглоби кісток рук.

Поховання № 2 знаходилось за 3,6 м на схід від поховання № 1 під корінням дуба, завдяки якому добре зберігся верхній шар ґрунту. Поверхню виявлено на глибині 0,4 м. Як з'ясувалось, догори дном тут стояв невеликий біконічний горщик з циліндричною верхньою частиною. Висота його 9,2 см, діаметр денця 7,6 см, шийки— 12 см.

Під горщиком у темному попелястому шарі лежало багато дрібних кальцинованих кісток, серед яких знайдено два маленьких шматочки оплавленої бронзи, імовірно, від фібули. Під темним шаром відкрито циліндричну ямку діаметром близько 12—15 см і глибиною 35 см. Догори вона розширювалася. Ямка була заповнена перепаленими людськими кістками, перемішаними з попелом.

---

⁶ Лоцманская карта Кременчугского водохранилища. К., 1962, лист. 6.

Поховання реконструюється у такий спосіб: в циліндричну знизу і розширену у верхній частині ямку було зсипано рештки тілопалення. Зверху її прикрили перевернутим горщиком і присипали ґрунтом.

Поховання № 3 виявлено на краю дюни. Воно складалося із двох посудин, одна з яких була перевернута догори дном. Кісток в них не було. Посудини стояли в неодноразово перемитому й перевідкладеному шарі піску.

Більша посудина являла собою присадкуватий асиметричний горщик біконічної форми. Прямі стінки в середній частині мають м'який перегин. Вінця трохи відігнуті. В глині домішки крупної жорстви. Поверхня посудини рівна, згладжена. Висота її 9,5—10 см, висота до перегину 4,5—5,5 см, діаметр вінець 13,8 см, плічок—15,7 см, денця—4,5 см.

Другий горщик такої ж форми, але вінця його відігнуті менш чітко. Висота посудини 4,5 см, висота до перегину 2,7 см, діаметр вінець 5,6—6 см, плічок—7,5 см, денця—4,5 см.

Поховання № 4 виявлено в центрі дюни, на місці густого верболозу, коріння якого значно зменшило розмив ґрунту. На гумусованому піску тут лежала бронзова масивна літа пряжка з залізним язичком і прикипілою до нього перепаленою кісткою. Під пряжкою розчищено залишки циліндричної ямки, заповненої кальцинованими кістками. Від ямки збереглася нижня частина діаметром 30 см. На дюні було зібрано також дрібні уламки кераміки, що належали біконічним посудинам з невеликими відігнутими вінцями. В глині домішки жорстви.

М о г и л ь н и к №4 було відкрито 1964 р. місцевим краєзнавцем М. М. Каракатою в районі затопленого хут. Каширівка, на березі колишнього ставка. Після осіннього падіння води тут було виявлено уламки ліпного посуду. В кількох місцях кераміка лежала компактними купками разом з кальцинованими кістками.

Із зібраних М. М. Каракатою черепків реставровано дві посудини

і кілька великих частин третьої. Вони являють собою біконічні горщики без вінець, брунатного кольору з плямами сажі.

Серед них — великий ліпний горщик без вінець, з прямими стінками, що плавню зламуються трохи вище середини. Край стінок закінчується горизонтальним зрізом. З двох протилежних боків посудини за 4 см від верхнього краю наліплено по конічній шишечці. Поверхня горщика рівна, в глині домішки піску. Висота посудини 28 см, висота до плічок 16,5 см, діаметр вінець 21,5 см, плічок—30,4 см, денця—11 см.

Другий горщик також ліпний, біконічної форми, з плавним перегином стінок. Верхній край їх косо зрізаний до середини. Поверхня рівна, в глині домішки піску. Висота горщика 23 см, висота до плічок 13,5 см, діаметр вінець 20—21 см, плічок 31 см, денця—13 см.

Наступного року нами було відвідано місце могильника, але він уже замулювався. Розвідковими траншеями і шурфами з'ясовано, що залишки поховань залягали на глибині 12—30 см під наносним шаром. У траншеях іноді траплялися кальциновані кістки та окремі уламки посуду. В одному місці пощастило знайти скупчення уламків ліпного горщика з невеликими відігнутими вінцями. В глині домішки жорстви.

Десь поблизу могильника одним із місцевих мешканців було знайдено цікаву антропоморфну срібну фібулу (рис. 2, 4)⁷. Верхня частина її прикрашена реалістичною людською голівкою, нижче якої знаходяться два круглих отвори, — можливо, імітація жіночих грудей, а ще нижче — два фігурних прорізи, кожен з яких утворює профіль кінської голови. Верхня і нижня частини фібули з'єднуються трьома вузькими смужками. Крайні з них оздоблено поперечними рисками. Нижня частина фібули має два фігурних отвори й дві кінські головки, які разом з верхніми зменшуються на середині фібули. Довжина виробу 7,3 см, ширина нижньої частини 3,3 см, верхньої — 2,7 см. Аналогічні фібули знайдено на Пастирському городищі⁸ і в Києві⁹.

Визначення хронології могильників ускладнюється відсутністю точно датованих знахідок. Тільки в могильнику № 3 (поховання № 4) виявлено бронзову пряжку (рис. 2,2), на підставі якої пам'ятку можна віднести до VI—VII ст.

Антропоморфна фібула, знайдена поблизу могильника № 4, має досить надійне датування на підставі численних аналогій VII ст. Належність її до могильника умовна, але на цей час поховань вказують керамічні матеріали (рис. 3). В могильнику № 1 датуючих речей не виявлено.

Не досить з'ясованим залишилося питання про зв'язок могильників із відомими у долині Тясмину поселеннями. Територіально лише могильник № 1 можна пов'язувати з дослідженими тут селищами в ур. Луг I і II, неподалік від яких він знаходиться. Кераміка з названих поселень, з одного боку, і кераміка із могильника, з другого, аналогічні. І на поселеннях, і на могильнику поряд з ліпною вже зустрічається кераміка, виготовлена на примітивному крузі, хоч її і не багато. На могильнику, щоправда, немає амфор і гончарної кераміки з лискованим орнаментом, але цю обставину можна пояснити специфікою поховальних комплексів, які ніколи повністю не відповідають побутовим. Таким чином, є всі підстави вважати, що могильник існував у той самий час, що й поселення в ур. Луг II — наприкінці VIII, можливо, на початку IX ст. Зауважимо, що в ур. Луг I є й більш ранній посуд — кінця VII — початку VIII ст., якого нема в могильнику. Цілком можливо, що поховання, які відповідають більш ранньому періодові поселення, були в найнижчій його частині, котра на час розкопок вже зникла під водою. Інші могильники територіально не пов'язуються з відомими у досліджуваному районі поселеннями. Типологічно їх можна зіставити із найбільш раннім поселенням в ур. Молочарня, де зібрано найбільшу кількість біконічних посудин, характерних для цих могильників.

Підсумовуючи наші дослідження пам'яток уличів у долині Тясмину, можна зазначити, що відкриття тут могильників, хоч і не найкращої збереженості, набагато збільшило цінність слов'янських пам'яток, виявлених у цьому районі раніше. Підтвердилась думка, що для VII—IX ст. на всій території, заселеній слов'янськими племенами, існували лише безкурганні могильники з тілопаленням на стороні. З кожним

⁷ Зберігається в шкільному музеї с Велика Андрусівка.

⁸ ДП, вып. IV. К., 1901, табл. VI.

⁹ М. К. Каргер. Древний Киев, т. II. ⁴ —Л., 1958, табл. II.

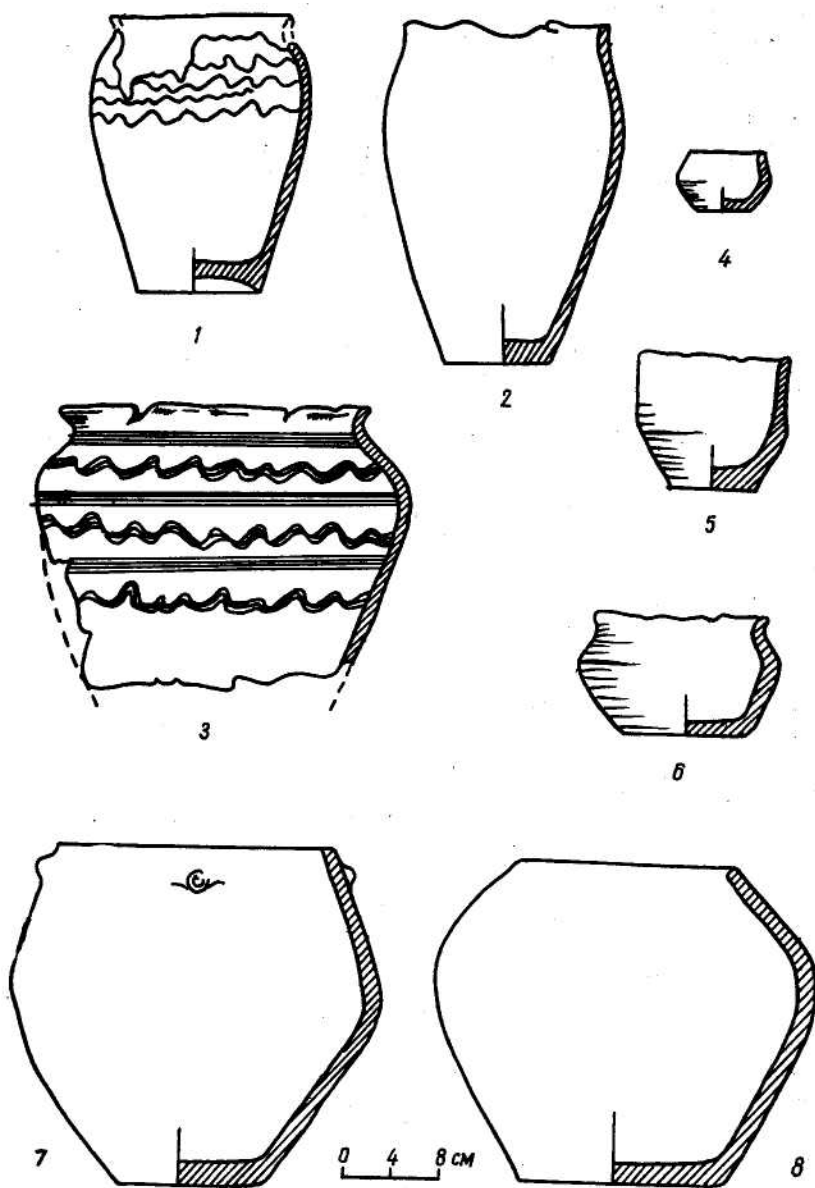

Рис. 3. Кераміка могильників.

1—3—могильник № 1; 4—6—могильник № 3; 7, 8—могильник № 4,

новим дослідженням поселень та могильників цього часу все яскравіше виступає схожість і певна внутрішня єдність загальнослов'янської культури на великих просторах її поширення. Все немов говорить про те, що саме в цей період слов'янство переживає процес свого становлення, який і відбивають розглянуті пам'ятки Потясминня.

Б. О. ТИМОЩУК, О. М. ПРИХОДНЮК

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ VI—VII ст. В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Одним із районів східнослов'янських земель, де пам'ятки другої половини I тисячоліття залишаються майже невідомими, є територія Середнього Подністров'я в межах Хмельницької і Чернівецької областей. 1966 р. тут працювала Подільська експедиція Чернівецького та Хмельницького краєзнавчих музеїв, основну увагу якої було звернуто на розвідки і дослідження пам'яток третьої чверті I тисячоліття.

Роботами експедиції було виявлено 17 поселень VI—VII ст. В Чернівецькій області їх відкрито в селах Пригородок, Перебиківці, Чепониси, Малинці, Хотинського району, Мусорівка і Задубрівка, Заставнівського району, Великий Кучурів, Сторожинецького району, Шипинці, Кіцманського району, Комарів, Кельменецького району, Мольниця, Глибочького району, та в м. Садгорі (в околицях Чернівців), а в Хмельницькій— в селах Купин (2), Кремінна, Городок, Лісогірка, Городоцького району, та Студениця, Кам'янець-Подільського району (рис. 1).

На частині відкритих пам'яток було проведено розвідкові розкопки. Публікації найбільш вагомих наслідків їх і присвячено цю статтю.

Пригородок, Хотинського району, Чернівецької області. Поселення розташоване на невисокій терасі правого берега Дністра в ур. Цвинтар, в центрі села. Сліди культурного шару простежуються на відстані 300 м вздовж річки. Досліджено прямокутне напівземлянкове житло розмірами 2,2х3,1 м і глибиною від давньої поверхні 0,6 м (рис. 2, 1). В західній частині простежено вхід у житло шириною 0,9 м. Долівка покато знижується в східному напрямку. В північно-східному кутку виявлено залишки печі-кам'янки. Черинь її діаметром 1,3 м опущено в материк на глибину 0,25 м.

В заглиблені череня і довкола нього лежала велика кількість камінів від склепіння печі. На долівці житла розчищено дві стовпові ями діаметром 10 см, розміщені за 15 см від земляних стінок і, очевидно, пов'язані з дерев'яною обшивкою стін. В житлі знайдено залізний ніжик довжиною 7,5 см (рис. 3, 1), уламки ліпної неорнаментованої кераміки, фрагменти глиняних сковорідок з низькими бортиками, кістки тварин (дикий кабан, корова) і багато плоского каміння, яким, імовірно, зовні було обкладено дерев'яні стіни житла.

Купин, Городоцького району, Хмельницької області. Поселення розташоване на правому березі р. Смотрич в ур. Кулан. Під час розвідкових розкопок виявлено залишки прямокутної напівземлянки розмірами 3Х2,1 м, орієнтованої майже точно за

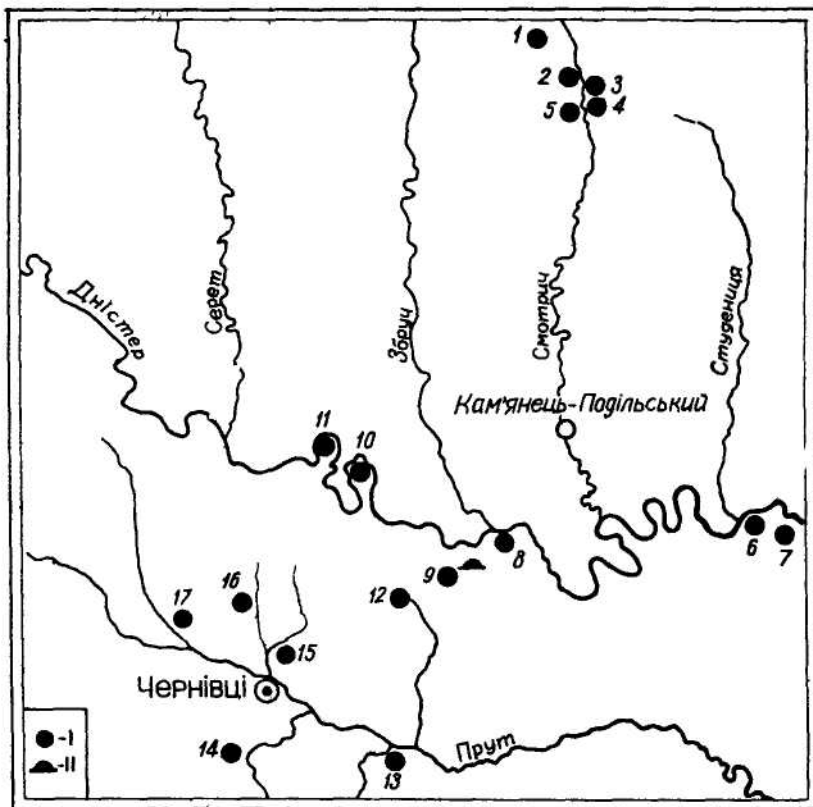

Рис. 1. Схема розташування ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. на Середньому Подністров'ї.

I—поселення. II—курган 1—Кремінна, 2—Городок, 3—Лісогірка; 4—Купин (ур. Берести); 5—Купин (ур. Кулан); 5—Студенця, 7—Комарів; 8—Прггородок; 9—Чепонози; 10—Перебиківці; 11—Мусорівка; 12—Малинці; 13—Мольниця, 14—Великий Кучурів; 15—Садгора; 16—За дубрівка; 17—Шпінці.

сторонами світу (рис. 2, 2). Долівка житла знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. В північно-східному кутку виявлено овальну піч-кам'янку діаметром близько 0,7 м, збудовану на материковому виступі висотою 0,2 м. Під розвалом каміння знаходився еліпсоїдний у плані глиняний черинь розмірами 0,55 X 0,35 м. Біля південної стінки житла розчищено залишки ще однієї печі. Від неї зберігся неправильний у плані обпалений глиняний черинь розмірами 0,7 X 0,2 м та невеликі обпалені камені. В північно-західному кутку житла виявлено овальне заглиблення діаметром близько 1 м, дно якого знаходилося на 0,15 м нижче рівня долівки. Одна сторона його виходила за межі північної стінки. На долівці, переважно біля печей, знайдено кістки тварин, фрагменти ліпного посуду, іноді орнаментованого по вінях пальцевими зачіпами, та уламки сковорідок. Тут же знайдено залізне ціло довжиною 7 см (рис. 3,2).

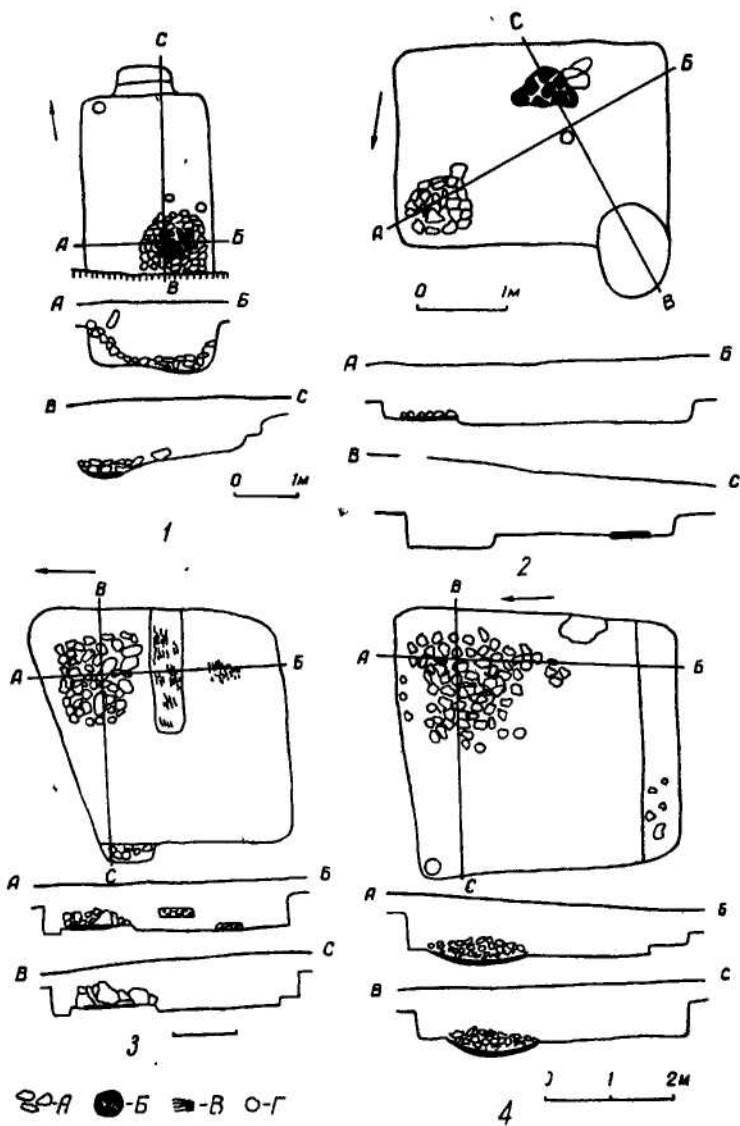

Рис. 2. Плани і розрізи жител.

1 — Нригородок; 2 — Купин (ур. Кулан); 3 — Городок (житло № 2); 4 — Городок (житло М 3). А — каміння; Б — черинь; В — обвуглені колоди; Г — ями від стовпів

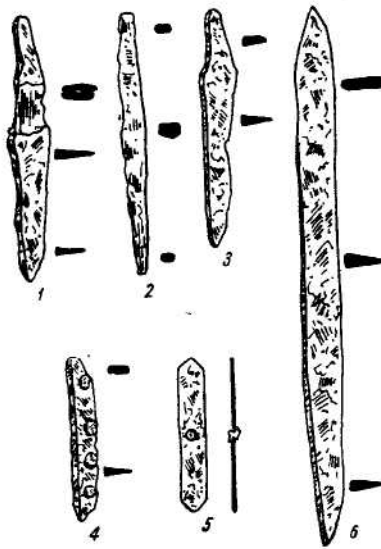

Рис. 3. Металеві вироби.
1 — Пригородок; 2 — Купин (ур. Кулан);
3—6 — Городок.

Друге ранньослов'янське поселення VI—VII ст. в с. Купин розташоване в ур. Берести на лівому березі Смотричу. Тут в обриві стрімкого берега досліджено зруйноване напівземлянкове житло з долівкою на глибині 1,5 м від сучасної поверхні, в якому зібрано фрагменти ліпного неорнаментованого посуду та кістки тварин.

Студениця, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області. Тут 1964 р. І. С. Винокуром було розкопано в обриві правого берега Дністра рештки напівземлянкового житла, де знайдено ліпну неорнаментовану кераміку, фрагмент сковорідки, кістяну приколку.

Найбільш значні розвідувальні розкопки Подільською експедицією проводилися в околицях м. Городка Хмельницької області. Поселення розмірами 240x50 м розташоване за 250—300 м на південь від с. Мархлівка на правому березі р. Смотричу в ур. Гнилий Кут. Воно обіймає невеликий мис, що знаходиться на деякій відстані від руслу Смотричу.

1966 р. на поселенні розкопано близько 350 м² площі і виявлено три напівземлянкових житла, господарську споруду, дві господарські ями та кам'яну площадку.

Житло № 1 розташоване над урвищем берега Смотричу в північно-східній частині поселення. Воно являє собою прямокутну напівземлянку розмірами 4x3,8 м і глибиною 0,5 м. Долівку житла вимашено глиною. В ньому виявлено дві печі-кам'янки. Одна з них знаходилася в південно-східному кутку, друга — біля північної стіни. Під розвалом каміння другої печі знайдено розбитий горщик (повністю реставрований) і нижню частину другого, незначних розмірів, в якому знаходилися перепалені рештки страви. Вустя печі шириною 1,1 м простежувалося із західної сторони.

Наземна частина стін житла була зроблена із лози і обмашена глиною. У житлі та за його межами збереглися фрагменти обмазки з відбитками лози і дерева. Навколо заглибленої частини будівлі простежено стовпові ямки діаметром 7—12 см, розташовані в ряд на відстані 25—50 см одна від одної. Житла із стінами такої конструкції відомі і на інших ранньослов'янських поселеннях, зокрема, на території Молдавії¹.

До північної стіни житла примикала майже квадратна в плані

¹ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, стор. 187—188.

наземна господарська споруда розмірами 2х2,3 м. Від неї збереглися стовпові ямки діаметром 5—10 см, за якими визначено її форму, та шматки обпаленої глиняної обмазки з відбитками лози. На підлозі будівлі знайдено фрагментований ліпний посуд і кістки тварин.

Досліджене житло є найбільш ранньою відомою на сьогоднішній день двокамерною ранньослов'янською спорудою.

Житло № 2 знаходилося на відстані 76 м на південь від житла № 1. В плані воно прямокутне, розміри його 4,2 X 3,4 м, глибина 0,9 м (рис. 2, 3). Підлога вимашена глиною. В північно-східному кутку на материковому підвищенні висотою 10 см розміщувалася прямокутна піч-кам'янка. Черинь печі глиняний. Серед розвалу каміння виявлено роздавлений ліпний горщик, а біля печі — залізний ніж довжиною 8 см (рис. 3, 3). З південної сторони печі на 0,4 м вище підлоги знаходилися рештки обгорілої дубової лави. В західній стінці житла простежується вхід, сходинка якого вимощена невеликим плоским камінням. На всій площі долівки помітні сліди пожежі у вигляді обгорілих плах, вугілля, попелу тощо.

В житлі знайдено велику кількість уламків ліпної кераміки, у тому числі й орнаментованої. В інших житлах орнаментована кераміка майже відсутня.

Житло № 3 виявлено за 32 м на захід від житла № 1. Стінами воно орієнтовано за сторонами світу, в плані має квадратну форму, розміри житла 4X4,4 м, глибина від сучасної поверхні 0,9 м (рис. 2, 4). В північно-західному кутку відкрито ямку від стовпа діаметром 15 см і глибиною 30 см. Вздовж південної стінки знаходився лежак шириною 0,6 м. В північно-східному кутку розчищено залишки печі у вигляді безформного розвалу невеликого каміння. Очевидно, велике каміння забрали після того, як житло було залишене. Аналогічне явище спостерігалося при дослідженні деяких жител на поселенні поблизу с. Корчак на Волині². Черинем печі служило лінзовядне заглиблення, вирізане у материковій долівці, без слідів обмащування. Серед каміння розвалу печі знайдено більш-менш значні фрагменти ліпної кераміки та залізний ніж поганої збереженості (рис. 3, 4) і залізну платівку з бронзовою заклепкою посередині (рис. 3, 5). Ймовірно, після припинення функціонування житла його заглиблення використовувалося як сміттєва яма.

Господарська яма № 1 розташована безпосередньо біля північної стінки господарської споруди. Вона має овальну форму з більшим діаметром 1,4 м і заглиблена в ґрунт на 0,35 м від давньої поверхні. Стіни злегка звужуються до плоского дна. В ямі знайдено кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки, вуглики.

Господарську яму № 2 відкрито за 1,4 м на північний захід від ями № 1. Вона овальна в плані, діаметром біля 1,3 м і заглиблена в ґрунт на 0,6 м від давньої поверхні. Яма звужується до дна. В ній виявлено попіл, уламки ліпної кераміки, кістки тварин та залізний ніж (рис. 3, 6).

Площадка, викладена із плоского каміння невеликого розміру, знаходилася в північній частині поселення між житлами № 1 і 3. Форма

---

² И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 49—50.

її прямокутна, розміри 2,3X1,5 м. Вона залягала на рівні давньої поверхні (0,25—0,30 м від сучасного рівня) і була орієнтована за сторонами світу з незначним відхиленням довшої осі на північ. На каменях помітні сліди вогню. Коло площадки із східної сторони виявлено вогнище діаметром 1,1 м. Воно знаходилося в ямі глибиною 0,2 м, яка у поперечному перетині мала форму лінзи. Дно ями обпалене на 5—7 см. В ній знайдено перепалені кістки тварин, уламки ліпної кераміки, вуглики, попіл. Такий же матеріал виявлено і на кам'яній площадці, але в значно меншій кількості. Аналогії відкритій споруді нам невідомі і призначення її залишається нез'ясованим. Можна лише припустити, що вона мала культове призначення.

Отже, як можна гадати на підставі наведених матеріалів, основним типом житла на ранньослов'янських поселеннях VI—VII ст. у Середньому Подністров'ї була напівземлянка з піччю-кам'яною.

Для поселень цього часу характерна ліпна неорнаментована кераміка. У глини значні домішки кварцу і шамоту. Техніка виготовлення — стрічкова. Поверхня, за рідкими винятками, погано зглажена, коричневого або сірокоричневого кольору. Найчастіше зустрічаються дві основні форми посуду: горщики і сковорідки. Горщики різної величини. Більші з них мають шийку діаметром 32—45 см. Вінця висотою 5—7 см вертикально поставлені до тулуба і плавно переходять в плічки (рис. 4, 9). Трапляються також великі горщики з менш яскраво виявленим тулубом і трохі загнутими до середини вінцями (рис. 4, 10). Горщики з вертикальними вінцями звичайні у ранньослов'янських комплексах. Зокрема, їх виявлено в Києві³, на Новотроїцькому городищі⁴, на Канівському поселенні⁵, в Молдавії⁶ і Польщі⁷. Горщики з загнутими до середини вінцями, іноді з незначними потовщеннями із зовнішньої сторони, відомі за матеріалами розкопок ранньослов'янських поселень Ріпнів I⁸, Самчинці⁹ тощо.

У значно більшій кількості знайдено уламки горщиків середніх розмірів (рис. 4, 1, 2, 7, 8, 11—14). Із них реставровано дві посудини. Висота першої, з ледь відігнутими назовні вінцями, 24,5 см, діаметр вінець 14 см, діаметр дна 10 см (рис. 4, 1). Висота другого горщика 22 см, діаметр вінець 12 см, діаметр дна 10,5 см. В нього добре виявлена шийка і більш відігнуті назовні вінця (рис. 4, 2). В обох горщиків товщина стінок коливається від 0,6 см до 1 см. Найбільш масивним є дно, товщина якого у першій посудині дорівнює 2;5 см, у другій — 2,3 см. Випалено реставровані горщики нерівномірно. Поверхня у них

³ А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в г. Киеве.— КСИАНУ, вып. 7. К., 1957, стор. 101.

⁴ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л, 1958, стор. 33, рис. 18, 4.

⁵ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 73, рис. 36, 1, 3-5.

⁶ Е. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья, стор. 366, табл. 60, 4.

⁷ Josef Poulik. Jižní Morava zeme davných Slovanů. Brno, 1948—1950, табл. 93.

⁸ В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 359, рис. 6, 1, 3.

⁹ П. И. Хавлюк. Раннеславянское поселение в средней части Южного Побужья.— СА, 1961, № 3, рис. 10, 7.

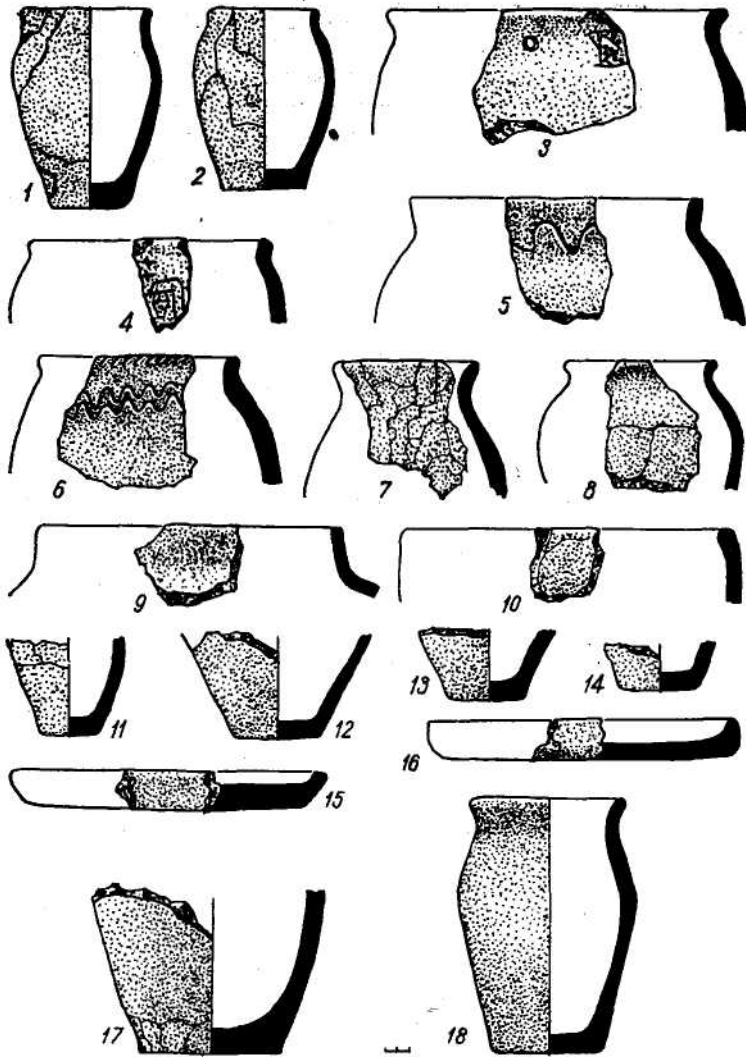

Рис. 4. Зразки кераміки.
1—16 — Городок; 17 — Мусорівка; 18 — Чепони.

сірого, місцями сіро-коричневого кольору, злам сірий із чорною смугою посередині. Аналогії подібним горщикам знаходимо в матеріалах ранньослов'янських поселень поблизу сіл Корчак на Волині¹⁰, Городниця у Верхньому Подністров'ї¹¹, Кобуска Веке в Молдавії¹².

¹⁰ В. П. Петров. Памятники корчаковского типа.— МИА, № 108, стор. 35, рис. 9¹, 5, 6.

¹¹ В. Д. Баран. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і південно-західної Волині.— МДАПВ, вып. 5. К., 1964, стор. 99, табл. I, 3.

¹² Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья, стор. 369, табл. 63, 1.

Досить частими знахідками є сковорідки. Вони зустрічаються в кожному житлі і відзначаються низькими (0,8—1,5 см) неорнаментованими бортиками. Діаметр їх 23—28 см (рис. 4, 15, 16).

Слід зауважити, що майже вся кераміка з ранньослов'янських поселень Середнього Подністров'я неорнаментована. Лише на поселенні поблизу Городка виявлено незначну кількість уламків орнаментованого посуду. Орнамент наносився на сирій глині на верхню частину посудини якимсь гострим предметом. Звичайно, це асиметрична хвиля на слабоякшених плічках (рис. 4, 5), подвійна хвиля, що поєднується з насічками по краю вінець (рис. 4, 6), геометричні фігури (рис. 4, 3, 4) тощо. Два черепки із житла № 1 Городецького поселення мали невеликі наліпи-вушка. На черепку, знайденому в Мусорівці, чітко простежуються сліди зрізів на зовнішній частині овалу денця (рис. 4, 17).

З інших знахідок на ранньослов'янських селищах слід назвати біконічні глиняні пряслиця, грузило від сітей у вигляді котушки, кістяний предмет із зашлифованою робочою поверхнею, невеликі залізні ножі з прямою спинкою, кам'яні жорна.

Визначенням остеологічного матеріалу із Городецького поселення встановлено, що стадо тут складалося з великої рогатої худоби (52%), коней (25%), овець (13%) та свиней (10%)¹³.

Крім дослідження поселень було розкопано ранньослов'янське курганне поховання VI—VII ст. поблизу с. Чепониси. Воно входило до складу курганного могильника, розташованого в південно-східній частині села в ур. Могила. Всього тут було чотири кургани. Два з них, висотою близько 3 м, з кам'яними насипами, очевидно, відносяться до більш раннього часу. Поблизу від них знаходилися ще два малопомітних насипи. Досліджений курган був розташований за 20 м на північ від дороги Чепониси — Недобоївці. Його висота 0,3 м, діаметр 15 м (рис. 5).

На стародавньому горизонті під земляним насипом в північно-східній частині кургану було розчищено обпалену прямокутну глиняну площадку розмірами 1,4 X 1,1 м. Товщина обпалу 10 см. На площадці знайдено вуглики і кілька уламків кальцинованих людських кісток. Навколо неї були розкидані вуглинки і шматки обгорілого дерева. На північний схід від площадки на стародавньому горизонті виявлено розчавлений горщик-урну висотою 21 см (рис. 4, 18). Посудина ліпна, жовто-бурого кольору, неорнаментована, із значними домішками піску і шамоту в тісті. Вінця заокруглені і відігнуті назовні. Тулуб розширений у верхній частині і звужений біля дна. Навколо урни лежали людські кістки, перемішані з шматочками вугілля і попелу. Спалення трупа було, очевидно, зроблено на глиняній площадці.

На рівні стародавнього горизонту простежено також сім вогнищ у невеликих ямках глибиною 0,2 м. Вони були розташовані у визначеній системі і разом з глиняною площадкою утворювали коло діаметром близько 0,4 м. Заповнення ямок складалося із перепаленої глини і вугілля. Навколо них в діаметрі близько 1 м були розкидані вуглики. Вогнища і ямки мали чисто ритуальний характер і пов'язані з обрядом

---

¹³ Визначення В. Т. Горяєва.

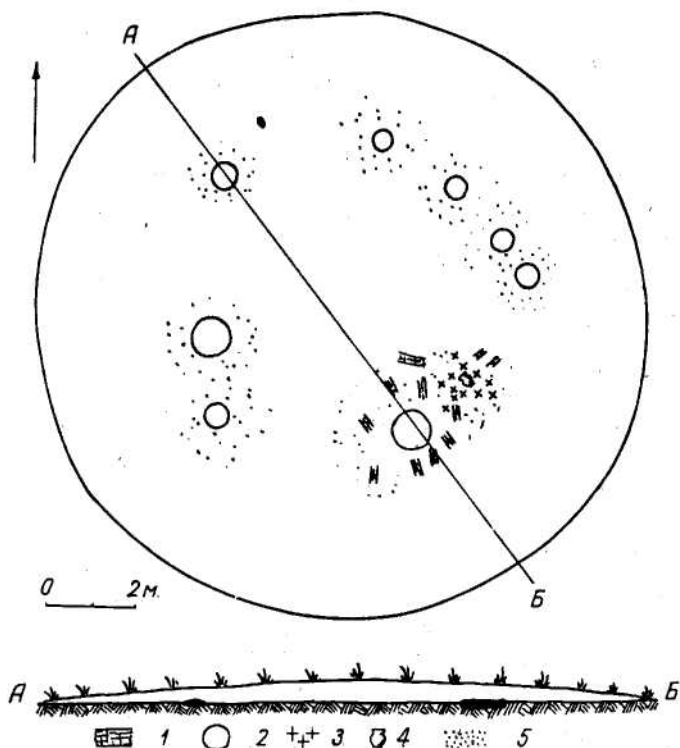

Рис. 5. План і розріз кургану поблизу с. Чепоноси.
 1 — обгорілі колоди; 2 — перепалена глина; 3 — кальциновані кістки; 4 — глиняна урна; 5 — вуглинки.

поховання. Найближчі аналогії останньому можна знайти в матеріалах із розкопок слов'янських курганів IX—X ст. поблизу с. Алчедар I в Молдавській РСР¹⁴, де залишки трупоспалення також знаходилися на глиняній площадці або поблизу неї. На стародавньому горизонті в цих курганах виявлено і сліди ритуальних вогнищ, які, на думку дослідника, є залишками поминальної тризни.

Дослідження ранньослов'янських пам'яток в Середньому Подністров'ї тільки починаються. Але вже перші р'озвідкові роботи засвідчили, що ця територія досить багата пам'ятниками VI—VII ст. їх вивчення має важливе наукове значення, оскільки Середнє Подністров'я, згідно писемних джерел (Йордан та ін.), знаходилося в самому центрі розселення слов'янських племен в середині I тисячоліття.

¹⁴ Г. Б. Федоров. Работы Прутско-Днестровской археолого-этнографической экспедиции в 1962 г.—КСПИОАМ, 1962. Одесса, 1964, стор. 69—70.

ПІДСУМКИ І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ
РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В історії східного слов'янства проблема ранньослов'янських пам'яток Лівобережної України, відомих під назвою роменсько-боршевської культури, справедливо вважається однією з найважливіших. Проте і сьогодні, коли пройшло кілька десятиріч з часу відкриття М. О. Макаренком власне роменських поселень, стан їх вивчення ще не можна вважати задовільним. Із відомих тепер близько сотні роменських, боршевських та подібних їм пам'яток кількість поселень, що розкопувалися, ледве досягає двох десятків; серед них повністю досліджено тільки городища Новотроїцьке¹ і Тітчиха². При всій важливості одержаних результатів цих досліджень явно недостатньо для всебічного висвітлення проблеми ранньослов'янських пам'яток лівобережного Лісостепу.

Історію вивчення слов'янських старожитностей Лівобережжя можна поділити на кілька етапів Початок їх дослідження відноситься до 30-х років XIX ст., коли було зроблено спробу археологічного обґрунтування писемних свідчень з історії стародавніх слов'ян.

В цей час О. Дмитрюковим було проведено невеликі дослідження городищ і могильників в Курській губернії і В. Пассеком в Харківській³. Сам факт дослідження методом розкопок у той час слід вважати прогресивним явищем, але низький рівень тогочасної науки і відсутність досвіду у дослідників не дають можливості говорити про наукове (у сучасному розумінні) вивчення слов'янських пам'яток у першій половині XIX ст.

Слід, однак, зазначити, що вже тоді робилися спроби визначення етнічної належності досліджуваних об'єктів. Так, О. Дмитрюков висловив припущення про розкопані ним кургани в Суджанському і Рильському повітах як прослов'янські, але цю думку крім посилення на літопис нічим не було аргументовано. М. М Карамзін, спираючись на писемні джерела кінця XVI ст., гадав, що поблизу гирла р Харків має знаходитись літописне місто Донець. Проведені В. Пассеком роботи⁴ сприяли ототожненню Донецького городища з літописним Донцем, яке було відоме ще автору «Слова о полку Ігоревім».

З часом інтерес до археологічних пам'яток посилюється, вдосконалюється методика досліджень, більшого розмаху набувають і польові роботи. Наприкінці XIX ст. Ю. О. Морозовим було обстежено городища Харківської губернії, а на самому початку XX ст. В. Г. Ляскоронський провів розвідки в басейнах основних лівих приток Дніпра у центральній

---

¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958.

² А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965.

³ А. Дмитрюков. Городище и курганы, находящиеся в Суджанском и Рильском уездах.— Вестник РГО, ч. II, кн 4. СПб., 1854, стор 26; його ж. Городища и курганы в Суджанском и Рильском уездах.— Труды Курского губернского статистического комитета, вып. I Курск, 1863, стор. 506.

⁴ В. П а с с е к. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов.— Русский исторический сборник, т. III, кн. 2. М., 1839, стор. 201.

і південно-східній частинах Лівобережжя⁵. Проте ці дослідження часто зводилися лише до топографічного опису пам'ятки або її зовнішнього вигляду і міркувань щодо її датування.

Більш широкі роботи на Лівобережжі почали здійснюватися у зв'язку із створенням спеціальних археологічних установ і роботою археологічних з'їздів, які проходили на Україні.

В цей час зусилля археологів направлялися на вивчення пам'яток слов'янської і давньоруської культури IX—XIII ст. Таким є, наприклад, дослідження Д. Я. Самоквасова на Чернігівщині, в басейні Десни і Сейму⁶. До речі, саме Д. Я. Самоквасов зробив першу спробу визначити племінну належність досліджуваних ним об'єктів.

Наслідком археологічного дослідження Дніпровського Лівобережжя в XIX ст. було виявлення значної групи слов'янських пам'яток доби раннього середньовіччя і різноплемінних пам'яток стародавніх епох на основних вододілах.

З ім'ям М. О. Макаренка пов'язується новий етап у вивченні старожитностей Лівобережжя, його діяльність пов'язана із дослідженням групи поселень в околицях Ромен, які одержали назву роменських. Згодом цю назву було поширено на самостійну культуру⁷.

Матеріали з розкопок М. О. Макаренка зразу ж привернули увагу дослідників. М. О. Макаренку першому належить честь етнічної інтерпретації роменських пам'яток. Він дотримувався думки про їх слов'янське походження, хоч робив це з обережністю. Більш рішуче відстоювали слов'янську належність розглядуваних пам'яток В. О. Городцов, О. А. Спицин та В. С. Козловська⁸.

Проте пам'ятки роменського типу залишилися не цілком зрозумілими і для самого М. О. Макаренка. Це стосується не тільки деталей, а й загальної характеристики матеріальної культури, що особливо наглядно виступає в статті «Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ роменського типу». В ній до роменських автор залучив матеріали різних епох, що не мають ніякого відношення до слов'янських старожитностей. В цілому, на думку М. О. Макаренка, культура роменських

---

⁵ Ю. А. Морозов. О городищах Харьковской губернии.— Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС, т. I. Харьков, 1902; В. Г. Ляско-ронский. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы.— Тр. XI АС, т. I. М., 1901; його ж. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Пела и Ворсклы.— Труды XII АС, т. I. М., 1907.

⁶ Д. Я. Самоквасов. Северянские курганы и их значение для истории.— Труды III АС, т. I. К., 1878; його ж. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908; його ж. Могиленные древности Северянской Черниговщины. М., 1916.

⁷ Результаты досліджень М. О. Макаренка 1901, 1906, 1910, 1912, 1915, 1922 і 1924 рр. частково були опубліковані ним у таких роботах: М. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г.— ИАК, вып. 22. СПб., 1907; його ж. Материалы по археологии Полтавской губ.— Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 5. Полтава, 1908; його ж. Городище Монастирище. К., 1925; його ж. Орнаментация керамічних виробів в культурі городищ роменського типу.— Niederlův sborník obzor prachistoricky, ročník IV. Praha, 1925.

⁸ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г.—Труды XIV АС, т. III. М., 1911; А. А. Спицын. Историко-археологические разыскания,—ЖМНП, новая серия, ч. XIX. СПб., 1909; В. К. Козловская. Славянские курганы и городища как исторический источник. К., 1914.

городищ мала дуже архаїчний і примітивний характер. Цей погляд довгий час був панівним у науці, його розділяло багато провідних дослідників.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років розгортаються роботи по виявленню нових і уточненню культурно-хронологічного типу уже відомих роменських пам'яток. Було проведено дослідження і розвідки на Полтавщині, в околицях Курська⁹. Велика робота в Харківській області здійснювалася О. С. Федоровським¹⁰.

Важливим у ці роки було відкриття давньослов'янських поселень в басейні Дону. Вони стали відомими під назвою боршевських або воронезької групи. Підкреслюючи спільність роменських і боршевських пам'яток, автори розкопок П. П. Єфіменко і П. М. Третьяков поряд з цим відзначали ряд суттєвих розбіжностей між ними у житлобудуванні, характері оборонних споруд, поховальних пам'яток тощо. Вказувалося також і на більш архаїчний загальний вигляд матеріальної культури боршевських поселень.

На початок 30-х років джерельна база роменських та боршевських пам'яток зростає настільки, що дала можливість в загальних рисах окреслити територію їх поширення та визначити основні типи пам'яток: городища, поселення, курганні могильники, житлові і господарські споруди. Значної фактичної обґрунтованості набула інтерпретація етнічної належності пам'яток і їх хронології. Разом з цим було зроблено спроби встановлення соціальної природи поселень та визначення ступеню суспільної організації роменсько-боршевського населення. В цьому плані городища розглядалися як колективні сховища общинно-родової одиниці¹¹. Матеріальна культура роменських і боршевських пам'яток знайшла більш конкретний прояв після видання ряду серйозних досліджень¹².

В повоєнні роки було виявлено десятки нових роменських поселень і виділено раніше невідому волинцівську групу пам'яток¹³, а також простежено південні, східні і західні кордони поширення роменських старожитностей. Було встановлено, що на обстеженій території роменські поселення розташовуються в межах районів з лісостеповим ландшафтом.

---

⁹М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 29 і далі. С. Магура. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929-го.— ХрАМ, ч. I. К., 1930; Л. Н. Солов'єв. Стоянки, селища и городища окрестностей г. Курска.— Известия Курского губернского общества краеведения, № 4. Курск, 1927, стор. 12 і далі.

¹⁰О. Федоровський. Археологічні розкопки в околицях Харкова.— ХрАМ, ч. I.

¹¹П. П. Єфіменко. Раннеславянские поселения на Среднем Дону.— СГАИМК, М., 1931, стор. 8.

¹²Д. Н. Эдинг. Экспедиционная работа московских археологов в 1937 г.— ВДИ, 1938, № I (2); Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь,— ВДИ, 1939, № I (6), стор. 319 і далі; П. Н. Третьяков. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли.— Археологія, т. I. К., 1947, стор. 123 і далі; И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв.— КСИИМК, вып. XII. М., 1946, стор. 117 і далі.

¹³Д. Т. Березовець. Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 242 і далі; його ж. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП, т. V. К., 1955.

Частина дослідників спробувала переглянути датування роменсько-боршевських пам'яток, відносячи їх до VI—VII ст.¹⁴, і пов'язати останні з так званими «антськими старожитностями» або з «старожитностями русів»¹⁵. Проте нові матеріали уточнили, що нижньою датою роменських городищ є VIII ст.¹⁶ І. І. Ляпушкін 1947 р. висловився за об'єднання обох груп ранньослов'янських пам'яток під єдиним терміном «роменсько-боршевської культури»¹⁷, хоч ряд дослідників вказували на суттєві відмінності між ними¹⁸. Разом з цим П. М. Третьяков підтримав думку Б. О. Рыбакова про те, що слов'янські пам'ятки Лівобережжя належали сіверянам, котрі вже в антський час існували як своєрідна етнічна група¹⁹.

Таким чином, з поглибленням вивчення ранньослов'янських пам'яток виникли розходження у питаннях термінології і хронології. Не було єдиної думки і з приводу походження роменської культури, що спричинилося до жвавої дискусії між І. І. Ляпушкіним і П. М. Третьяковим. Останній вважав, що саме на Десні і Сеймі знаходилися давні центри сіверянських племен, які склалися тут у процесі автохтонного розвитку, а згодом розширили свою територію на південний схід²⁰.

І. І. Ляпушкін доводив відсутність будь-якого генетичного зв'язку між роменськими поселеннями Дніпровського Лівобережжя і пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу, що передували їм, заперечуючи існування достовірних слов'янських пам'яток VI—VII ст.²¹

Роботи І. І. Ляпушкіна по вивченню роменської культури відзначалися особливою плідністю. Розкопки, здійснені ним в Полтаві, Опішні та інших пунктах, сприяли уточненню датування власне роменських, а також волинцівських поселень, розмежуванню матеріалів деяких городищ на окремі хронологічні періоди²². Важливе значення мали роботи, проведені на Новотроїцькому городищі, де вперше вдалося вивчити планування житлових і господарчих споруд, одержати дані про господарчі комплекси в межах цілого городища та про соціальну організацію його мешканців²³.

---

¹⁴ Б. О. Рыбаков. Анты и Киевская Русь, стор. 337 і далі; його ж. Поляне и северяне.— СЭ, вып. VI—VII. М.—Л., 1947.

¹⁵ Б. О. Рыбаков. Древние русы.— СА, XVII. М., 1953, стор. 42 і далі.

¹⁶ И. И. Ляпушкин. О датировке городищ роменско-боршевской культуры.— СА, IX. М., 1947, стор. 130 і далі.

¹⁷ Там же, стор. 126—127.

¹⁸ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, № 8. М., 1948, стор. 7—8.

¹⁹ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 242.

²⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет.— КСИИМК, вып. XIII. М.—Л., 1946, стор. 42; його ж. Археологические памятники древнерусских племен.— Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 3, № 85. Л., 1949, стор. 294 і далі.

²¹ И. И. Ляпушкин. Из истории Левобережной Украины в эпоху железа.— СА, XI. М., 1949, стор. 389 і далі.

²² И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., стор. 117; його ж. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них.— СА, XV. М.—Л., 1951, стор. 17 і далі; його ж. Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья.— СД, XVI. М.—Л., 1952, стор. 7 і далі.

²³ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое

І. І. Ляпушкіним було визначено також найбільш характерні, на його думку, риси роменських пам'яток: «1) укріплений тип поселень в прикордонних степових районах і неукріплені в областях, віддалених від степу; 2) напівземлянковий тип жител з печами-кам'янками або печами, вирізаними в материковій глині; 3) переважно ліпна кераміка; 4) пануючий обряд поховання — трупоспалення; 5) примітивність і архаїзм культури»²⁴.

На початок 50-х років було відкрито велику кількість нових ранньослов'янських пам'яток, чітко визначено територію їх поширення. Північна межа її проходить за лінією Курськ — Чернігів, клином заходячи до м. Брянська²⁵. Матеріали розкопок довели неспроможність уявлень про роменську культуру як примітивну і архаїчну. Цій характеристиці суперечать численні знахідки знарядь землеробства і ремесла, різноманітних металевих прикрас, побутових предметів тощо.

Знахідки землеробських знарядь і виявлення зерен або їх відбитків дають можливість зробити висновок, що основним заняттям місцевого населення було землеробство, яке доповнювалося скотарством і промислами.

Значна кількість металевих виробів, а також часті знахідки залізних шлаків²⁶ свідчать про загальнодоступність чорної металургії для широких верств старослов'янського населення Лівобережжя. Те саме, але з більшою визначеністю можна говорити і про гончарне ремесло. Гончарну кераміку виявлено на Волинцівському, Бітицькому та Донецькому городищах. На останньому відкрито також гончарну піч із залишками кружальної кераміки²⁷.

Про інші галузі ремесла можна говорити на підставі вивчення знарядь праці, які їх представляють. Сюди відносяться різних типів вістря, проколки, кочедики, кістяні грузила й голки для плетіння сіток тощо. Раніше вважалось, що кістяні вироби є найбільш масовими після кераміки знахідками. Проте матеріали розкопок Новотроїцького, Тітчиського та Донецького городищ довели, що друге місце за кількістю знахідок посідають металеві знаряддя²⁸. Очевидно, загального поширення набуло також деревообробне ремесло. Вироби з каменю нечисельні і представлені жорнами, точильними брусками, «утюжками» невідомого призначення, грузилами і т. ін.

Таким чином, думку про примітивність господарської діяльності населення роменських поселень можна вважати спростованою.

Поселення слов'ян Лівобережжя слід визначати як територіальні (сусідські) общини, а їх мешканців — як землеробів-общинників, на користь чого свідчить виділення окремих господарських комплексів з індивідуальним побутовим і господарським інвентарем. Невеликі роз-

²⁴ І. І. Ляпушкінін. Городище Новотроицкое, стор. 168.

²⁵ М. В. Воеводский. Городища верхней Десны.— КСИИМК, вып. XXIV. М.—Л., 1949, стор. 67 і далі; В. А. Падін. Поселения домонгольского времени в районе Трубчевска — КСИИМК, вып. XXII. М.—Л., 1948, стор. 91 і далі.

²⁶ І. І. Ляпушкінін. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104. М., 1961, стор. 237; Б. А. Шрамко. Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1955 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁷ Б. А. Шрамко. Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1957 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁸ І. І. Ляпушкінін. Городище Новотроицкое.

міри жител та господарських споруд підтверджують думку, що подібні комплекси могли належати лише невеликим сім'ям.

У питанні про словенську належність роменських поселень розбіжностей серед дослідників немає. Характер і топографія городищ, влаштування жител, заняття населення, поховальний обряд (трупоспалення на стороні) цілком відповідають писемним свідченням, про слов'ян.

Вивчення матеріалів роменських поселень дає можливість розглянути питання про племінну належність населення, що залишило їх. Знахідки на деяких пам'ятках своєрідних, так званих «сіверянських», скроневих кілець (Донецьке і Новотроїцьке городища) можуть свідчити про їх належність сіверянському племінному об'єднанню, яке, очевидно, склалося на основі більш дрібних етнічних утворень. Навряд чи можна заперечувати і той факт, що на деяких роменських поселеннях мало місце співіснування різних етнічних елементів, зокрема алано-болгарських. У зв'язку з цим здається вірогідною думка Д. Т. Березовця про те, що салтівські племена були провідниками влади Хазарського каганату на слов'янських територіях і не лише на Лівобережжі, а й у районах Правобережжя²⁹.

Датування поселень роменської культури полегшується знахідками на території їх поширення східних монет. Вони підтвердили прийняте більшістю дослідників визначення хронології роменської культури в цілому межами VIII—X ст., хоч зрозуміло, що не всі пам'ятки в межах цих двох століть одночасові. Так, можна стверджувати, що Новотроїцьке і Опішнянське городища виникли дещо раніше Донецького, оскільки нижню дату останнього визначає табаристанська монета 780 р. (визначення С. О. Яніної)³⁰. Верхня межа існування Донецького городища на підставі грубої імітації куфічного дирхема IX ст. може бути визначена близько X ст. В пізніших нашаруваннях не трапляється ні дирхемів, ні речей салтівського походження. Здається, останнє підтверджує думку І. І. Ляпушкіна про можливість виділення групи слов'янських поселень VIII—X ст., які продовжували існувати і в більш пізній час³¹.

Таким чином, датування роменських пам'яток на основі комплексів матеріальної культури визначається в межах VIII — першої половини або навіть початку X ст. В другій половині IX ст. (864 р.) в південних степах з'являються печеніги, які стають серйозною небезпекою для слов'янства. З їх появою можна пов'язувати припинення життя на ряді поселень роменської культури.

Хоч для інтерпретації роменських городищ не вистачає даних, є підстави вважати, що деякі з них були поселеннями міського типу. Вірогідно, таким було Донецьке городище. Це підтверджується рядом відмінностей його від більшості роменських пам'яток, зокрема, відносно більш потужними оборонними конструкціями, елементами вуличного планування, залишками ремісничого виробництва тощо.

---

²⁹ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 52—53.

³⁰ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 313—314.

³¹ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 244.

Зараз деякими археологами порушується питання про неправомірність терміну «роменсько-боршевська культура». Зокрема, А. Н. Москаленко вважає, що боршевську групу не слід об'єднувати з роменською в єдину культуру³². Аналогічної думки дотримується і Д. Т. Березовець³³.

Дослідження Останніх років дійсно свідчать, що на Лівобережжі існували пам'ятки волинцівського і роменського типів, причому пам'ятки волинцівського типу передують роменським не на всій території поширення останніх, а розташовуються лише на північному заході. Це дає можливість допускати наявність різних елементів, із яких складалася роменська культура, а внаслідок цього і певні відмінності у племенному складі її носіїв. Однак для розв'язання цієї проблеми ще недостатньо даних.

Дискусійним залишається також питання походження роменської культури. Вважається, що своїм корінням вона сягає загальнослов'янського світу³⁴. Проте відносно її генетичного зв'язку з пам'ятками попередньої і наступної епох існують значні незгодження. Так, І. І. Ляпушкін висловив думку, що слов'янські старожитності VI—VIII ст. дуже близькі між собою, а це, на його думку, можна пояснити лише спільністю походження і тривалим спільним мешканням в порівняно невеликій області, яка знаходилась десь на прикордонні лісостепу і лісу. З ним полемізує П. М. Третяков, який вважає, що слов'янське розселення на південь після середини I тисячоліття розпочалося в області пізньозарубинецької культури в Подніпров'ї і пшеворської в Повісленні, причому цей рух відбувався в умовах інтенсивної інтеграції. Лише після завершення розселення окремі групи слов'ян потрапили в різні історичні і географічні умови, що не могло не призвести до диференціації, наслідком якої був поділ слов'ян на три групи³⁵. Свої положення П. М. Третяков аргументує аналізом керамічного комплексу VI—VIII ст., який походить з території Польщі, Чехословаччини, Подніпров'я, Волині і т. д., а також порівнянням прикрас із цих територій, з чого випливає, що в різних областях споріднена культура слов'ян VI—VIII ст. мала специфічні риси. Про правильність думки П. М. Третякова, можливо, свідчать знахідки на Сулі (Артюхівка)³⁶ та Пелі³⁷ посудин за формою дуже близьких до верхньодніпровських. Хоч гіпотеза П. М. Третякова і здається більш переконливою, ніж твердження

³² А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 172.

³³ Д. Т. Березовець. Северяне перед образованием Киевской Руси.— Науковий архів ІА АН УРСР.

³⁴ І. І. Ляпушкін. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— Вестник ЛГУ, № 20, вып. 4. Л., 1956, стор. 58; його ж. К вопросу о культурном единстве славян.— Исследования по археологии СССР (Сб. в честь М. И. Артамонова). Л., 1961; П. Н. Третяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 250.

³⁵ П. Н. Третяков. Финно-угры, балты и славяне..., стор. 250.

³⁶ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг.— ИАК, вып. 43. СПб., 1911, стор. 118 і далі; В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра.— КСИАНУ, вып. 4. К., 1955.

³⁷ В. А. Ильинская. Разведка на днепровском Левобережье по течению рр. Пела и Сейма в 1966 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

І. І. Ляпушкіна³⁸, проте питання про походження роменської культури не можна вважати вирішеним. Слід однак відзначити, що прийняття гіпотези П. М. Третьякова разом з аргументованим датуванням волинцівських пам'яток VI—VIII ст. (Ю. В. Виноградський і Д. Т. Березовець) сприяло б і визначенню цих пам'яток серед слов'янських старожитностей.

У зв'язку з цим особливої ваги набуває концепція М. І. Артамонова. Автор вважає, що в VI—VII ст. на території Лівобережжя мешкали кочові або напівкочові сармато-аланські племена, яким, очевидно, належить лошена кераміка Пастирського городища. Вони відступили перед слов'янами на правому березі Дніпра, але перешкодили одночасовому заселенню останніми південної частини лісостепового Лівобережжя³⁹. На думку М. І. Артамонова, лише в VIII ст. опір цих племен був зламаний хазарами, внаслідок чого слов'яни, розселившись на території лісостепу по лівому берегу Дніпра і перебуваючи під егідою Хазарського каганату, швидко асимілювали залишки місцевого сармато-аланського населення і утворили слов'янський племінний союз сіверян. Разом з цим автор погоджується з П. М. Третьяковим відносно думки, що в третій чверті I тисячоліття Верхнє Подніпров'я і басейн Десни були заселені слов'янськими племенами, які частково асимілювали, а частково витіснили місцеве балтійське населення.

Отже, М. І. Артамонов також визнає, що до цього часу лишається нез'ясованим ні походження роменської культури, ні етапи заселення слов'янами Дніпровського Лівобережжя.

Додаткового вивчення вимагає і проблема взаємовідносин слов'янського та салтівського населення.

Нарешті, зовсім нерозроблено питання про роль і місце роменських пам'яток у процесі формування культури Київської Русі. Можна лише стверджувати, що саме в роменську епоху склалися передумови киево-руської культури, але конкретно на археологічному матеріалі простежити переростання елементів слов'янської культури VIII—X ст. в культуру більш пізнього часу поки що немає можливості.

Е. О. СИМОНОВИЧ

ДВА РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Юхнівським загоном Інституту археології АН СРСР в 1965—1967 рр. на Чернігівщині було зафіксовано ряд пам'яток, які вже на підставі розвідкових даних можна було віднести до раннього середньовіччя¹. На двох гаких поселеннях в районі Новгород-Сіверського

³⁸ І. І. Ляпушкіна. Некоторые вопросы из предистории славян.— КСИА, вып. 100. М.—Л., 1965, стор. 123.

³⁹ М. І. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 62.

¹ Загін працював під керівництвом О. М. Мельниковської. Розкопки проводив автор 1966 і 1967 рр.

(Левкин Бугор і Форостовичі) було проведено розвідкові розкопки. Незважаючи на незначні масштаби земляних робіт (близько 100 м² розкопаної площі на кожному поселенні), одержані матеріали мають принципове значення внаслідок недостатньої вивченості пам'яток цього типу

Поселення Левкин Бугор (поблизу с Кудлаївка) і Форостовичі знаходяться одне від одного на відстані близько 15 км і розташовані в подібних топографічних умовах. Обидва селища були неукріплені і розміщувалися на пологих схилах першої борової тераси невеликих струмків. Товщина культурного шару на обох пам'ятках 0,2—0,3 м, але, на відміну від Левкиного Бугра, Форостовичі — двошарова пам'ятка. Велике селище давньоруського часу, яке простежується широкою смугою понад 300 ж, частково перекривало тут більш раннє поселення, розміри якого встановити не вдалося. Довжина поселення Левкин Бугор по береговій лінії не перевищувала 80—100 м.

На обох поселеннях виявлено по заглибленій в землю житловій споруді. На Левкиному Бугрі житло мало форму квадрата із сторонами 4,8 м. В Форостовичах частина його була знищена обривом. Ширина будівлі 3,9 м, довжина до обриву близько 5 м. Напівземлянка на Левкиному Бугрі орієнтована досить точно за сторонами світу. Вхід до неї, визначений виступом, що знаходився в південно-східному кутку, з протилежного до запливи боку. Місце входу до житла у Форостовичах не було виявлено, оскільки утрамбована долівка тут була заглиблена в піщаний материк лише на 0,1—0,2 м від рівня зачистки, тоді як максимальна глибина будівлі в Левкиному Бугрі від того ж рівня досягала в середньому 0,3—0,35 м. Обидва житла зберегли сліди стовпів. В Левкиному Бугрі особливе значення мав центральний стовп, який підтримував, очевидно, шатрову покрівлю, а в Форостовичах крім численних стовпових ям всередині будівлі було простежено чіткий ряд їх із західної сторони. Можливо, вони являють собою сліди якогось навісу, що підтримувався стовпами (рис. 1).

Опалювальні пристрої будівель різні. В Левкиному Бугрі будинок обігрівався відкритим вогнищем, що знаходилося в центрі споруди. Його місце визначав перепалений участок долівки із скупченням вуглинок і попелу на ньому. По його краях в підлогу в двох місцях були втопані уламки кераміки. В Форостовичах виявлено дві ями від вогнищ, дещо віддалених від стін будівлі.

В першій напівземлянці у трьох пластах її заповнення було знайдено 524 уламки виключно ліпної кераміки жовтувато-сірого кольору, з домішками піску у глині. Вони належали горщикам банкової і тюльпаноподібної форм, лише один фрагмент являв собою уламок покрішки чи сковорідки з невиділеним або майже невиділеним бортиком (рис. 2). Інший подібний уламок виявлено серед підйомного матеріалу. Крім того в житлі було знайдено 11 цілих і фрагментованих глиняних пряслиць переважно біконічної форми, креміль від кресала (?) і два залізних ножі, а в ямі біля будинку — залізне кільце.

В двох шарах заповнення житла у Форостовичах виявлено 104 уламки ліпної кераміки світло-коричнеого і жовтуватого кольору, з домішками шамоту в тісті. В окремих випадках до глини був домішаний лише пісок. Форми посудин загалом подібні до попередніх, однак

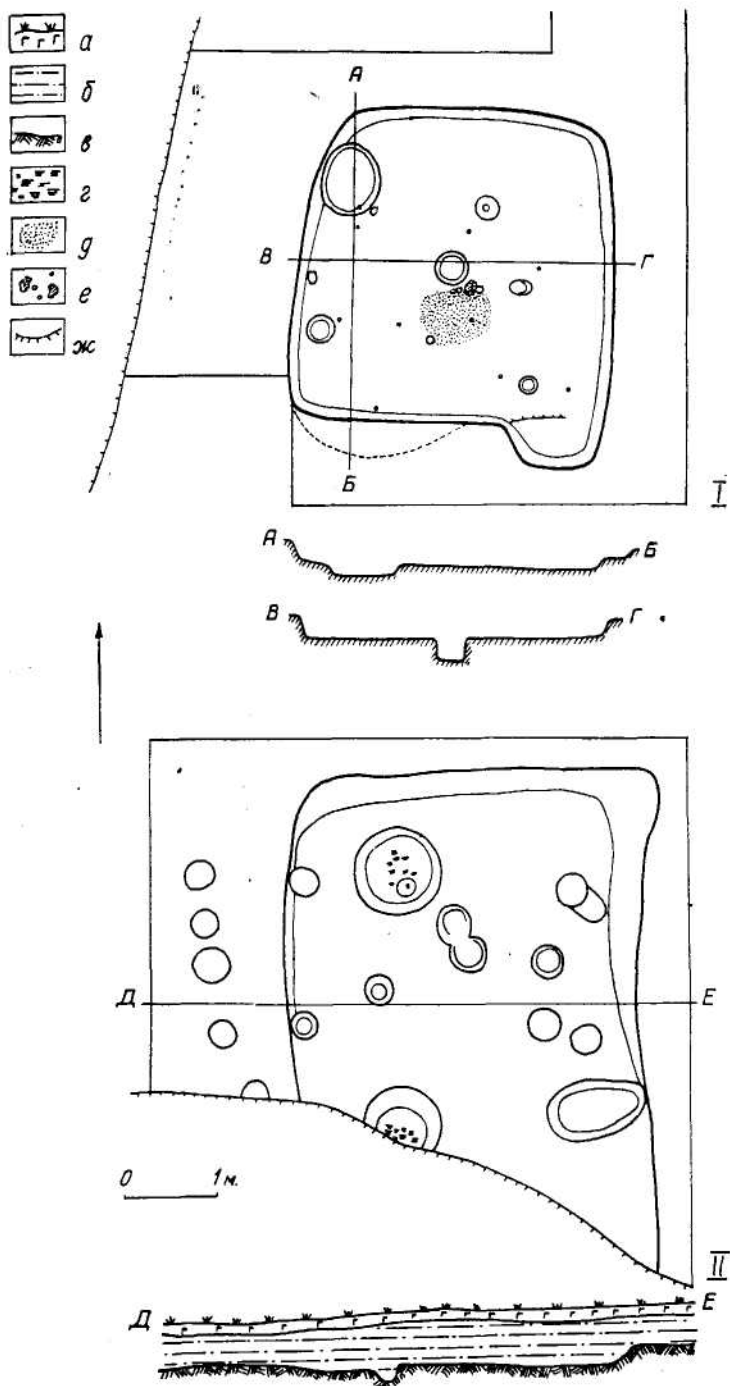

Рис. 1. Плани і розрізи ранньосередньовічних напівземлянок.
 / — Левкин Бугор; // — Форостовичі. а — рослинний покрив; б — культурний шар; в — материк; г — вугілля; д — випалена долівка; е — місця індивідуальних знахідок і виразних уламків кераміки; ж — круча.

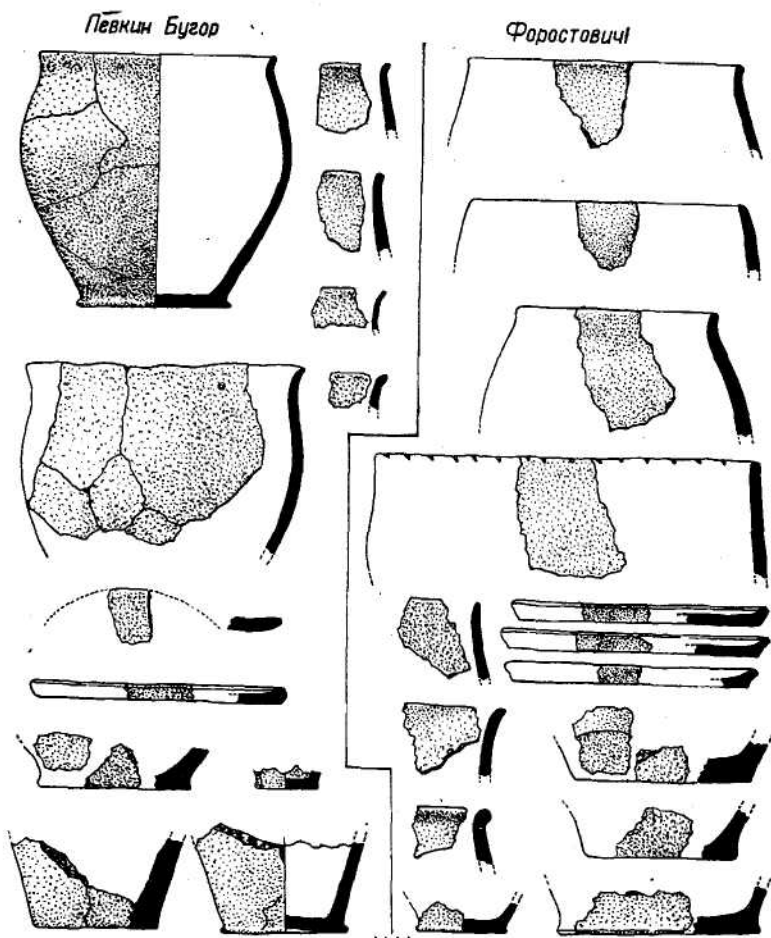

Рис. 2. Порівняльна таблиця основних форм кераміки з поселень Левкин Бугор і Форостовичі.

існують і деякі відмінності. Зокрема, в Форостовичах трапляються горщики корчацького типу з характерно підкресленими плічками. В різних місцях поселення було виявлено також п'ять бортиків ліпних сковорідок більш розвинутих, ніж в Левкшому Бугрі, форм. Щоправда, З. Вана вважає недоречним відносити їх до більш пізнього періоду². Індивідуальні знахідки у Форостовичах представлені уламком залізного овального кресала (?). Місцями під час зачисток і поверхневих зборів на поселенні зустрічалися речі доби Київської Русі: шиферні пряслиця, уламок скрученого скляного браслета тощо. В місцях розкопок уламки пізнього гончарного посуду представлені окремими екземплярами. Слідів стерильного про шарку між матеріалами обох епох

² Z. V a n a. Misy v zápodoslowanske Keramice.— Památky archeologicki, r. 49, № 7. Praga, 1958, Diagrama 1, 2.

не виявлено, що дає підставу припускати тривале безперервне існування поселення.

Обидві пам'ятки вражають відсутністю кісток тварин, що не може пояснюватися лише ґрунтовими умовами (пісок), оскільки на сусідніх, навіть більш ранніх пам'ятках доби заліза (на поруч розташованому городищі Кудлаївка), вони зберігаються чудово. Остеологічний матеріал відсутній навіть у зольному заповненні ям, яке повинне було б сприяти його збереженню³. Справа тут, ймовірно, в особливостях господарського життя мешканців поселень. Основним заняттям їх, найпевніше було землеробство, про розвиток якого можна судити за відбитками зерен злаків на фрагментах кераміки⁴.

Таким чином, порівняння обох сусідніх пам'яток свідчить про те, що їх об'єднувало багато спільних рис, які простежено в конструкціях споруд, формах виключно ліпної кераміки, техніці ліплення, її стрічковим способом і обробці нижньої частини посудин вертикальними зрізами зверху донизу, внаслідок чого біля дна горщика нерідко утворювалася закраїнка. Не викликає сумніву також замкнутий побут мешканців обох селищ, які, судячи за інвентарем, не підтримували далеких торговельних зносин з населенням інших територій і, найвірогідніше, вели натуральне господарство. З іншого боку, слід підкреслити більш значну різноманітність форм посуду у Форостовичах порівняно з Левкиним Бугром. До глиняного тіста більшості посудин у першому випадку додавався шамот. Описані відмінності не можна вважати за ознаки, які характеризують два різних племені, — поселення розділяє надто незначний простір. Тим більше не можна вважати досліджені пам'ятки належними до різноетнічних груп, — надто багато в їх культурі спільного. Зважаючи на це, ми схильні пояснювати названі розходження лише хронологічними причинами.

Для абсолютного датування виявлених поселень даних мало. Однак можливості накреслити їх відносну хронологію, здається, є. Зміна банкових і тюльпаноподібних горщиків, виготовлених із глини з домішками піску, посудинами з плічками, глина яких містить домішки шамоту, простежена в різних місцях лісової смуги, наприклад, в Колочині на Гомельщині. Роменсько-боршівську кераміку на Лівобережжі також характеризують значні домішки шамоту у глині, те ж саме простежується на пізніх пам'ятках Потясминня, поселеннях типу Макарів Острів тощо, хоч там і більш ранній посуд виготовлявся, за попередніми даними, із домішками шамоту. Чи дійсно такими шляхами проходила еволюція кераміки Лівобережжя, ранньосередньовічні пам'ятки якого лише починають вивчатися, покаже майбутнє. Поки що на підставі наведених думок можна припускати виникнення поселення Левкин Бугор у більш ранній період, ніж Форостовичі, відносячи перше умовно до VI—VII ст., а друге — до наступного етапу, який починається не раніше VII ст.

На закінчення кілька слів про значення виявлених пам'яток осілого землеробського населення раннього середньовіччя в районі Новгоро-

³ Слушно також відзначити нечисленність знахідок кісток тварин на пам'ятках типу Корчак на Житомирщині (див. И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р.Тетерева.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 46 і далі).

⁴ Визначення О. В' і Н. О. Кірьяновіх.

да-Сіверського, де раніше вони не були відомі. Ще недавно І. І. Ляпушкіним було висловлено думку, що VI—VII ст. на Лівобережжі характеризуються відсутністю осілості⁵. Однак нові відкриття в різних пунктах Лівобережжя, у тому числі матеріали розвідок В. А. Іллінської і О. А. Тереножкіна 1966 р. та розкопки П. Н. Третьякова 1966—1967 рр., а також наведені матеріали із наших досліджень начисто спростовують це твердження. Принагідно зазначимо, що термін «пізньозарубинецькі» для поселень Левкин Бугор і Форостовичі, який вживають деякі білоруські археологи по відношенню до аналогічних пам'яток, не можна визнати прийнятним. Відсутність спьцкових рис в культурі описаних поселень і пам'яток зарубинецького типу, що більше дає підстави називати наведені матеріали післязарубинецькими. Краще ж визначати їх як «ранньосередньовічні», оскільки питання про існування на Лівобережжі типових зарубинецьких комплексів деякими археологами ставиться під сумнів і, природно, є дискусійним. Пізні елементи зарубинецької культури, на нашу думку, слід шукати насамперед в Лісостепу, а не в деснянському Лівобережжі і тим паче — в більш східних районах лісової зони, зайнятих старожитностями іншої етно-культурної групи. Однак це питання виходить за межі нашої статті. Хочемо лише підкреслити доцільність на сучасному етапі більш широкого вивчення поселень, аналогічних описаним вище, а також пошуки могильників, які до них відносяться.

Б. О. РИБАКОВ

КИЇВСЬКІ КОЛТИ І ВІЛИ-РУСАЛКИ

Серед жіночих язичницьких божеств давніх слов'ян зустрічаємо богиню, яка завжди згадується в однині — Макош — і кілька категорій богинь, які завжди називаються у множині: берегині, рожаниці і вили. Культ берегинь, певно, найбільш архаїчний і тому найменш ясний. Джерела не повідомляють про нього ніяких деталей. У більш пізній час він, очевидно, злився з культом русалок.

Рожаниці — теж дуже давні божества, пов'язані (що впливає із самого імені) з одним із аспектів ідеї родючості. Культ рожаниць ще в середні віки почав зливатися з культом християнської богородиці; проповідники докоряли духовенству, що воно внаслідок червоугодництва хотіло одержати дари і від християн і від язичників: «Череву работнии, попове уставиша тропарь прикладывати рождества богородици к *рожаничьне трапезе* (тут і далі в цитатах курсив наш.— Б. Р.), оклады деуюче»¹.

Джерела повідомляють, що «бабы каши варят на собрание рожаницам:». В іншому місці згадуються хліби і сири. За «Словом Исайи», під

⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.—МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 181, 182, 352.

¹ Н. Гальковский. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси.— Записки Московского Археологического института, т. XVIII. М., 1913, стор. 25.

час трапез на честь Рода і рожаниць «наполняли черпала» і пили за своїх «кумиров суетных»².

Третя група поклонних істот, яких «льнять богынями» — віли — завжди згадуються поруч з Мокошою і Сімарглом, божествами родності, охорони посівів і коріння.

В «Слове некоего Христороубца», яке іноді приписується самому київському митрополиту Іларіону (середина XI ст.), говориться, що слов'яни «веруют в Перуна и Хорса, в Мокоши и в Сима и в Рьгла (вкривлене ім'я Сімаргла, Семургла.— Б. Р.) и в *вилы*, их же числом 30 (варіанти — 9 або три рази по дев'ять.— Б. Р.)»³

В «Слове како первое погани суще языци кланялися идолом», що відноситься до того ж часу (1060-і роки), Макош і віли поставлено на перше місце: «Тем же богом требу кладуть и творять и словенский язык: *вилам* и мокошьи». В іншому місці, жалкуючи, що в сучасній йому етнографії зберігаються язичницькі звичаї, автор пише: «Но и ныня по украинам их молятся проклятому богу их Перуну, Хорсу и Мокоши и *вилам*, но то творять акы отай»⁴.

Віли і рожаниці згадуються в одних і тих самих джерелах завжди окрема, тому немає ніяких підстав зближати їх. Різна і форма культу. Сказавши про те, що слов'яни вірять у віл, «Христороубец» продовжує: «Глаголют бо невелики — то все мнять богынями и тако покладывахуть им *требы и куры им режутъ*»⁵. Отже, віли — богині, в жертву яким приносять не кашу, як рожаницям, а домашню птицю.

В одному більш пізньому джерелі наведено цілу тираду з приводу жертвних курей: «О, убогая курята, яке на жертву идолом режутся, инии *в водах потапляеми* суть, а инии *к кладезем* приносяще молятся и *в воду мечють*»⁶.

Жертва птицею здійснювалася у зв'язку з культом води і джерел, а, як відомо, моління біля води провадилися у зв'язку з потребою дощу: «Ов требу створи на студеньци — *дожда иски* от него»; «Пожьрем студеньцем и рекам и сетем — *да улучим прошения своя*»⁷.

Рожанична трапеза не пов'язана з культом води і за календарем припадає не на той час, коли слід просити дощу — християнське свято народження богородиці, якому приурочений культ рожаниць, — 8 вересня. Вона могла бути вдячним святом урожаю, коли зібраними продуктами землеробства шанували богинь родючості.

Моління вілам біля річок і колодязів припадали, очевидно, на весняно-літні місяці, коли потреба в дощах для зелені і хлібів, що наливалися, була особливо великою⁸.

²Н. Гальковский. Назв. праця, стор. 88 і 94.

³Там же, стор. 41.

◆ Там же, стор. 23 і 25.

⁵Там же, стор. 41.

⁶Там же, стор. 33.

⁷Е. В. Аничков. Язычество и древняя Русь. СПб., 1914, стор. 151.

⁸Тут ми можемо відзначити зближення культу віл з давнім культом берегинь: «А друзии [молятся] огневи и каменю и рекам и *источникам и берегиням.*» (курсив наш.— Б. Р.)" (Н. Гальковский. Назв. праця, стор. 34, прим. 16). На півночі Росії «берегинями» в XIX—XX ст. називали русалок-сирен з риб'ячими хвостами, яких зображали в дерев'яній різьбі. В більш пізніх джерелах проходить заміна віл берегинями («моляться «Мокоши и перегини»), де берегиня замінила воду.

Все це свідчить про незалежність культів богинь родючості одного від другого: рожилиці, ймовірно, більше пов'язані з родючою силою землі, а віли—з живильною силою води, дощу і в цьому розумінні зближаються з русалками.

* * *

Русалії були дуже добре відомі в стародавній Русі з XI до XVI ст. Це свого роду язичницькі богослужіння («игрища бесовския», «сборища идольских игр»), які супроводжувались музикою, співами, ритуальними ганцями і маскарадом⁹.

Русалії відбувались в ті календарні строки, коли провадилися моління про небесну воду: в зимові свята (заклинання благополуччя на весь майбутній рік «водохрещі»), за тиждень до Тройциного дня («русальная неделя» руських літописів XII ст.) і в ніч під Івана Купала (на 24 червня). Всі ці свята нерозривно пов'язані з культом води як життєдайної вологи для полів. На срібних браслетах XII ст. є сцени із русалій: тут зображено гусярів, чоловіків у танку і дівчат з розпущеними, мов крила, довгими руками особливих святкових сорочок.

Святкування русалій дуже повно зберігалось в Болгарії аж до початку XX ст. У болгарів існували спеціальні волхви-«русалці», які протягом червня, «русальського місяця», під час свята танцювали і співали під музику.

В русальському обходженні важливу роль відіграє вода і цілюще зілля. Русалки називалися «вілами» і «самовілами».

Для нас дуже важливе визначення зовнішнього характеру віл. Болгарський етнограф Д. Марінов пише: «Русалки є жіночі істоти, дуже вродливі дівчата з довгими косами і крилами. Вони живуть десь на краю світу, а до нас приходять тоді, коли треба зрошувати хлібородні ниви і провадити опилення квітучих хлібів. Поля вони зрошують із рогів. Після того як віли-русалки напоять злаки вологою, вони «сіють сім'я над нивами», тобто провадять опилення колосків; тоді «ниви сіяють, тому що це їх шлюбна урочистість»¹⁰.

Віли-русалки, вродливі крилаті діви, добре відомі у фольклорі південних слов'ян. Батько кравевича Марко, за одним із варіантів, був одружений з вілою, а його сини взяли за жінок: один вілу, а другий зірку Денницю. Віла, яка співала і танцювала на прохання бога, полетіла під хмари. Коли дівчата водять хороводи, «то гледају из облака виле»¹¹.

Л. Нідерле, підсумовуючи дані про слов'янських віл, пише, що це «юні вродливі дівчата, які народжуються із роси, крилаті, з вогняними очима». «Живуть вони в хмарах на небі, на горах, в лісах, у воді, в морі, на зірках. Перевтілюються у птиць і змії...»¹²

⁹ Б. А. Рыбаков. Русали и бог Симаргл-Переплут.— СА, 1967, № 2, стор. 96—103.

¹⁰ Д. Марінов. Народна вера и религиозни обичаи.— Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XXVIII. София, 1914, стор. 191, 476.

¹¹ М. Х а н а н с к и и. Южно-славянские сказания о кравевиче Марке.—Русский филологический Вестник, т. XXVII. Варшава, 1892, стор. 113, 126.

¹² L u b o r N i e d e r l e. Zivot starych Slovanü, t. II —/ Vira a nábozenství. Praha, 1924, стор. 60—61.

Для нас цінне пояснення руського книжника XI ст., який перекладав хроніку Георгія Амзртола: «Яже и сирины наричутся, *рекше вилы*»¹³.

В античній традиції сирени звичайно — птахо-дівки з дівочими обличчями, крилами та пташиними ногами. Рідше їх зображали з хвостами риб. З приводу птичого образу сирен існує навіть ряд додаткових міфів.

В «Одісеї» зображено двох сирен. Крилаті жіночі божества добре відомі в балкано-дунайських старожитностях I тисячоліття н. е. Недавно ж на Середньому Дунаї відкрито поховальний посуд у вигляді примітивно зроблених жіночих фігур у пір'ї і з крилами; вони відносяться до рубежу III і II тисячоліть до н. е.¹⁴ Це найбільш ранні сирени, які свідчать, що образ птахо-дівки сягає дуже глибокої давнини. Пройшовши крізь призму античного мистецтва, образ птаха-сирени з дівочим обличчям проник як апокриф в християнський фольклор і став повсюдним у прикладному мистецтві Близького Сходу, Візантії і Європи.

Сирени з дівочими обличчями відомі і мистецтву Київської Русі. Вони трапляються на срібних браслетах поруч з русальною символікою біля дерева життя і дуже часто — на золотих колтах з південноруських скарбів кінця XII — початку XIII ст.¹⁵

* * *

Золоті убори із київських скарбів, заритих під час навали Батия, певно, були парадними, можливо, весільними, оскільки поряд із золотими в одному і тому самому скарбі трапляються і срібні, повсякденні. Весільний характер золотих уборів особливо вірогідний, оскільки вся їхня орнаментика безмежно насичена магією родючості, яка виявлена то в подібі жінки, то в образі дерева життя, то у вигляді численних відростків, що займають найбільш центральне місце на колті.

Колти, певно, висіли на довгих золотих ланцюжках-ряснах, які прикріплювалися до верхньої частини високого кокошника¹⁶. Рясні також оздоблювалися зображенням дерева життя, птахів і відростків рослин, тобто тими ж аграрно-магічними сюжетами.

На лицьовій стороні колтів є прямі ілюстрації до етнографічних описів від-русалок: два птахи з гарними дівочими обличчями по боках зростаючої рослини, а на звороті — геометричні фігури, що, ймовірно, передають ті роги, з яких, згідно болгарських вірувань, крилаті дівизіли зрошують весняні поля.

Збіг настільки цікавий, що вимагає більш детального розгляду.

В усіх золотих колтах орнаментовано обидві сторони. Але не однаково: на одній, лицьовій, подавалися сюжетні композиції, на зворотній—рослинний і геометричний орнамент (рис. 1).

¹³ L u b o r N i e d e r l e . Zivot starych Slovanü, t. II—/ Vira a nabozenstvi. Praha, 1924, стор. 59.

¹⁴ N a n d o r K a l i e z . Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1964.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Языческая символика русских украшений XII в.— Тезисы докладов на I международном конгрессе славянских археологов в Варшаве. М., 1965, стор. 64—73.

¹⁶ Реконструкцію див.: Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.— МИА. № 11. М., 1949.

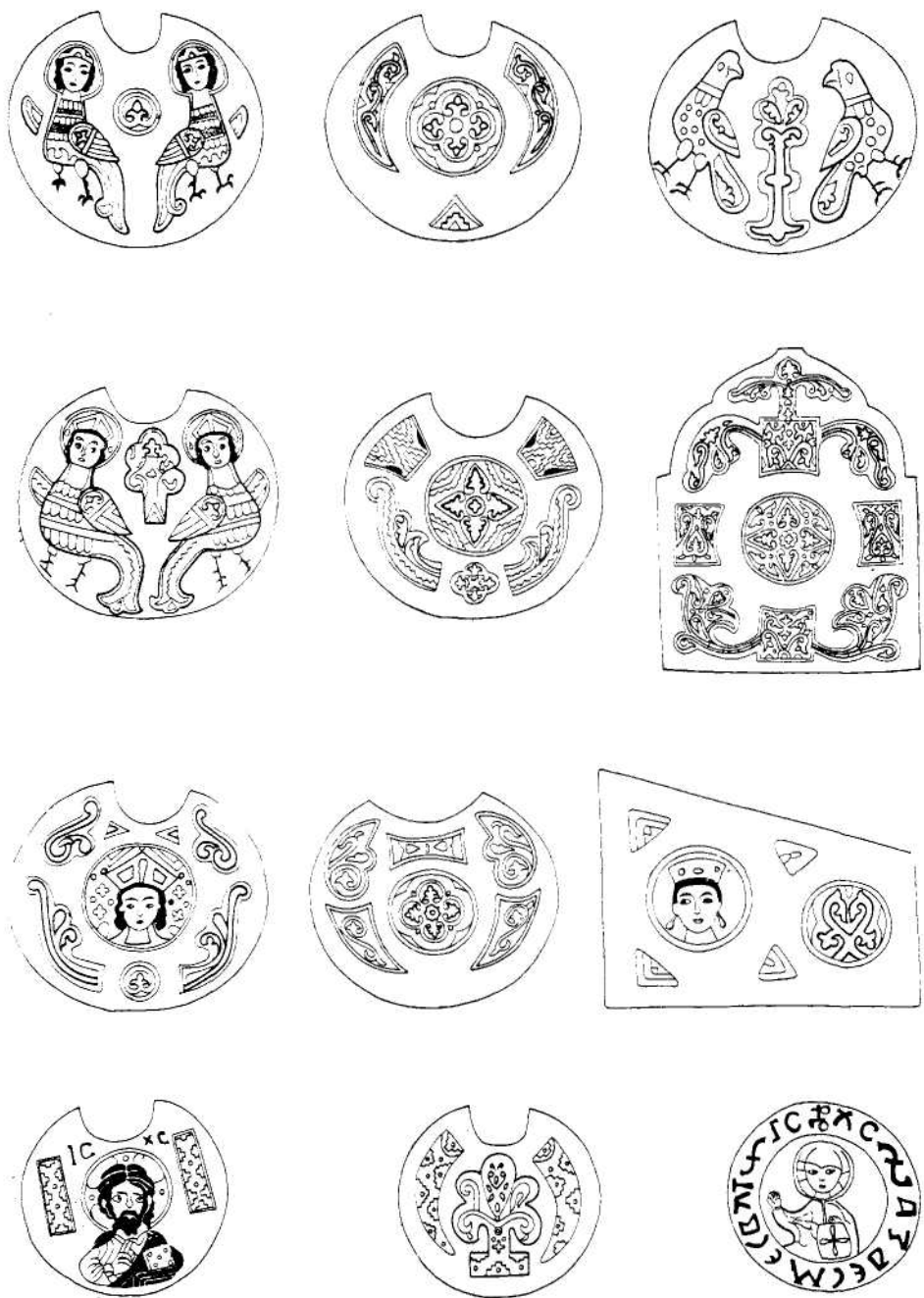

Рис. 1. Хронологічна схема речей з перегородчатого емалю.

1-ий ряд — кінець XI — початок XII ст.; 2-ий ряд — перша половина XII ст.; 3-ий ряд — середина XII ст.; 4-ий ряд — кінець XII — початок XIII ст.

На лицьових сторонах можна виділити такі основні групи зображень:

1. *Два сірини з дівочими обличчями або два птахи по боках від крина чи древа життя.* Це найбільш численна і стійка група зображень на колтах, виявлених в Старому місті Києва.

2. *Дівоча голова у високому кокошнику (іноді з ряснами).* На лицьовій і зворотній сторонах — короткі зігнуті масивні гілки, немов обрубані і існуючі окремо. За своєрідністю рослинного орнаменту до цієї групи колтів примикає відома діадема із Сахнівки з зображенням Олександра Македонського.

3. *Поясні зображення християнських святих.* Колти з християнськими зображеннями рідкісні в Києві, але вони широко відомі за його межами і немов свідчать про нові центри емальової справи: Чернігів, Рязань, Володимир-Суздальський. Зворотна сторона іноді близька до колтів другої групи (масивні відрубані гілки), іноді ж передає нестійкі варіації різних елементів — як відомих за першою групою, так і нових. Можна відзначити зміну композиційного місця відростка-крина: на колтах першої групи він завжди поміщався в самому центрі композиції; до нього у цьому випадку звернуті голови сіринів і скошені їхні виразні очі. Там крин — головний символ. У тих випадках, коли колт прикрашений фігурою святого, два або чотири крини тільки супроводжують головне зображення, симетрично розташовуючись по боках від нього.

Київській діадемі з деісусним чином належить проміжне місце між зображеннями на колтах першої і другої груп: головний простір художник відвів тут сімом християнським фігурам, але на бокових щитках зобразив ледь помітні дівочі голівки в кокошниках і древо життя.

Розглянувши всі три групи, слід з'ясувати їх відносну і, якщо можливо, абсолютну хронологію.

Однією з хронологічних ознак може бути орнамент зворотної сторони. Він ускладнюється від групи до групи: колти з русалками-сиренами мають тільки одну певну строгую схему; на колтах із голівками з'являється зовсім новий мотив, але елементи старого частково зберігаються. Колти із зображеннями святих мають в розрізненому вигляді орнаментальні мотиви і першої, і другої груп, а крім цього ще й те нове, що характерне тільки для третьої групи¹⁷. Таке поступове ускладнення декоративних елементів може свідчити про еволюцію в часі від першої групи до третьої.

Третя група легко визначається як найбільш пізня: християнські зображення заміняють собою язичницько-християнський фольклор з його сиренами та грифонами. Емальове виробництво виходить далеко за межі Києва і запроваджується в нових містах на зразок Володимира, який висунувся лише наприкінці XII ст. Один комплект колтів із зображеннями святих було знайдено в Києві не у вигляді заритого скарбу, а безпосередньо під шаром щебеню Десятинної церкви¹⁸, де ховалися 1240 р.

---

¹⁷ Одним із таких елементів є кольорова крапка замість крина, — очевидно, зображення насіння, з якого має вирости крин. Такі крапки є і на мідних імітаціях золотим колтам, що стилістично відносяться до XIII ст.

¹⁸ Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.,—Л., 1954, стор. 109, скарб № 69 (1911). Подальша нумерація скарбів дається за цією працею.

в останньому сховищі кияни, ймовірно, ці колти були у користуванні в момент навали Батия.

Аналізуючи убори руських княгинь XI — XIII ст., Г. Ф. Корзухіна довела, що поява золотого комплексу з перегородчастою емаллю відноситься до другої половини XI ст.¹⁹ З цим можна погодитись. Помилка дослідниці полягає лише в тому, що вона обмежує «золотий вік» часом до середини XII ст., вважаючи чомусь, що після цього княгині і боярині стали замовляти собі тільки скромні убори із срібла²⁰. Більш упевнено відносити до кінця XI — середини XII ст. можна лише першу групу золотих колтів. Посереднім підтвердженням цього факту є дата скарбу № 98 із садиби Єсикорського в Києві. Крім коштовностей (колтів першої групи) там було знайдено срібні гривні-зливки раннього типу і кілька шиферних пряслиць, які чомусь не включені Г. Ф. Корзухіною в опис скарбу²¹. Одне з них, з написом ПОТВОРНЪ ПРАСЛЫЬЬ (пряслице потвори), на підставі епіграфії датується початком XII ст. Найбільш близький до наведеного напис — граффіто 1118 р. в Софійському соборі з іменем Ставра²².

Дата тієї чи іншої речі скарбу не може, звичайно, визначити датування всіх речей певного комплексу, який міг накопичуватися протягом десятків років. Але в розглядуваному випадку йдеться не про коштовності, які дійсно могли старанно зберігатися і передаватися від покоління до покоління, а про звичайне кам'яне пряслице, яких тоді було тисячі і в містах, і в селах. Дата пряслиця Потвори («чарівниці») має бути близькою до часу зариття всього скарбу. Очевидно, у цьому випадку слід вважати, що скарб було зарито не під час батиевого погрому, а раніше, в XII ст. Причини для заховання коштовностей в землю могли знайтися і тоді²³.

Майже всі скарби з колтами першої групи супроводжуються гривнами-зливками малої ваги, які Г. Ф. Корзухіна, на відміну від важких,

---

¹⁹ Г. Ф. Корзухіна. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 109, -скарб № 69 (1911). Подальша нумерація скарбів дається за цією працею, стор. 68—69.

²⁰ Там же, стор. 28, 29, 69.

²¹ Н. П. Кондаков. Русские клады. СПб., 1896, табл. III, стор. 127.

²² Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964, стор. 22, напис № 14, табл. XXIII 2. Цей напис входить до другої хронологічної групи. (1091—1128 pp.).

²³ Узгодження місця знахідки скарбу і дати пряслиця дає можливість розпочати з'ясування обставин його зариття.

Слід попередити, що наслідки цих літописних пошуків не мають доказової сили, а можуть служити тільки прикладом *можливої ситуації*.

Скарб із садиби Єсикорського було зарито по сусідству із двором князя Мстислава Великого (див. В. А. Богусевич. Про феодальні двори Києва XI—XIII ст.—Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 15). Тут довгий час мешкала вдова Мстислава, донька новгородського посадника Завиди. 1147 р. її син Володимир під час повстання «вомча и [Игоря] во двор матери своем». А через 20 років, коли Київ було захоплено сином її пасинка і найняті беренді бешкетували у місті, переслідуючи її рідного сина і запалюючи двори його бояр, стара княгиня спішно втекла із Києва до Вишгорода. Незабаром новий великий князь зовсім вигнав її: «Иди... камо тебе годно!». Погром Києва через два роки після цього міг ускладнити пошуки тимчасово заритих скарбів.

Завидівна виходила заміж 1122 р., тоді і мав бути виготовлений її золотий убор. Це дуже близько до епіграфічної дати пряслиця, покладеного в цей скарб (кінець XI — перша третина XII ст.). Можливо, Потвора — ім'я чи прізвисько самої княгині або когось із її близьких.

вважає більш ранніми, тобто, очевидно, такими, що відносяться до XI — першої половини XII ст.

Можливо, золоті убори з колтами із зображеннями сіринів або птахів і дерева життя слід відносити до цього ж періоду, а час зариття скарбів, до яких вони входили, пов'язувати з тим грабежом Києва, котрий вчинили війська Мстислава Андрійовича 8—9 березня 1169 р., коли «грабиша за два дни весь град: Подольє и Гору и манастыри и Софью и Десятинную и не бысть помилования никому же... жены ведоми быша в плен... и взяша именьа множество».

Доречно зауважити, що колти із сиренами (за винятком двох, про які буде йтися далі) знайдено лише в Києві, в тих самих місцях, що перелічені літописцем як місця повного грабунку 1169 р.: на горі біля Десятинної церкви, поблизу Софії і Михайлівського монастиря.

Події 1169 р., імовірно, підвели ризику під одним із етапів київської емальнової справи; нові майстерні почали виготовляти й нові замовлення, уже в іншому стилі і з іншими сюжетами.

Проміжними ланками між колтами першої і другої груп є два гарнітури, виявлені за межами Києва. Таким чином, вони не пов'язані з 1169 р.

До першого з них відносяться два колти з Миропілля (скарб № 137), зворотна сторона яких має типові для другої групи колтів зображення товстих обрубків гілок. На лицьовій стороні новиною є перетворення маленького крина-пиктограми на кучеряве дерево того типу, який трапляється уже на колтах із зображеннями святих (Чернігів, Рязань).

Другий комплекс походить із Сахнівки на Росі (скарб № 127). Колти з сиренами, що входили до його складу, є найкращими зразками прикрас цього типу, а на золотій діадемі із зображенням Олександра Македонського художником щедро подано масивні гілки колтів другої групи. Проміжне хронологічне положення цих речей підтверджується і монетами Сахнівського скарбу: тут виявлено візантійську золоту монету імператора Мануїла Комнена (1143—1180 рр.), яка повинна датувати скарб часом не раніше другої половини XII ст. До кінця цього століття відноситься зображення Олександра Македонського серед білокам'яних рельєфів Дмитрівського собору.

Отже, час побутування колтів другого типу визначається другою половиною XII ст., після 1160-х років.

Поява дівочих голівок на тих місцях золотих колтів, де раніше стійко зображалися сирени-віли з дівочими обличчями, а пізніше — голови християнських святих, знаменує собою якийсь новий етап в ідеологічних уявленнях.

Він дуже широко представлений в архітектурній орнаменталії. Саме в 1160-і роки з'являються жіночі маски в білокам'яній різьбі соборів. Успенський собор у Володимирі 1160 р., двірцевий собор Боголюбова (1160-і роки), церкви Покрова богородиці на Нерлі (близько 1165 р.) дають надійну дату початку застосування у мистецтві нового сюжету.

Приблизно до цього ж часу можна віднести те повчання проти язичництва, де вже не пишеться про Рода (який постійно згадується аж до 1140-х років), а говориться тільки про рожаниць та про поклоніння якомусь жіночому божеству світла, уособленому в недільному дні семиден-

ного тижня: «Да чему се есть писана Неделя (в розумінні сьомого дня.— Б. Р.) та предана нам кланятися ей и честити ю?» Головна думка повчання «О дни, рекомом Неделе» полягає в розкритті якихось язичницьких обрядів поклоніння світлу, ідолу світла, ототожнюваному з недільним днем (присвяченим Сонцю, наприклад, Soontag): «А невернии, написавше свят болваном и кланяются ему». Із зіставлення різних повчань випливає, що Сонце-світло зображалося тоді у вигляді жінки: «(початок фрази відсутній.— Б. Р.)... и Недели день и кланяются *написавше жену в человеческ образ* тварь»²⁴.

Спеціальне повчання, спрямоване проти жіночих зображень, свідчить про повсюдне поширення цього культу, що знайшло свій вияв в архітектурній декорації Суздальщини та зображеннях золотих колтів Києва.

Для датування культу світла в жіночому образі дуже важлива мідна іконка із Суздаля, виготовлена у стилі і техніці мідних колтів із обличчями святих кінця XII — початку XIII ст. На ній зображено Ісуса Христа з книгою. Напис гласить: «Азь есме свѣг». Епіграфічна дата іконки — кінець XII ст. Повчання проти тих, хто поклоняється світлу сонця, «написавше жену в человеческ образ», виникло після 1140-х років. Жіночі маски в архітектурі з'явилися в 1160-х роках, а вже наприкінці XII ст. дається і канонічна відповідь поклонникам жіночого божества світла, написана від імені Христа, який ототожнювався з сонцем: «Аз есмь свет!»

Всі ці хронологічні прикмети в своїй сукупності дають можливість упевнено віднести другу групу колтів із зображенням дівочих голівок до другої половини XII ст. і пов'язати саму появу цього сюжету з новими ідеологічними уявленнями, відображеними в церковній літературі XII—XIII ст.

Зміст додаткових елементів орнаменту колтів (масивні гілки, дерево замість малих відростків) як і раніше пов'язується з магією родючості, відбитою у рослинній формі.

Проміжною ланкою між колтами другої і третьої груп є відома діадема із Києва (скарб № 99, виявлений у садибі Гребенівського) з дійсним чином і руськими написами, які епіграфічно датуються кінцем XII ст. На вузьких бокових щитках поруч з фігурами апостолів Петра і Павла тут з кожного боку зображено по дівочій голівці у шапочці із колтами та древо життя.

Різкої грані між орнаментациєю речей другої і третьої груп немає. Християнські зображення витісняють тільки *головні* сюжети на лицьовій стороні, залишаючи на зворотній і сюжети першої групи (можливо, вони тоді збереглися в живому побуті), і нововведення другої.

Зв'язок із магією родючості видно і у виборі християнських сюжетів— тут часті зображення Бориса і Гліба, культ яких був навмисне злитий із давнім аграрним святом перших весняних сходів 2 травня.

Підводячи підсумки, можна так визначити час побутування золотих колтів з сіринами-вілами:

1. Колти із зображенням сіринів з'являються, імовірно, у другій половині або наприкінці XI ст. і, продовжують виготовлятися до 1160-х років.

---

²⁴ Н. Г э л ь к о в с к и й Назв. праця, стор. 25, 79.

2. Після розгрому Києва 1169 р. виникають нові орнаментальні мотиви, а сірини замінюються зображеннями досить великих жіночих голівок.

3. Наприкінці XII ст. з'являються зображення християнських святих, які поступово витісняють жіночі образи.

* * *

Та обставина, що сюжети зображень на золотих княжих колтах на двох останніх етапах свого розвитку міцно пов'язані з великими загальноєвропейськими подіями в ідеологічному житті (поява культу жіночого божества світла в середині XII ст. і друга перемога християнства на рубежі XII і XIII ст.) змушує нас вважати, що і початковий етап цього розвитку, представлений образами крилатих віл-сіринів, також мав важливе значення для історії руського язичництва.

Колти з вілами-русалками синхронні церковним повчанням проти культу віл, на честь яких біля колодязів, де вимолювали дощу, різуть або топлять курей. Золоті убори із скарбів дають можливість з'ясувати, якими уявляли собі віл сучасники цих повчань.

Центром композиції на лицьовій стороні колта було символічне зображення в круглому медальйоні невеликого, щойно пророслого із насіння ростка, або, можливо точніше, насіння, оболонка якого розпалася надвоє, і маленької овальної бруньки, яку завжди помічено іншим кольором, ніж бокові завитки оболонки. Бокові завитки і оболонка, взяті разом, за своїм рисунком нагадують лілею, чому й називаються часто крином, але вказані кольорові відмінності, які завжди і незмінно витримувалися давніми емальєрами, дають підставу говорити про зростаюче насіння, росток, а не про квітку. Не позбавлено ймовірності, що кругла центральна фігура з двома внутрішніми завитками, завершена червоною і зеленою крапками, символізує опилення рослин, процес, яким завершувалася корисна діяльність віл-русалок за етнографічними даними.

Сірини-віли з ніжними дівочими обличчями розташовані симетрично по сторонах від центрального круглого медальйону з ростком життя, їхні тулуби повернуті до країв колта, а голови — до насіння-ростка, очі скошені на нього. Одне крило у кожній вілі піднято, а друге опущено, на останньому обов'язково зображено такий же росток з червоною брунькою.

Оздоблення пташиного крила пальметкою рослини іде ще від мистецтва X ст.: півень на оправі рогу тура із Чорної Могили доповнений двома стилізованими ростками. Хвости віл звисають донизу, іноді нагадуючи коріння рослин. Шию і груди птиць покрито особливим візерунком, який нагадує їх русалкову суть: на шиї — рядки синіх хвиль, що свідчать про водну стихію, а в нижній частині, на грудях — малесенькі кружочки, що символізують засіяне поле. На головах віл надіті кокошники; іноді означено колти, підвішані до їх верхніх кутів.

Вся композиція лицьової сторони, у відповідності з аграрно-магічною сутністю самих віл-русалок, пронизана символікою рослинної родючості і благодатної вологи. Діадема, що увінчувала верхню лінію жіночого убору — кокошник, «вінець городчастий», — відбивала ідею неба, своєрідно подану зображенням польоту Олександра Македонського, який

Рис. 2. Зображення сіринів (віл-русалок) на золотих колтах XI — першої половини XII ст.

уже став казковим героєм, на небо. Пізніше ця ідея передавалася деіусом. Рясни, які опускались від вінця донизу, до землі, звичайно мали зображення древа життя, птахів і зростаючих рослин.

Колти давали зображення віл-русалок, посередниць між небом і землею, подачів небесної вологи і покровительок зростаючих чи квітучих хлібів.

Можливо, з тими краплинами роси, якими русалки зрошували із рогів поля, пов'язані зерна перлин, що оточують колт, або золота зернь, котра імітує перлини. Єдина данина християнству — це німби довкола голів русалок, що свідчать про священність крилатих дів.

Не менший інтерес, ніж лицьові зображення, становить для нас символіка зворотної сторони колтів.

Схема композиції дуже стійка і близька до схеми лицьової сторони: в центрі — круглий медальйон, по боках розміщено два предмети, які Г. Ф. Корзухіна неточно називає сегментами. Додатком є тільки трикутник знизу.

Центральний медальйон побудовано як почотверений рисунок лицьової сторони: чотири «крини» з кольоровими крапками між двома завитками розташовані хрестоподібно, направлені «на всі чотири сторони». Якщо цей знак є ідеограмою росту, продовження життя, то в такому композиційному розташуванні він може передавати думку про запліднення квітучих рослин «з усіх чотирьох сторін».

Зігнуті предмети по боках від середнього рисунка нагадують роги тура, добре відомі за археологічними даними і зображеннями на слов'янських ідолах. Головне зображення на збручському ідолі — жіноче божество з таким рогом в руках.

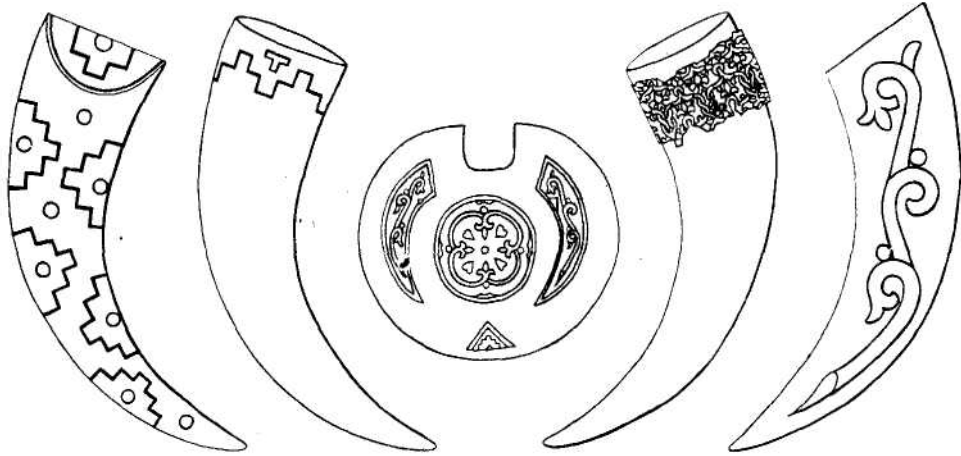

Рис. 3. Зображення рогів тура на золотих колтах і роги тура з Гньоздова та Чорної Могили.

На колтах кожній вілі-русалці композиційно відповідає один ріг. Нижній кінець його гострий, верхній зрізаний прямою лінією, широке вустя рогу іноді показано півкругом. Є навіть городчастий орнамент, який точно співпадає із орнаментом окуття гньоздовського рогу.

Вважати зігнуті рогоподібні фігури простим орнаментальним мотивом для заповнення простору між круглим середником і краями колта не можна, оскільки зустрічаються золоті колти без середника, де єдиним орнаментом є два роги, зовсім не виправдані композиційно²⁵. Орнамент рогів буває двох видів: на одних із них подається городчастий візерунок, на інших — рослинний. Обидва типи оздоблення є і на археологічних рогах тура (малий ріг із Чорної Могили з рослинними візерунками).

Рослинний візерунок на колтах передано у вигляді сплетеної виткої рослини, очевидно, хмелю. Священне значення хмелю взагалі, а у весільному обряді зокрема, загальновідоме, і наявність його зображення на рогах, що становлять атрибути русалок, цілком природна.

На більш пізніх колтах із жіночими голівками, що пов'язані з іншим комплексом уявлень, відмінним від віри в русалок, які орошують поля із рогів, зображення рогів відомі тільки в одному випадку.

Золоті колти з сиренами-вілами, з рогами достатку і рослинною символікою прекрасно доповнюють скупі свідчення писемних джерел про загадкових віл і являють собою сучасну їм ілюстрацію, яка більш повно розкриває сутність давнього культу віл-русалок і документує побутування цього культу навіть в князівсько-боярському середовищі стольного Києва наприкінці XI і в першій половині XII ст.

²⁵ Г. Ф. Корзухина. Назв праця, рис. 14 на стор. 68.

ПРО РОЗВИТОК ПЛАНОВОЇ СТРУКТУРИ

древньоруських жител лісостепової смуги

Житло — один із основних елементів матеріальної культури суспільства. Без знання конструктивних особливостей жител тієї чи іншої історичної доби не може бути повним уявлення і про саму добу. В наш час не знайдеться жодного археолога, який би в процесі розкопок давніх поселень не намагався у першу чергу виявити основні планові і конструктивні особливості житлових споруд.

Древньоруські житла розкопано у значній кількості, вони налічують багато сотень. Проте ще й досі цей матеріал повністю не класифіковано і не вивчено. Очевидно, дається взнаки погана збереженість будівель, внаслідок якої немає можливості повністю виявити їх планову структуру. Проте окремі елементи її все-таки щастить зафіксувати.

Особливо велике значення має місцезнаходження печі і входу в житло. Взаємне розташування цих двох елементів значною мірою визначає загальну планову схему всього житла. Зараз кількість матеріалів, накопичених археологічними розкопками, настільки значна, що дає можливість поставити питання: чи існує яка-небудь закономірність у розвитку планової схеми древньоруських жител в лісостеповій смузі?

Піч — одна з найбільш стабільних частин житла. Місцезнаходження її вдається, як правило, визначити навіть у найбільш погано збережених житлах. Значно важче визначити розташування входу. У нашвземлянкових житлах X—XIII ст. вхід часто робився у вигляді сходців, вирізаних в материковому ґрунті. Проте вони не завжди зустрічаються в будівлях цього часу, а в більш давніх взагалі рідкісні. При визначенні входу в житло археологам доводиться брати до уваги і менш виразні ознаки. У ряді випадків це вдається зробити, наприклад, на підставі додаткової стовпової ями біля одної із стінок житла. Стовп, розташований між кутовим стовпом і тим, що був на середині стінки, найпевніше був косяком дверей. Саме так визначив подібні стовпові ями В. Д. Білецький, аналізуючи житла Білої Вежі². Аналогічного висновку дійшла Г. М. Москаленко в результаті вивчення жител на городищі Тітчиха³. Подібні стовпові ями було відкрито також в житлах на поселеннях Корчак⁴, Радванка (в Ужгороді)⁵, на Петрівському городищі⁶ тощо.

¹ Слід зазначити, що Л. П. Гуссаковский у праці, спеціально присвяченій історії древньоруського житла, відкидає наявність такої закономірності, вважаючи, що «різні типи внутрішнього планування склалися незалежно один від одного на всій території Європейської частини СРСР» (Л. П. Гуссаковский. Древнерусское народное жилище VIII—XIII вв. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1956, стор. 14).

² В. Д. Білецький. Жилища Саркела — Белой Вежи.— МИА, № 75. М., 1959, стор. 84.

³ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 56.

⁴ И. П. Русанова. Поселение у с. Корчак на р. Тетерева.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 49.

⁵ К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VII—IX вв. в г. Ужгороде.— КСИАУ, вып. 3. К., 1954, стор. 40.

⁶ П. М. Третьяков. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли.— Археологія, т. I. К., 1947, стор. 130.

Досить надійно визначається місце входу в напівземлянкових житлах, що розташовані на схилах. В окремих випадках схили бувають настільки стрімкими, що глибина житла біля однієї із стінок більше ніж вдвічі перевищує глибину біля протилежної стінки. Вхід у таких житлах міг бути тільки в мілкому місці, тобто з боку схилу. Це добре простежено, наприклад, на Великому Боршівському городищі в житлах № 9, 12, 15, 17 та ін.⁷ В житлах № 21 і 22 цього ж городища із боку схилу долівка виходить на давній рівень поверхні, що вже без всяких сумнівів визначає місце входу.⁸ Подібне явище простежувалось і на Малому Боршівському городищі.

Напрямок схилу визначає положення входу в житлах № 14, 34, 36 на Новотроїцькому городищі.⁹ Слід підкреслити, що як на Великому і Малому Боршівських городищах, так і на Новотроїцькому місцезнаходження печей в житлах по відношенню до напрямку схилів завжди однакове. Це дає підстави вважати, що в тих житлах, де стрімкість схилів незначна і, таким чином, розташування входу на цій підставі може бути надійно визначене, воно співпадає з місцезнаходженням входу до жител, розташованих на більш стрімких схилах. Зазначимо, що в житлах, збудованих на схилах, коли в них траплялися східці входу, останні завжди знаходилися у нижній по схилу частині споруди.¹⁰

Отже, навіть якщо відкинути всі сумнівні випадки, залишається значна кількість древньоруських жител лісостепової смуги, в яких вдається встановити певне співвідношення між місцезнаходженням входу і печі. Сюди відносяться житлові будівлі на поселеннях поблизу сіл Пеньківка (чотири житла)¹¹ і Корчак (три житла)¹². В усіх цих випадках піч була розташована в задньому кутку, тобто напроти входу, і виходила челюстями до входу. На пам'ятках до X ст. аналогічне явище мало місце на городищах Біла Вежа, Тітчиха, Великому і Малому Боршівських, Новотроїцькому, поселеннях Лука Райковецька, Волинцеве, Петрівське, Ужгород тощо (40 жител, не рахуючи ряду дуже можливих, хоч і не незаперечних прикладів). В більшості цих споруд піч стояла в задньому правому кутку і тільки іноді (не більше ніж у 9 випадках із 40) в задньому лівому. Про те, що нормальним було розташування печі саме в правому задньому кутку, свідчить і та обставина, що піч в житлах до X ст. майже завжди примикає до стінки житла лівою стороною.¹³

⁷ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, № 8. М., 1948, стор. 64—67.

⁸ Там же, стор. 76—77.

⁹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.—МИА, № 74. М., 1958, стор. 74, 112.

¹⁰ Наприклад, на Дівич-горі в Сахнівці, на Княжій горі поблизу Канева. Див. В. Е. Гезе. Раскопки на городище Девич-гора. Научный архив ЛО ИА АН СССР, ф. 1, д. 65 за 1901 г., арх. 21; Г. Г. Мезенцева. Деякі підсумки археологічного вивчення древньоруського міста Родня.— Вісник Київського університету, № 4, серія історії та філософії, вип. 1. К., 1961, стор. 112.

¹¹ Д. Т. Березовец. Поселения улечей на р. Тясмине.— МИА, № 108, стор. 158, 165; Н. В. Линка, А. М. Шовкопляс. Раннеславянское поселение на р. Тясмине.— Там же, стор. 239.

¹² И. П. Русанова. Назв. праця.

¹³ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108, стор. 333.

Таким чином, з достатньою певністю з'ясовується, що аж до X ст. слов'янські житла лісостепової зони Східної Європи мали однакове розташування дверей і печі, отже і однакову планову структуру. Відомі тільки окремі приклади іншого місцезнаходження печей. Показово, що винятки трапляються не на тих поселеннях, де панівною є наведена схема, а на інших, де вона відсутня. Так, в житлах на городищі Монастирище і на поселенні Сахнівка піч розташована в лівому задньому кутку, але челюстями звернута не до входу, а вздовж задньої стінки¹⁴. В одному випадку (на Донецькому городищі) піч знаходилась поруч із входом, тобто в передньому кутку, і виходила челюстями до задньої стінки¹⁵.

Приблизно в X ст. становище починає змінюватись; поряд із розташуванням печі напроти входу виникає новий прийом: її зводять у передньому кутку, тобто поруч із входом, челюстями до нього. Щоправда, і в пам'ятках X—XI ст. стара схема трапляється досить часто. Так, зона залишається домінуючою в житлах цього часу на Пліснецькому городищі¹⁶. Проте на Канівському поселенні уже трапляються обидва типи розташування печей¹⁷. Автор розкопок Г. Г. Мезенцева датує це поселення VII—IX ст., проте весь археологічний матеріал і особливо гончарна кераміка засвідчують, що поселення функціонує до X ст. Слід зазначити, що на Канівському поселенні виявлено два типи печей — кам'янки і глиняні. На підставі опублікованих даних неможливо встановити, чи житла з глиняними печами одночасні житлам із печами-кам'янками, чи пізніші від них. В задньому кутку зводилися, як правило, печі-кам'янки (чотири випадки проти одного), у той час як печі, що стоять поруч із входом, завжди глиняні (три випадки проти одного). Співвідношення обох наведених схем у співвідношенні місцезнаходження печі і входу відоме і на городищі Курган поблизу с. Волинцеве, де в двох житлах піч стоїть поруч із входом, а в одному — в задньому кутку¹⁸. Розташування печі поруч із входом відоме, щоправда лише в одному випадку, також на поселенні Сосниця в житлі, очевидно, X ст.¹⁹ Можна передбачати наявність такої схеми і в деяких житлах кінця X—XI ст. в Білій Вежі (наприклад, житло № 23)²⁰. Суттєво, що піч, розташована в передньому кутку, ніколи не буває кам'янкою (за єдиним винятком — житло № 17 на Канівському поселенні).

З часом в житлах XII—XIII ст., нова схема розташування печі набуває ще більшого поширення, щоправда, і в цей період існували поселення, де у всіх житлах піч споруджувалась напроти входу. Най-

---

¹⁴ Н. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г.—ИАК, вып. 22. СПб., 1907, стор. 63; В. И. Довженок и И. В. Линка. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.—МИА, № 70. М., 1959, стор. 104, 108.

¹⁵ Б. А. Щрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 300.

¹⁶ М. П. Кучера. Древний Пліснеськ.—АП, т. XII, К., 1962.

¹⁷ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965.

¹⁸ В. И. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого, Сумської області.—АП, т. III, К., 1952.

¹⁹ Д. Т. Березовець. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.—АП, т. V, К., 1955, стор. 54. Датування жител (житло 2) визначено на підставі знахідки гончарної кераміки в склепінні печі.

²⁰ В. Д. Белецкий. Назв праця, стор. 99.

більш характерний приклад цьому — Колодяжин, де в трьох напівземлянках печі стоять в правому задньому кутку, а в одній — в лівому задньому²¹. В усіх цих випадках вони виходять челюстями до входу. В двох житлах у Колодяжині печі, хоч і знаходилися в задньому кутку, але челюстями були звернуті вздовж задньої стінки.

Серед відомих нам поселень XII—XIII ст. Колодяжинське єдине, де стара схема співвідношення між розташуванням дверей і печі є домінуючою²². На інших пам'ятках вона або зовсім зникає, або співіснує з новою. Так, в Горо'дську в двох житлах піч розташована напроти входу, а в двох — поруч з ним²³. Співіснування обох схем зафіксовано і в Києві. Серед жител XII—XIII ст. тут тільки в двох печі стояли в правому задньому кутку: одна з них була звернута челюстями до входу, а друга — вздовж задньої стінки²⁴. В усіх інших випадках (їх відомо не менше шести) піч стоїть поруч із входом. На поселеннях в районі Дніпровських порогів (Кічкас, поблизу Яцевої балки) відомо 12 жител, в яких піч знаходиться біля входу, і тільки в одному (поселення Ігрень) вона розташована в задньому кутку²⁵. На решті відомих поселень XII—XIII ст. (Райки, Сахнівка ті ін.) піч зведена поруч із входом²⁶.

Таким чином, джерельні дані свідчать, що у плануванні східнослов'янських жител лісостепової зони на зміну схемі, за якою піч завжди стоїть в задньому кутку і звернута челюстями до входу, десь з X ст. приходить нова, що набуває явної переваги в XII—XIII ст., коли піч зводять поруч із входом челюстями до нього. Звичайно, кількість детально вивчених древньоруських жител не настільки велика, щоб можна було робити остаточні висновки щодо порушеного питання, тим більше, що планову схему вдається визначити тільки у незначній частині споруд, та й то іноді дуже гіпотетично. І все ж навряд чи може викликати сумнів наявність у розвитку планової структури древньоруських жител лісостепової смуги певної тенденції, зміни одного типу іншим. З якими господарськими, соціальними чи етнічними процесами в житті південної групи східних слов'ян вони пов'язані — проблема, що потребує свого розв'язання.

---

²¹ Р. О. Юра. Древній Ксолодяжин.—АП, т. XII. К., 1962.

²² Два житла з печами, розташованими напроти входу, виявлено на Княжій Горі поблизу Канева (Г. Г. Мезенцева. Деякі підсумки..., стор. 113—114). Проте вони можуть відноситись не до XII—XIII ст., а до більш раннього часу, оскільки поселення існувало вже в X ст.

²³ Житло 2 із розкопок 1946 р. на вул. Житомирській і житло V із розкопок 1955 р. (М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, стор. 338; В. К. Гончаров. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р.—Археологія, т. X. К., 1957, стор. 128).

²⁴ Найбільш яскраво це видно на так званому житлі художника (М. К. Каргер. Назв. праця, стор. 302, 308, 310, 328; Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойки на усадьбе Петровского в Киеве.—СА, XXV. М., 1956, стор. 342).

²⁵ А. Т. Браичевська. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.—АП, т. XII.

²⁶ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950; В. Е. Гезе. Назв. праця, стор. 21—23; В. И. Довженок, Н. В. Линка. Розвідки древньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р.—АП, т. V. К., 1955, стор. 154.

ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ПОКРИ

Городище поблизу с. Покри, Брестського району і області, відоме за незначними розкопками, що провадилися І. А. Йоффе (1955 р.) та І. В. Бірулею (1959 р.)¹. 1965 р. воно було обстежене автором. Наступного року ми провели на ньому пробні розкопки.

Городище розташоване на невеликому останці в заплаві правого берега річки Лісної, приблизно за два кілометри на південь від с. Покои. Останець вузький, витягнутий із північного заходу на південний схід. Впоперек він прорізаний глибокою впадиною, яка розділяє городище на дві нерівні частини: майже овальну в плані північно-західну і довгу вузьку південно-східну. Загальна довжина останця в основі становить близько 250 м, ширина в північно-західній частині — 65 м, в південно-східній — 35 м. Висота його над рівнем річної заплави досягає 2,5 м на північному заході і 3,5 м на південному сході. З північного схилу вприду до останця підходить річка Лісна, а зі сходу і південного сходу до нього примикає заболочена стариця цієї річки. Схили останця, особливо з річної сторони, досить круті. Поверхня задернована, скраю покрита рідкими кущами. Ніяких штучних земляних споруд на поверхні не помітно. На південно-східній околиці північно-західної частини останця знаходяться два невеликих кам'яних кургани. В одному із них, частково розкопаному 1959 р. І. В. Бірулею, виявлено кілька поховань з трупо-спаленням. Подібні ж, але безкурганні поховання відкрито 1955 р. І. А. Йоффе у південно-східній частині останця. За твердженням І. А. Йоффе, поховання знаходилися у товщині культурного шару, що датується X—XIV ст. Такий же за складом речових знахідок культурний шар було зафіксовано нами 1965 р. і на краю північно-західної половини останця.

1966 р. автором було обстежено протилежний край цієї ж частини останця. За два метри на північ від кургану, розкопаного І. В. Бірулею, було розкрито ділянку площею 26 м². Грунт на ділянці піщаний, пісок чистий. Залишків культурного шару не спостерігалось. Материк залягає на глибині 0,5 м від сучасного рівня.

На площі дослідженої ділянки виявлено 11 безкурганних поховань з тілопокладеннями. Збереженість кістяків погана. Найбільше поховань було в південній частині розкопу, тобто ближче до кургану, дослідженого І. В. Бірулею. Вона являла собою квадрат розмірами 3 X 3 ж (рис. 1). Майже в самому центрі його в чистому піску на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, тобто на материк, стояв великий глиняний горщик, виготовлений на гончарному крузі (рис. 2). Навколо горщика було п'ять поховань. Всі вони знаходилися у вузьких прямокутних ямах, витягнутих із заходу на схід. Глибина ям 0,6—0,7 м від сучасної поверхні, отже всі вони були трохи заглиблені в материк. Повністю розкрито лише одне поховання — № 3. Краї решти поховань входили в стінки розкопу.

¹ Матеріали розкопок не опубліковані, зберігаються у фондах Брестського обласного краєзнавчого музею.

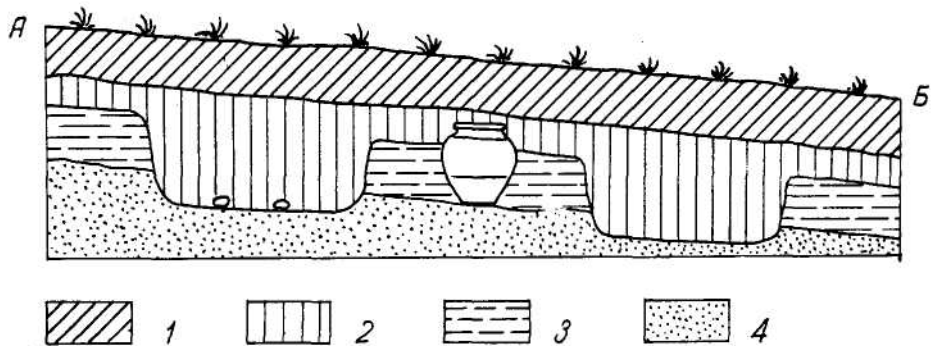
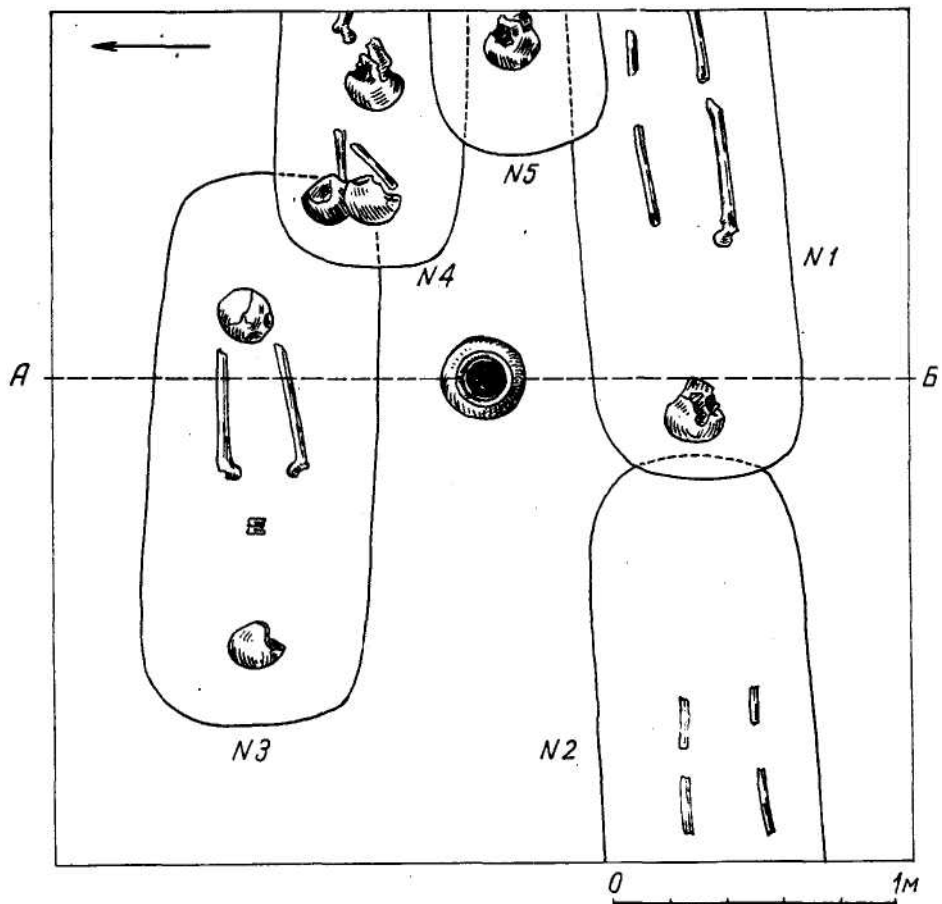

Рис. 1. План і профіль південної частини розкопу.
 1 — дерновий шар; 2 — світло-сірий пісок; 3 — жовтий пісок; 4 — материк.

Рис. 2. Гончарний горщик.

В похованні № 3 на дні ями розчищено залишки кістяка дорослої людини: череп, кілька хребців попереку і стегнові кістки. Небіжчик був похований на спині у витягнутому положенні головою на захід. Біля стегнових кісток знайдено чотири залізні виковані цвяхи. На місці відсутніх у похованні гомілкових кісток тім'ям догори лежав череп іншої дорослої людини. Ніяких інших кісток цього небіжчика в похованні не виявлено.

Південно-східний куток могили зруйновано ямою більш пізнього поховання № 4, дослідженого тільки в західній половині. На дні розкритої ями, біля її західної стінки, виявлено два черепи і дві плечові кістки дорослих людей. Тім'ям черепи повернуті на захід. На схід від них на дні ями знаходився кістяк основного поховання: череп і пле-

чова кістка. Небіжчик орієнтований головою на захід. Південна сторона ями № 4 порушена могилою поховання № 5, також частково розкопаного. В західній частині могили на дні лежав череп, повернутий тім'ям на захід.

Поховання № 5 зруйнувало і північну частину поховання № 1, досліджене майже повністю. На дні ями тут знаходились череп, частина стегнових і гомілкових кісток, ймовірно, небіжчик був похований у витягнутому положенні на спині головою на захід. Біля черепа виявлено викований залізний цвях.

Поховання № 2 щільно примикало до західної сторони могили № 1, дещо перекиваючи його. На дні ями виявлено стегнові і гомілкові кістки дорослої людини, які свідчать, що небіжчик лежав на спині у витягнутому положенні головою на захід.

Решта поховань, виявлених на городищі, подібна до описаних, але розташування їх менш компактне. В одному із них небіжчик був орієнтований головою на схід (поховання № 6), в іншому (поховання № 9) знаходилися лише два черепи. Речей в похованнях, за винятком залізних цвяхів у могилі № 7, не знайдено.

На підставі виявленого на городищі гончарного горщика поховання можуть бути датовані XI ст. Посудина оздоблена на плічках і в нижній частині тулуба рельєфними валиками, орнаментованими косими насічками. Колір поверхні темно-коричневий, висота горщика 30 см.

Зараз важко пояснити особливості поховального обряду виявлених поховань, оскільки аналогій їм на інших могильниках поки що немає. У зв'язку з незначною площею розкопок важко з'ясувати і загальний характер пам'ятки. Можна тільки стверджувати, що на городищі є могильник, а можливо і не один, з курганными і безкурганними похованнями початку II тисячоліття. На підставі розкопок І. А. Йоффе і наших спостережень 1965 р. можна також встановити наявність в західній половині північно-західної частини останця і майже на всій його південно-східній території залишків поселення, що існувало приблизно до XIV ст. Свого часу воно було обнесене ровом, сліди якого спостерігалися авто-

ром 1965 р. Не випадкова і місцева назва останця — Городище. На думку П. О. Раппопорта, поселення виникло не пізніше X ст.² Проте зараз ми не наважимося визначити дату його заснування, оскільки чітко датовані знахідки на ньому відсутні, а загальний характер пам'ятки залишається нез'ясованим.

Г. Ф. СОЛОВЬОВА

ЗАМОК РОГАЧІВСЬКИХ КНЯЗІВ

Городище Забарівка розташоване на високому лівому березі Дніпра, де ріка, зробивши петлю на схід і захід, знову круто повертає на південь.

Розміри городища невеликі — 50X58 м. Значна його частина (північна) розмита Дніпром, а східна руйнується балкою. Із заходу і півдня воно укріплене валами, які добре збереглися до наших днів, і глибоким ровом. З південної напольної сторони простежується в'їзд на городище.

В найбільш західній частині, біля підніжжя валу, розкопками було відкрито близько 40 м² площі. Товщина культурного шару 0,4—0,6 м. Дослідженнями встановлено, що перше поселення на території городища існувало за епохи бронзи. Воно представлене житлами з вогнищами і керамікою середньодніпровської культури. Більш пізні поселення виникли тут в добу раннього заліза — значна кількість виявленої на городищі кераміки відноситься до милоградської культури¹. Нарешті, основний культурний шар датується добою Київської Русі. Типовий для цього часу інвентар представлений великою кількістю уламків скручених і гладкостінних скляних браслетів синього, фіолетового, темно-зеленого і коричневого кольору, залізними ключами і замками, оздобленими іноді мідною інкрустацією, різноманітними ножами, пробійниками, кресалом, двома сошниками, рибальськими гачками, уламком, очевидно, стремена тощо.

В розкопі № 2 було знайдено уламок ливарної форми, кілька срібних S-подібних перстнів із дроту і заготовка для них. Всі ці речі, як і виявлена на городищі кераміка, добре датуються XII ст.

Крім перелічених речей тут виявлено тоненьку воскову свічку довжиною 20 см і діаметром 0,4—0,5 см, денце тонкостінного скляного бокала, уламок червоного скляного браслета (як відомо, такі браслети на Русі не виготовлялися) і уламок бронзової чаші з рисунком.

На уламку збереглося погрудне зображення жіночої фігури, яка держить у лівій руці розкриту книжку; права рука опущена (рис. 1). Фігура розташована немов у центрі круга. Над нею по колу проходить лінія орнаменту, що імітує сплетений шнур, а над ним — ряд латинських літер, із яких добре читаються чотири — ACRA. Вище напису знахо-

---

² П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140: Л., 1967, стор. 32.

¹ Матеріали раннього періоду існування городища (середньодніпровської і милоградської культури) буде опубліковано додатково.

Рис. 1. Уламок чаші із зображенням жіночої фігури.

диться друга лінія шнурового орнаменту. Між лівою скронею фігури і книгою поміщено латинську цифру II.

Найближчою аналогією забарівській чаші є келих із північної частини городища Стара Рязань². На ньому також зображено жіночу фігуру в сидячій позі і з книжкою в лівій руці; довкола голови розміщено напис SPES (надія). Центральна фігура оточена згрупованими в медальйонах алегоричними фігурами жінок, що супроводжуються латинськими підписами. По краю келих також оздоблений пояском шнурового орнаменту. Датується він XII—XIII ст.

За класифікацією Т. Поклевського і В. П. Даркевича, чаша із Забарівки відноситься до числа романських (підтип II б), які виготовлялися десь на Нижній Ельбі, в Саксонії. Вона також датується XII—XIII ст. Крім Старої Рязані і Забарівки посудина цього типу на території Стародавньої Русі відома тільки у Вщижі.

Незначні розміри пам'ятки, знахідки дорогих імпортованих речей (червоного скляного браслета і романської чаші), а також таких виробів, як тонкостінний бокал, воскова свічка і т. ін., дають підставу вважати, що невелике, добре укріплене Забарівське городище було, очевидно, замком-резиденцією місцевих рогачівських князів.

На користь такого припущення свідчить і незвичайний для землі радимичів курганний могильник дружинників, розташований за 8 км на схід від Забарівки, який досліджувався нами 1963 р. В XIII ст. Забарівське городище вже припинило своє існування.

Місто Рогачів знаходиться на протилежному березі Дніпра, за 8 км нижче по течії від Забарівки. Вся площа стародавнього городища зіпсована більш пізніми будівлями. Попередні розвідки засвідчили, що основний шар Рогачівського городища також датується XII ст. Рогачів вперше згадується в літопису під 1142 р., коли його разом з іншими містами Всеволод Ольгович подарував Ігорю. «И да има Игореви Городечь, Гюргов и Рогачев», — повідомляє літописець. Цікаво відзначити, що Рогачів лічиться серед міст Київської землі. До Київської землі відносить його і Н. А. Насонов. Проте дослідження в сучасному Рогачівському районі довели, що життя міста в основному пов'язане з Ліво-

² В. П. Д а р к е в и ч. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). М., 1966, стор. 21—22.

бережжям, з Чернігівською, а не Київською землею. Можливо, не випадково і Ольгович, одержавши Рогачів у своє володіння, влаштує князівську резиденцію на лівому березі, в своїй Чернігівській, а не Київській землі.

П. П. ТОЛОЧКО

ПРО ЧАС ВИНИКНЕННЯ КИЄВА

Питання, ким і коли заснований Київ, було одним із актуальних питань вітчизняної історичної науки з перших днів її існування. Глибокий інтерес до нього виявляли вже історики XVIII ст. Щоправда, спираючись лише на літописний переказ про Кия, Щека і Хорева, в історичній достовірності якого тоді ніхто не сумнівався, вчені приходили до найсуперечливіших висновків, приписуючи заснування Києва сарматам, готам, гунам, аварам тощо. Одностайність таких істориків, як В. М. Татішев, М. М. Щербатов, І. М. Болтін та інших виявлялася лише у тому, що всі вони не визнавали слов'янського походження Києва. Проти цієї точки зору рішуче виступив один із найвидатніших представників дворянської історіографії М. М. Карамзін.

В XIX і на початку XX ст. в питанні про заснування Києва також визначилися дві тенденції. Одна з них (С. М. Соловйов, М. В. Закревський, М. П. Дашкевич, О. О. Шахматов) ставилась до літописної легенди з недовірям, вважаючи її своєрідною спробою літописців пояснити походження назв київських урочищ, інша (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович) продовжувала одстоювати історичну реальність подій, про які говорить літопис.

Історики, що дотримувались першої концепції і виступали проти слов'янського походження Києва, починали його історію або від готів

і гунів, або з 862 р., від князів Аскольда і Діра, котрих вважали варягами.

Ця точка зору виявилась близькою до відомої теорії норманістів, яку ще й у недавній час проповідували Г. Вернадський, А. Стендер-Петерсон, Т. Арне та ін. Останній, зокрема, стверджував, що три старих поселення, розташованих на київських горах, перетворилися на місто лише після приходу варягів¹, тобто наприкінці IX ст.

Великого успіху у висвітленні питань ранньої історії Русі, зокрема виникнення міст, у тому числі Києва, домоглися радянські вчені Б. Д. Греков, Б. О. Рибаків, М. М. Тихоміров та ін. Озброєні марксистською методологією, вони переконливо довели неспроможність норманської теорії. Неправомірність починати історію Києва з 862 р. (або з першої літописної згадки про нього) стала цілком очевидною.

Після виходу друком ряду праць Б. О. Рибаків² в радянській

¹ Т. Арне. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung.— Acta Archeologica, т. XXIII. Kopenhagen, стор. 142.

² Б. А. Рыбаков. Древние русы.— СА, XVII. М., 1953; його ж. Начало русского государства.— Вестник МГУ, № 4—5. М., 1955; його ж. Древняя Русь. М., 1968.

історіографії намітився поворот від скептичної оцінки літописного переказу про заснування Києва до більш уважного ставлення до нього. Історичну реальність подій, які літопис пов'язував з іменем князя Кия, почали стверджувати М. Ю. Брайчевський³, І. П. Крип'якевич⁴ та ін. Названі дослідники зійшлися також у питанні про визначення часу життя і діяльності Кия (друга половина VI—початок VII ст.). Саме в цей час, на їх думку (з побудовою «городка»), Київ перетворюється на ранній політичний центр Середнього Подніпров'я. Здавалося б, є всі підстави починати його історію як міста з того часу, коли він набуває певних міських функцій та свою назву.

Проте такий погляд на розвиток Києва також не знайшов одностайного схвалення дослідників. Замість однієї крайності (мається на увазі твердження окремих археологів про початок Києва як міста лише з IX—X ст.) з'явилася інша, найбільш чітко сформульована М. Ю. Брайчевським⁵. Говорячи про «київські» поселення першої половини I тисячоліття, М. Брайчевський зазначає, що хоч вважати їх власне Києвом ще не можливо, відношення цих селищ до майбутнього міста принципово відмінне від поселень і стоянок первісного часу. Це були не просто кілька звичайних поселень, а певна система їх, яка в соціальному відношенні мала виходити за рамки рядових прикладів. Від цих поселень, початкову дату яких М. Ю. Брайчевський чомусь визначає рубезем нашої і старої ер, він і схильний відлічувати історію Києва.

Про безперервність історичного розвитку Києва від рубежа нашої ери писали також І. М. Самойловський⁶ та В. П. Петров⁷. Отже, в історіографії, з питання виникнення Києва визначилися три основні концепції, за якими його історію слід починати, відповідно, від IX—X ст., VI—VII ст. і від початку нашої ери.

Неспроможність першої концепції, згідно якої Київ виник не раніше IX ст., тобто після приходу варягів, стала сьогодні надто очевидною, щоб полемізувати з нею, дві інші потребують уважного і не упередженого вивчення.

Відстоюючи думку про виникнення Києва на рубежі нашої ери, прихильники II спираються на археологічні матеріали так званих зарубинецької і черняхівської культур, які зустрічаються на величезній території Києва від Кирилівської церкви на півночі до Печерського монастиря на півдні і від дніпровського берега на північному сході до долини Либеді на південному заході. Поряд з керамічними знахідками цих культур тут у великій кількості відкрито римські монети. Останні нерідко становлять великі скарби. Датуються ці матеріали (про що добре знають і М. Ю. Брайчевський, і В. П. Петров, і І. М. Самойловський) II—I ст. до н. е. та I—IV ст. н. е. Отже, якщо вже і починати історію Києва саме від зарубинецьких поселень, то слід вважати, що вона має не округлену цифру — 2000, а 2100—2200 років.

³М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ. К., 1963.

⁴І. П. Крип'якевич, М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ.— УІЖ, 1964, № 1, стор. 140.

⁵М. Ю. Брайчевський. Назв./праця.

⁶І. М. Самойловський. Коли виник Київ.— Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР, 1961, № 3.

⁷В. П. Петров. Про першопочатки Києва.— УІЖ, 1962, № 3.

Безперечно, твердження М. Ю. Брайчевського про те, що «київські» поселення рубежу і перших століть нашої ери в соціальному відношенні стояли вище синхронних їм поселень інших районів, правильне (про це красномовно свідчать археологічні матеріали, зокрема монети), але у нас немає ніяких підстав припускати, по-перше, що ці поселення існували безперервно аж до Київської Русі (а лише за цих умов теорія про зарубинецькі корені Києва мала б деяку рацію), а, по-друге, що вони мають нам той рівень суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку слов'янських племен, коли починається процес визрівання міст.

Аналіз археологічних матеріалів останніх століть до нашої ери і перших століть нашої ери свідчить, що поселення зарубинецької культури, з'явившись на території майбутнього міста на рубежі II—I ст. до н. е., досягають найвищого розвитку в II—III ст. н. е., після чого спостерігається затухання на них життя. Матеріали IV ст., у тому числі і римські монети, зустрічаються надзвичайно рідко, матеріалів кінця IV—V ст. з території Києва ми, практично, не маємо.

У VI—VIII ст., як про це свідчать археологічні знахідки, в районі майбутнього Києва з'являються нові поселення, матеріальна культура яких значно відрізняється від матеріальної культури поселень попереднього етапу. Матеріали цього часу зустрічаються на Киселівці, на Старокиївській горі і поблизу неї, на Дитинці і, дуже рідко, на тій частині Подолу, що прилягає до названих гір. У порівнянні з територією, зайнятою поселеннями першої половини I тисячоліття, майже рівною території стародавнього Києва XI—XIII ст., поселення VI—VII ст. розташовані на невеликій площі топографічно близьких одне до одного підвищень. Характерно, що саме ця територія пізніше стане адміністративним центром Києва.

Вперше матеріали VI—VIII ст. було виявлено наприкінці XIX ст. Йдеться про ювелірні речі (бронзові фібули та браслети), знайдені на південній периферії Старокиївської гори. Датуються вони в межах VI—VIII ст. Частина їх, як вважають Г. Ф. Корзухіна, М. К. Каргер, М. Ю. Брайчевський, становила скарби.

Питання про те, з яким культурним шаром на Старокиївській горі слід пов'язувати порівняно численні знахідки ювелірних речей VI—VIII ст., задовільно вирішилося після виявлення і дослідження (Д. В. Мілеєв, Т. М. Мовчанівський, М. К. Каргер) найдавнішого київського городища. Його рів і вал огороджували (з південного заходу) північно-східну частину Старокиївської гори. Матеріали, синхронні знайденим у заповненні року найдавнішого городища, було виявлено на плато гори і її схилах у 1936—1939, 1958, 1965—1966 рр. Найбільш вірогідною датою керамічних комплексів Старокиївської гори можуть бути VII—VIII ст.

Дещо більш архаїчні матеріали виявлено на Киселівці в 1932—1933, 1940 і 1947 рр. Поряд з грубою ліпною керамікою та привізною амфорою VI ст. тут було знайдено і візантійські монети VI ст., які свідчать про досить ранні зв'язки Києва з Візантією. Згідно С. С. Магурі і Г. М. Шовкопляс, шар з ліпними комплексами може бути датований VI—VIII ст. Вважаємо, що гора Киселівка, будучи ізольованим з усіх

боків останцем, природним городищем, була одним із найбільш рано заселених районів найдавнішого Києва — своєрідним плацдармом його подальшого розвитку. На нашу думку, розширення городища на Киселівці зумовило заселення і побудову городища на Старокиївській гори Розкопками останніх років на схилах Старокиївської гори вдалося відкрити і дослідити наземне житло з піччю, складеною із глиняних вальків і пісковикових каменів, а також ліпною і гончарною керамікою, характерною для поселень третьої чверті I тисячоліття.

Не виявляючи ніяких типологічних коренів у попередньому періоді, київські поселення третьої чверті I тисячоліття добре пов'язуються із селищами і городищами IX—X ст. Безперервність життя збудованого в VI—VII ст. городища аж до X ст. є надійним свідченням того, що поселення цього часу становлять собою перший, початковий етап існування Києва.

Аналіз писемних джерел та археологічних матеріалів дає підстави стверджувати, що побудова найдавнішого київського городка (а нам здається, що його слід розглядати як результат діяльності князя Кия) припадає десь на другу половину VI—початок VII ст. Розпочинати історію Києва раніше VI ст. — значить підняти питання про час виникнення міста питанням більш широким і загальним — найдавнішою історією території майбутнього міста. При такому підході до проблеми недалеко й до твердження про підгірцівські, скіфські, трипільські або й палеолітичні корені стародавнього Києва — адже матеріали цих культур зустрічаються на його території досить часто.

Дослідники, які вважають, що слов'янські племена рубежу нашої ери знаходилися на тій стадії розвитку, при якій уже визріли внутрішні передумови виникнення міст, безперечно, ідеалізують рівень історичного розвитку зазначеного періоду. Радянською історичною наукою доведено, що час зародження міського життя у східних слов'ян співпадає з перехідним етапом їх політичного і соціально-економічного існування. Беручи до уваги, що розклад родового ладу в слов'янському світі почався десь у VI і проходив аж до IX ст.⁸, слід визнати, що саме в цей час і з'являються необхідні передумови для виникнення міст.

Звичайно, не в усіх кутках слов'янських земель процес розкладу родового ладу йшов одночасно, але в такому розвинутому районі, яким в усі часи було Середнє Подніпров'я, уже в VI—VII ст. старі форми родової організації стали пройденим етапом. Малі, розрізнені і замкнуті родові колективи об'єдналися у союз племен, названий в літопису полянським.

Згідно дослідженням Б. О. Рибаківа, археологічні матеріали засвідчують, що ремесло VI—VIII ст. в Середньому Подніпров'ї стояло на досить високому технічному рівні і могло служити основою для утворення держави⁹. Б. Д. Греков вважав за можливе датувати час виникнення Києва VII ст.¹⁰ Аналіз археологічних матеріалів багатьох давньоруських міст (Ладоги, Пскова, Чернігова) свідчить, що нижні культурні шари в них датуються VII—VIII ст.

⁸ История СССР, т. I. М., 1966, стор. 354.

⁹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, стор. 115.

¹⁰ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М.—Л., 1944, стор. 253.

Внаслідок археологічного дослідження польських городищ, вчені дійшли висновку, що час зародження міського життя на території Польщі слід також відносити до більш раннього періоду, ніж вважалося раніше. Згідно Г. Лабуді, розкопки польських міст дають можливість розрізняти три періоди у їх житті, із яких перший припадає на VII—VIII ст.¹¹

На території Чехословаччини особливий інтерес у цьому зв'язку становлять городища «На Валах» (с. Микульчиці) і «Старі замки» (м. Брно), нижні культурні шари яких датуються VII—VIII ст.¹²

Прихильники теорії більш пізнього походження міст можуть заперечити, що твердження про виникнення Києва як міста в VI—VII ст. не узгоджується з відомим марксистським визначенням цієї соціально-економічної категорії, оскільки в Києві VI—VII ст. не виявлено залишків ремісничої і зустрічаються лише надто слабкі сліди торговельної діяльності. Це справді так. Але, по-перше, в умовах інтенсивного, майже півторатисячолітнього життя міста вони могли не зберегтися, по-друге ж, чи можна стверджувати, що місто часу свого зародження повинне відповідати всім тим ознакам, які характеризують місто класичне.

Можливо також, що окремі міські центри, які стали на чолі ранніх державних утворень, були породжені скоріше суспільно-політичним, а не соціально-економічним розвитком слов'янських племен. Важко сказати, чи маємо ми певні підстави називати такі населені пункти, як «Старі замки» і «На Валах» у Чехословаччині, Ленчицю і городище в районі Плотська у Польщі, Зимне Хотомиль, Ладогу, Псков і Київ на території СРСР, зародковими міськими осередками, але й вважати їх звичайними сільськими поселеннями, знаючи, що на деяких із них (Микульчиці, Зимне, Київ) уже мешкали князі зі своїми дружинами, навряд чи можна.

Вважаємо, що початок зародження слов'янських міст співпадає у часі з початком формування слов'янської державності, тобто датуються часом не раніше VI—VII ст. Відомо, що на цьому етапі відбулось об'єднання моравів під владою Само (623 р.) та чехів під владою Пшемисловичів (середина VII ст.). 679 р. з'явилася протоболгарська держава. У Середньому Подніпров'ї таким державним об'єднанням в VII ст. слід вважати полянське «князівство» із центром у Києві.

Отже, на нашу думку, безперервне існування, а разом з тим і історію Києва слід починати лише з поселень VI ст. В другій половині VI або на початку VII ст. (більш точно цю дату встановити неможливо), тобто близько 1400 років тому на Старокиївській горі споруджується перше штучне городище, яке й знаменувало собою перетворення Києва на адміністративно-політичний центр Середнього Подніпров'я.

¹¹ G. L a b u d a. Die Anfänge des polnischen Städte Wegens im Hochmittelalter, стр. 321; L'artisanat et la vie urbaine en Pologne medievale. Warszawa, 1962.

¹² J. P o u l i k. Stari Moravane buduji svuj Stat. Gottwaldov, 1960, стр. 254—257.

УГОРСЬКІ РЕЧІ В КУРГАНАХ РУСІ X СТ.

1960 р. при дослідженні комплексу пам'яток літописного Любеча в прилеглий до древнього міста курганній групі (ур. Високе поле) в кургані № 3 автором виявлено рідкісну для території Русі знахідку — уламки кістяних орнаментованих псаліїв¹.

Курган № 3 був одним із найвищих у групі. В ньому знаходилося чоловіче поховання, здійснене за обрядом трупоспалення на місці. Серед багатьох речей, що перетворилися у поховальному вогнищі на безформні зливки бронзи і шматки іржавого заліза, збереглося лише бронзове поясне кільце, три гудзики і уламок кістяної орнаментованої накладки. Знайдені в похованні уламки двох кістяних псаліїв можуть свідчити, що у вогнищі були і вудила, але останні, ймовірно, перегоріли і розпалися. Один із розчищених кусків псалія зберігся настільки добре, що на ньому видно візерунок із з'єднаних між собою S-подібних завитків, нанесених різцем по кістці. Орнамент був лише на одній площині псалія. Він вписувався у виконану в тій самій техніці рамку (рис. 1, /). Слід підкреслити, що на широкому кінці уламка збереглася частина паза від поперечного отвору, який проходить через середину псалія. Навіть незначних розмірів уламок створює досить яскраве уявлення про високий художній рівень виробу і свідчить про те, що він міг бути виготовлений лише досвідченим майстром-косторізом.

Найближчу аналогію подібним псаліям становлять вудила, виявлені 1907 р. М. К. Якимовичем в кургані № 2, що знаходився неподалік від розглядуваного поховання (рис. 1, 2)². Різьблені псалії цих вудил близькі псаліям 1960 р. і за зовнішньою формою, і за технікою виконання, нарешті, і за стилем. Звичайно, візерунок псаліїв, відкритих М. К. Якимовичем, більш складний, ніж на псаліях 1960 р. Проте в обох випадках сюжет малюнка один і той самий: стилізоване зображення сплєтених стебел аканфа, що в'ються. На псаліях 1907 р. цей узор виконано також майстерно, але у більш «варваризованому» вигляді. О. А. Спіцин, який вперше опублікував знахідку М. К. Якимовича, вказав на її унікальність для території Русі і зазначив, що аналогії їй є в Угорщині³.

Сучасна перевірка цієї тези дає можливість суттєво її уточнити. Дійсно, переважна маса знахідок псаліїв описаного типу походить з території Панонії⁴. Проте необхідно врахувати ту обставину, що до приходу в Панонію угри пройшли довгий шлях через причорноморські степи безпосередньо біля кордонів Русі⁵. О. А. Спіцин змушений був свого часу)

¹ Роботи велися Придніпровською експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рібакова (див. Б. А. Рыбаков. Раскопки в Любече 1957 г.—КСИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 27—34; його ж. Любеч—феодальный двор Мономаха и Ольговичей.—КСИА, вып. 99. М., 1964, стор. 21—23).

² Архив ЛО ИА АН СССР, д. 69/1907.

³ А. А. Спицын. Венгерские вещи X века в России.—ИАК, вып. 53. Пг., 1914, стор. 109—110.

⁴ J. Diénés. A honfoglaló 'nagyarak loszerszámának néhány tanulsága.—Archaeológiai értesítő, v. 93, sz. 2. Budapest, 1966, стор. 21Q, 216, рис. 6—8.

⁵ Константин Багрянородный. Об управлении государством.—ИГАИМК, вып. 91. М.—Л., 1934, стор. 8, 17—18; ПВЛ, ч. 1. М.—Л., 1950, стор. 21.

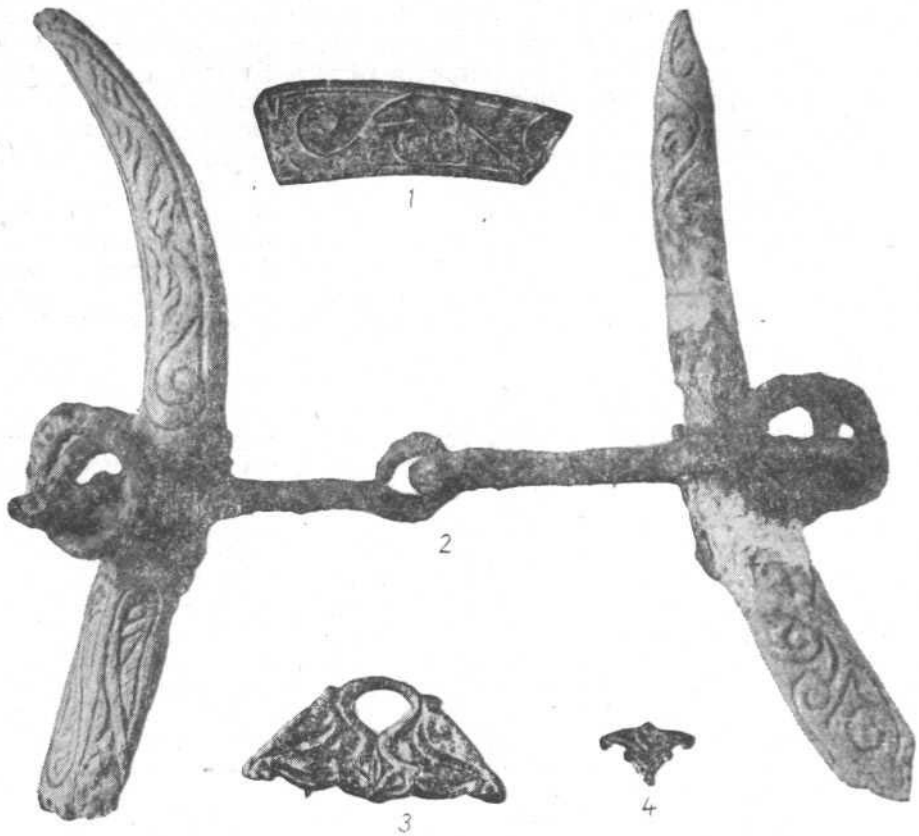

Рис. 1. Речі угорського походження.

1 — Любеч, курган № 3 (1960 р.); 2 — Любеч, курган № 2 (1907 р.); 3 — Київ, поховання № 109 (1903 р.); 4 — Гньоздове, курган JA 24 (1882 р.).

розглядати угорський матеріал сумарно, поза точно аргументованою хронологією. Вченими не з'ясовано до кінця і можливості русько-угорських зв'язків до приходу мадярів у Центральну Європу⁶. Цілком можливо, що угри виготовляли різьблені псалії ще до захоплення Панонії, і від них вони в IX ст. потрапляли на Русь. Можна припустити також, що й до угрів, які просувалися на захід, на Русь подібні вироби надходили одночасно, з якого-небудь третього району, в археологічному відношенні поки що не вивченого.

Дослідження часу поширення різьблених псаліїв дає можливість розв'язати поставлену проблему. Особливого значення у цьому аспекті набуває поховання № 21, розкопане Л. Паппом в Угорщині поблизу

⁶ Див. В. П. Ш у р а р и н а. Русско-венгерские отношения в IX в.— Международные связи России до XVII в. М., 1961, стор. 131—179.

с. Бай. Знайдені в ньому вудила з кістяними псаліями принципово нічим не відрізняються від аналогічних їм виробів з території Угорщини. Псалії мають майже стандартну форму і прикрашені різьбленим поздовжнім зигзагом із прямих ліній та очковим орнаментом (рис. 2, /). Важливо відзначити інше. В похованні крім вудил і ряду інших предметів виявлено ремінну пряжку, масивні черешкові трилопатеві стріли та стремена з широкою ніжкою і високою прямокутною петлею на вузькому перехваті⁷. Перелічені речі дають підставу датувати комплекс поховання часом не пізніше VIII—середини IX ст. Байовські вудила з кістяними псаліями дають можливість правильно оцінити такі ж вудила із могильника поблизу с. Кжино, опубліковані Й. Гампелем 1905 р. Із зазначеного могильника походять також стріли і стремена пізньоаварського часу. Орнаментация виявлених тут кістяних псаліїв простою поперечною нарізкою і різьбленим очковим візерунком стилістично повторює різьблене оформлення байовських псаліїв⁸. Таким чином, обидві знахідки належать, ймовірно, до одного кола пам'яток і є найстарішими зразками кістяних орнаментованих псаліїв на території Панонії.

Пізніше орнамент на кістяних псаліях удосконалюється. Для прикладу можна навести опубліковані Й. Гампелем і О.А. Спіциним вудила із с. Ковасхолом⁹. Псалії біля них архаїчні за формою, килимовий візерунок, що покриває їх, стилістично ще сухий, геометричний. У той же час загальне багатство малюнка практично споріднює його з багатою орнаментациєю кістяних виробів, що набули поширення в Панонії на межі IX—X ст., вже з приходом сюди угрів¹⁰. Кістяні псалії з Любеча відносяться саме до цієї останньої групи угорських виробів. Характерно, що в найближчому оточенні Угорщини: на території Чехословаччини, Польщі, Прикарпатської України, Болгарії знахідок різьблених псаліїв немає¹¹.

Уточнити час і обставини проникнення угорських вудил на Русь дають можливість такі курганні комплекси, як Чорна Могила в Чернігові та курган № 6 в Гньоздові. В першому із них уламок різьбленого псалія залишався довгий час не виділеним, загубившись у публікації серед численних уламків гребенів та інших кістяних виробів¹². Безпосередній же

---

⁷ L. P a r p. A bolvi avarkori temeto.— A j a n u s p a n n o n i u s m u z e u m e v k ö n y v e, 1962, P e s t, 1964, s t o p. 184—186, r i s. X X I, 4—18.

⁸ J. H a m p e l. A l t e r t h ü m e r d e s f r ü h e n M i t t e l a l t e r s i n U n g a r n, t. I. B r a u n s c h w e i g, 1905, r i s. 582.

J. H a m p e l. U j a b b t a n a l m ä n y o k a h o n f o g l a l a s i k o r e m l e k e i r o l. t. I. B u d a p e s t, s t o p. 141, r i s. 29; A. A. С п и ц и н. Н а з в. п р а ц я, r i s. 3.

⁹ N. F e l l i c h. A d a t o k a h o n f o g l ä s k o r a r c h a e o l o g i ä j ä h o z.— A r c h a e o l o g i a i e r t e s i t ö, k. X L V, 1931, r i s. 70; L. G y u l a. A k o r o n c ö i l e l e t e s a h o n f o g l a l ö m a g y a r o k n y e r g e.— A r c h a e o l o g i a H u n g a r i c a, t. X X V I I. B u d a p e s t, 1943; J. D i e n e s. Н а з в. п р а ц я, r i s. 7, 8.

¹⁰ K. Z u g o u s k i. U w a g i n a t e m a t o b r ö b k i r o g u w o k r e s i e w c e s n o s r e d n i o w i e c z n y m.— P r z e g l ä d a r c h e o l o g i c z n y, I X, 2. P o z n a n, 1953; V. H m b y. S l o v a n s k e k o s t e n e p r e d m e t y a j e j i c h v y r o b a n a M o r a v e.— P a m ä t c y a r c h e o l o g i c k ä s, r. X L V I I I, č. 1. P r a h a, 1957; T. T o t e v. Z a o b r a b o t k a n a k o s t v s r e d n e v e k o v n a B ŭ l g a r i j a.— A r c h e o l o g i j a, ч. V, кн. 3. С о ф и я, 1963; О. О. Р а т и ч. Д р е в н ъ о р у с ъ к и в и р o б и з к o c т i i р o г у, з н а j д e н i н а т e р и t o р i j i Г а л и ц ъ к o j i i В o л и н с ъ к o j i з e м e л ь.— М Д А П В, в и п. 2. К., 1959.

¹² Д. Я. С а м о к в а с о в. М о г и л ь н ы е д р е в н о с т и с e в е р я н с ъ к o j и Ч е р н и г o в ш и н ы. М., 1916, r i s. 2, № 3390.

огляд речі в експозиції Державного історичного музею у Москві довів, що до гребенів, кістяних накладок і рукояток вона не має відношення (рис. 2, 2). Уламок масивний і дещо овальний в перетині. За технікою виготовлення і візерунком у вигляді виткого стебла рослини або декоративної стрічки виріб ідентичний кістяним псаліям Угорщини і Любеча. Опублікований В. І. Сизовим уламок різьбленої кістки із кургану №6 в с. Гньоздове¹³ при огляді в ДІМ також виявився частиною псалія (рис. 2, 3). Уламок побував у вогні і зберігся погано. Проте він майже не втратив масивності і форми підовального у перетині кістяного стрижня. Частина декоративного бордюра, яка збереглася по краю уламка, уявляється точною аналогією облямівці орнаментованого поля псаліїв із Кішзомбора в Угорщині¹⁴.

І Чорна Могила, і курган № 6 із Гньоздового датуються досить точно. У вогнищі Чорної Могили знайдено половинку золотой візантійської монети Константина VII Багрянородного та Романа II (945—959 рр.), на підставі якої Б. О. Рыбаков цілком справедливо датує поховання часом не раніше 60-х років X ст.¹⁵ З іншого боку, таке багате поховання язичника навряд чи могло бути здійсненим в Чернігові (поблизу Києва) пізніше офіційного прийняття на Русі християнства. Отже, знайдений в Чорній Могилі уламок різьбленого угорського псалія міг потрапити у курган лише у вузьких рамках 60-80-х років X ст. Такий час побутування угорських вудил на Русі підтверджується і датою гньоздовського кургану № 6. Тут було знайдено платівчасту монетоподібну підвіску з опуклиною у центрі і зображенням сегнерового колеса вибитого пунсоном (рис. 2, б)¹⁶. Подібні підвіски відомі в десяти грошово-речових скарбах о. Готланда, Швеції і Данії. Період побутування їх на підставі грошової частини скарбів визначається між 960—1010 рр.¹⁷ Природно, що саме підвіска, у свою чергу, датує курган № 6 часом не раніше 60—70-х років X ст.

Таким чином, проведений аналіз хронології і топографії поширення вудил з різьбленими псаліями свідчить, що на Русь вони могли потрапити лише з території Панонії, вже після приходу туди угрів: як свідчить знахідка уламка псалія в Чорній Могилі,— не пізніше 80-х років X ст.

Слід зазначити, що появу цих вудил у Подніпров'ї важко уявити як наслідок торгових зв'язків Угорщини і Русі. Насамперед сумнівним здається, що вудила могли бути предметом експорту. Їх відсутність на землях найближчого оточення Угорщини заперечує таке припущення. Не вирішує проблеми і думка, що вони потрапляли на Русь разом з доставленими на продаж знаменитими угорськими іноходцями. Торгівля на зовнішній ринок вимагала оптової доставки товару до місця

¹³ В. И. Сизов. Курганы Смоленской губернии.—МАР, № 28. СПб., 1902, табл. V, 15; Архив ЛО ИА АН СССР, д. 172/1898; Фонды ГИМ, планшет № 117/366.

¹⁴ J. Dienes. Назв. праця, рис. 8.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.—МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 29.

¹⁶ Архив ЛО ИА АН СССР, д. 172/1898; Фотоархив ЛО ИА АН СССР, № 3690.

¹⁷ R. Skovmand. De danske Skattefund fra Vikingetiden og den aeldste Middealder indtil omkrig, 1150. Kbenhavn, 1942, стор. 86—87, 103—106, 117—118, рис. 19, 22, 26; M. Stenberget. Die Schatzfunde gotlands der Wikingerzeit, t. II. Lund, 1947, стор. 47, 99—101, 106—109, 167, 239—241, рис. 54, 114, 161, 180, 230; t. I. Stockholm, 1958, рис. 41, 47.

продажу, внаслідок чого коней переганяли табунами без зброї. Якщо навіть припустити, що купці і пастухи, які супроводжували коней, продавали іноді особисті предмети кінської зброї, то і в цьому випадку варіант випадкової продажі вудил з кістяними псаліями на Русі все-одно лишається нереальним. Як засвідчили дослідження угорського археолога І. Дієнеша, так звані пропорційні м'які вудила з нарядними псаліями вимагали при їзді чіткого тримання поведів. Знатні чоловіки і, особливо, жінки використовували їх в Угорщині для коротких виїздів або прогулянок. У похідному житті, під час далеких переходів вони практично не застосовувалися¹⁸.

Єдиною реальною подією, з якою можна пов'язати появу на Русі угорських виробів X ст., є війна київського князя Святослава Ігоревича з Візантійською імперією, головні події якої відбувалися на території Болгарії. Візантійські автори Зонара, Кедрін, Лев Діакон Калойський узгоджено свідчать, що союзниками Святослава у цій війні виступали угри¹⁹. Дійсно, в X ст. для Русі і Угорщини складаються такі обставини, що незалежно одна від одної вони змушені були боротися проти спільних ворогів — Візантії і печенігів²⁰. Болгарія стає тим місцем, де і Угорщина і Русь могли виступити проти своїх ворогів єдиним фронтом, і в 967—971 рр. поряд з військами Святослава перед греками з'явилось угорське військо. Русько-угорський союз, як повідомляють деякі руські джерела, був закріплений браком Святослава з угорською княжною²¹.

Тут, в Болгарії, де, за словами київського князя, сходилися «всі блага», і в тому числі «від чехів і угрів срібло і коні»²², якраз і створюється основа для прямих і дружніх угорсько-руських контактів, внаслідок яких до руських військ могли потрапити як угорські скакуні, так і предмети їхньої зброї. Як свідчать джерела, військо Святослава прибуло на Дунай у човнах²³. Тому більшість руських воїнів змушена була виступати під час воєнних дій у пішому строю. У зв'язку з цим особливого значення набуває повідомлення Льва Діакона про руських, які виступали 971 р., при облозі Доростола, вперше «на конях, або прежде... пешие обыкновенно выходили в бой»²⁴. Розуміючи це повідомлення як свідчення про появу у битві при Доростолі якогось нового кінного підрозділу руського війська, доводиться констатувати, що коней для нього могли поставити лише угри.

Вірогідно, що ці ж коні при поверненні руських військ із Болгарії рятують воєводу Святослава — Свенельда. Піднімаючись пізньою осінню 971 р. на човнах вверх по Дніпру, військо Святослава зустріло на порогах сильний печенізький заслон. Князь не забажав кинути військо і здобич. Чекаючи, очевидно, допомоги із Русі, він залишається зиму-

¹⁸ J. Diénés. Назв. праця, стор. 210, 216, 233.

¹⁹ История Льва Дякона Калойского. СПб., 1820, стор. 67; А. Чертков. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 годах. М., 1843, стор. 43, 57, 219, 235.

²⁰ Константин Багрянородный. Назв. праця, стор. 5—6, 8—11, 15, 17—18.

²¹ Див. В. Н. Татищев. История Российская, т. I. М.—Л., 1962, стор. 118.

²² ПВЛ, ч. I, стор. 48.

²³ История Льва Дякона Калойского, глава IX, части 2, 10. 12.

²⁴ Там же, стор. 88.

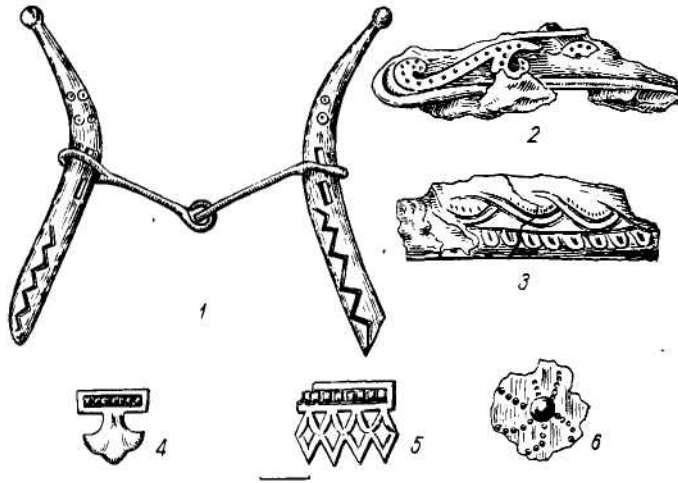

Рис. 2. Речі угорського походження.

1 — Угорщина. Бой. поховання № 21; 2 — Чернігів, Чорна Могила; 3 — Гньоздове, курган № 6 (1898 р.); 4 — Гньоздове, курган № 14 (1898 р.); 5 — Яново, курган № 2 (90-ті роки XIX ст.); 6 — Гньоздове, курган № 6 (1898 р.).

вати перед порогами в Білобережжі і гине весною 972 р. Свенельд же залишає князя і на верхових конях проходить кризь печенізьку засаду у Київ²⁵. З цим кінним загоном на Русь і потрапили угорські вудила.

Природно, що вудила — далеко не єдина категорія предметів угорського походження, які з'явилися у Подніпров'ї після походів Святослава в Болгарію. Зокрема, на угорські аналогії сегментовидним бляхам від кінської збруї, знайденим в двох похованнях X ст. у Києві (рис. 1, <?) і в кургані № 2 поблизу с Табаєвка на Чернігівщині, вказував ще М. К- Каргер²⁶. І в Угорщині, і на Русі вони приблизно одночасні описаним вище вудилам. До русів, імовірно, ці вироби потрапили також разом з угорськими скакунами.

Другу групу знахідок, для яких угорське походження можна лише припускати, становлять мініатюрні фігурні бляшки трьох типів (рис. 1, 4; 2, 4, 5). Колись вони прикрашали невеликі гаманці. В Угорщині такі речі були досить поширені. Вони органічно вписуються в прийняте тут стилістичне оформлення предметів побуту²⁷. На Русі ж, здається, лише Т-видні бляшки серед інших речей комплексів не здаються випадковими. В гньоздовському кургані № 24 їх знайдено десять (рис. 1, 4),

²⁵ ПВЛ, ч. 1, стор. 53.

²⁶ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.-Л., 1958, стор. 172—174, 182-187, рис. 25.2; 29; 31. Див. також Д. І. Бліфельд. Десянська археологічна експедиція 1949 р.—АП, т. V. К., 1955, стор. 20, табл. II, 7; J. Nampe l. Alterthümer., рис. 885, 2204; N. F e l l i c h. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Taffeiband. Budapest, 1937, рис. LXIV, 6—7.

²⁷ J. Nampe l. Alterthümer., рис. 2179, 2347; L. K i s s. Eperjeskei honfoglalaskori temető.— Archaeologiai ertesitő, k. XXXIX, 1920—1922, стор. 44, 47, рис. 5, 11; N. F e t t i c h. Die Metallkunst..., табл. LVIII, 2; LIX, 1; LXIX, 3.

в Темирові в кургані № 282 — п'ять²⁸. Витончену і до цього часу неопубліковану бляшку (рис. 2, 4) знайдено на Русі лише в одному примірнику в гньоздовському кургані № 14²⁹. Враження випадковості її на руській території особливо збільшується при огляді таких самих, можливо, навіть відлитих в одній ливарній формі бляшок з Угорщини³⁰. Це ж можна сказати і відносно знахідки на півночі Русі (курган №2 поблизу с. Яново) чотирьох своєрідних зубчастих блях від гаманця³¹ (рис. 2, 5), а також подібної бляшки, що походить із кургану № 50 Михайлівського могильника³². Всі ці бляхи, очевидно, дійсно потрапили на Русь із Угорщини, але остаточно про це можна буде судити лише після аналізу їх взаємної хронології. Знайдені в древньоруських курганах речі із Угорщини можуть з часом перетворитися на чудовий інструмент датування, але будь-які поспішні висновки тут були б невиправданими.

Є. М. ПЛАМЕНИЦЬКА

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ-ФОРТЕЦІ

1967 р. було підсумовано результати шестирічних досліджень одного із визначних архітектурних ансамблів українського оборонного будівництва — Кам'янець-Подільського замку-фортеці'. Незважаючи на ще багато не вирішених проблем, нові матеріали дають можливість переглянути питання про час заснування фортеці і внести значні поправки до її будівельної біографії.

Лише історик другої половини ХІХ ст. й. Антоні (Ролле) висловив свої сумніви щодо будівництва кам'янецьких укріплень за Казимира Великого, вважаючи їх більш ранніми². Всі наступні дослідники на підставі літопису литовських князів³ прийшли до єдиної думки, що заснування Кам'янець-Подільського замку відноситься до ХІV ст.⁴ Довіль-

---

²⁸ Российский исторический музей. Указатель памятников. М., 1893, стор. 97; В. И. Сизов. Назв. праця, табл. II, 6; III, 46, 49, 50; типа табл. VII, 16; Ярославское Поволжье, X—XI вв. М., 1963, стор. 116, рис. 37.

²⁹ w Рукописный архив ИА АН СССР, д. 192/1898; Фотоархив ИА АН СССР, № 3691.

³⁰ L. K i s s. Назв. праця, стор. 47, рис. 11.

³¹ Российский исторический музей, стор. 115—116.

³² Я. В. Станкевич. К вопросу об этническом составе населения Ярославского Поволжья.—МИА, № 6. М.—Л., 1941, табл. V, 14.

¹ Архітектурні дослідження замку провадилися автором 1961 та 1963—1967 рр. В роботі брав участь архітектор А. Тюпич. З 1964 р. археологічна частина досліджень здійснювалася слов'янським загonom комплексної Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура.

² D-r A n t o n i J Zameczki Podolskie na kresach multanskich. t. II. Warszawa, 1881, стор. 1.

³ Летопись великих князей литовских. Ученые записки 2-го отделения Академии наук, кн. I. СПб., 1854, стор. 44.

⁴ В. Гульдман. Памятники старины Подолии. Каменец-Подольский, 1901, стор. 93; Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский. Каменец-Подольский, 1895, стор. 84; А. P r u s i e w i c z. Kamieniec Podolskie. Warszawa, 1905, стор. 7;

ність у датуванні пам'ятки була наслідком відсутності прямих вказівок, які б пролили світло на час заснування фортеці та недостатність досліджень, на підставі яких можна було б з'ясувати її архітектурно-будівельну біографію. Що ж до послідовності ранніх будівельних етапів, то вони залишалися зовсім не вивченими.

З матеріалів, що стосуються раннього періоду існування замка (до середини XVI ст.), залишився лише один документ — «Здача новому старості замків Скали, Кам'янця, Смотрича та Летичева 1494 р.»⁵ Він свідчить, що на той час укріплення замку були дерев'яними та кам'яними. Вони склалися із шести башт і двох брам. На території фортеці було понад двадцять дерев'яних споруд — грецька церква, двоповерховий будинок, комора, сторожка, стайня, пекарня та кілька одноповерхових будинків. Існував тоді і міст, що зв'язував замок із містом. Але ці скупі свідчення дають лише загальне уявлення про замок. Такі ж питання, як розташування та вигляд башт, план території, котру вони обмежували, і головне — час їх побудови залишалися невизначеними.

У середині XVI ст. було складено другий «Опис всіх будівель навколо та зовні замку Кам'янецького... 1544 року»⁶. Він не тільки знайомить з усіма спорудами замку, які на той час вже дістали певні назви, але й вказує на їх розташування, що допомагає уявити його план. Згідно цього документа, південна сторона замку складалася із семи башт — Папської, Колпак, Малої, що стояла біля неї, Тенчинської, Ласької, Денної та Нової. До західної сторони з боку поля крім наріжних Денної і Нової башт входили Польна брама та башти Мала, Рожанка і Водна, а з боку двору ще три — Стара Рожанка, Порохова і Ружинька. З півночі замок був огорожений мурами з баштами Лянцкоронською та Чорною, повз які проходила дорога до міста, із сходу його обмежував мур з міською брамою, де будувалася тоді Нова башта та трохи далі на схід — надбрамна башта на мосту.

В опису подано також докладні дані про перебудови, які мали місце або передбачалися в фортеці у зв'язку з її реконструкцією під керівництвом Іова (Претвича)⁷.

Отже, за описами 1494 та 1544 рр., кількість башт у замку за півстоліття збільшилася з шести до сімнадцяти. На підставі порівняння архівних та історико-літературних джерел з натурними дослідженнями можна встановити, що башти Папська, Колпак, Тенчинська, Ласька, Нова Західна, Рожанка, Водна, Лянцкоронська, Чорна, Нова Східна та Надбрамна на мосту з'явилися не раніше середини XV ст. і не пізніше 1544 р. Інші шість башт — Денну, дві Малі, Стару Рожанку, Ружицьку,

П. Г. Юрченко. Кам'янець-Подільський замок. Архітектурні пам'ятники. К., 1950, стор. 106; П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, стор. 106.

⁵ М. Грушевський. Опис подільських замків 1494 р.— ЗНТШ, т. VII, кн. 3. Львів, 1895, стор. 1—8; А. Jablonski. Podole u schyłku XV w.— Ateneum, t. III, 1880.

⁶ А. Jablonski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku.— Przegląd bibliograficzno-archeologiczny, t. III, 1882, стор. 11—30.

⁷ Як військовий інженер та королівський архітектор Іов Претвич відомий з робіт: Stanisław Sercha. O Iobie Bretfusie, inżyniere wojskowym i budowniczym XVI w.—Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce, t. VIII, z. III, IV, 1912, стор. 345—358; Stanisław Łoza. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954, стор. 37, 38.

Рис. 1. Загальний вигляд Кам'янець-Подільського замку-фортеці з південно-східного боку.

Порохову — було споруджено до середини XV ст. З'ясуванню будівельної історії фортеці у ранній період і присвячено цю статтю.

Кам'янець-Подільський замок-фортеця, перекиваючи в'їзд до міста, займає вигідне воєнно-стратегічне положення. Він розміщений на двох терасах вузького скелястого мису (рис. 1). На верхній стоїть давня частина укріплень — Стара фортеця з 11 баштами: Папською, Колпаком, Тенчинською, Лаською, Денною, Новою, Малою, Рожанкою, Комендантською, Лянцкоронською та Чорною. На нижній, що ніби обіймає Стару фортецю, знаходяться Новий замок, південний двір та оточена з боку урвища Водною баштою і оборонними мурами дорога до міста. Південні та північні мури, охоплюючи з боків верхню терасу Старого замку, переходять у кам'яний міст, що веде до міста.

Дві з існуючих башт замку — Денна та Мала — залишилися від тих шести, які, за аналізом архівних документів, вважались нами побудованими до середини XV ст.⁸ Саме тому наші дослідження й були зосереджені в основному на тій частині замку, де вони розташовані (див. рис. 2,г). Дільниця замку, що нас цікавила, складається з великої наріжної Денної і невеликої круглої Малої башт та двох паралельних мурів, один з яких — зовнішній — з'єднує ці башти, а другий — внутрішній, — відходячи від Денної башти, продовжується до Рожанки. Між

⁸ Г. Логвин спорудження Денної башти здогадно відносив до середини XVI ст. (Г. Н. Логвин. Архітектура України XIV—XVI ст.— Нариси історії архітектури Української РСР, т. I. К., 1957, стор. 71), а П. Юрченко побудову Малої башти пов'язував з будівництвом у 30-х роках XVII ст. Нового замку. (П. Г. Юрченко. Кам'янець-Подільський замок.— Архітектурні пам'ятники. К., 1950, стор. 112).

цими мурами утворюється подвір'я розмірами 6X10 м. Тонка стінка з порталом розділяє його на дві частини, кожна з яких сполучається з головним двором (рис. 3).

Дослідження внутрішнього західного муру⁹. Вздовж східного фасаду західного муру було закладено три траншеї. Дві з них (Т-1, Т-2), загальною довжиною 14 м і глибиною 2—5 м, розкрили його до підшви фундаменту (рис. 4). Виявилось, що нижня частина фасаду складається із двох різночасових мурів. Лівий, південний, товщиною 1—1,1 м, являє собою велику лучкову перемичку прольотом 6,15 м, складену на слабому сірому вапняковому розчині з домішкою білих шкаралуп черепашок. Характерно, що перемичка не має «лиця» і відбитків опалубки. Про те, що вона збудована без опалубки, свідчать також культурні нашарування, які, щільно підходячи під перемичку, лежать *in situ*. Оскільки материковий шар в південній частині траншеї залягає на глибину 1,76 м, а в північній — на 3,2 м, ліва п'ята перемички стоїть на материк, а права — на мурі. Звідси можна зробити висновок, що перемичка у конструктивному відношенні має розвантажувальне призначення¹⁰.

Правий, північний, мур, товщиною 2,5 м, вимурований ретельно з каменю на міцному вапняковому розчині з домішкою піску та товченої цегли, стоїть глибше попереднього на 0,8 м і заходить під нього. В мурі відкрито великий стрільчастий проріз шириною 2,6 м і висотою 3,7 м. Поріг прорізу заглиблений на 4,7 м від сучасної поверхні і знаходиться на 0,3 м нижче материкового шару. За характером та розмірами проріз нагадує браму. В траншеї Т-2 було відкрито залишки досі невідомого муру товщиною 1,1 м, який у перпендикулярному напрямку заходив під мур з брамою.

Наземна частина західного муру, що перекиває два попередніх з перемичкою і брамою, має товщину 1,1 м. Вона складена на вапняковому розчині з характерною домішкою коричневого гравію і на всій східній площині зберегла сліди ремонту уламками цегли на світло-сірому вапняковому розчині.

Таким чином, дослідженням підземної частини внутрішнього західного муру встановлено таку послідовність нашарувань. Ще до його появи із заходу на схід тут проходив мур товщиною 1,1 м. Пізніше його перетнув в двох напрямках мур завтовшки 2,5 м. Одна його частина з брамою проходила з півдня на північ, друга — із сходу на захід, утворюючи заокруглений ріг. Пізніше від нього відійшов мур з шестиметровою перемичкою. Нарешті, було побудовано наземну частину, яка перекирила обидва мури.

Розвідкові траншеї дали можливість вивчити стратиграфію культурного шару в західній частині замку і разом з археологічним матеріалом доповнити висновки щодо формування його території. Особливо цікавою

---

⁹ Як і всі споруди замку, цей мур складений із вапняку двох типів: з органогенною структурою (уламки шкаралуп та кістяки організмів, зцементовані дрібно- та крупнокристалевим карбонатом) і маргелістого вапняку шароватої текстури (визначення кандидата геолого-мінералогічних наук В. С. Міщенка).

¹⁰ Цей оригінальний конструктивний прийом було зустрінуто нами ще в кількох місцях замку. Про нього згадується і в описі 1544 р.: мур між баштами Денною та Лаською було зведено на стовпах і арках.

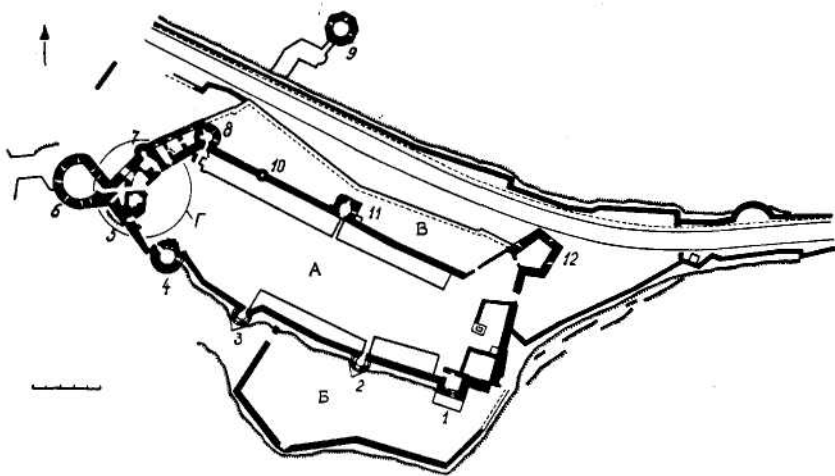

Рис. 2. План Кам'янець-Подільського замку-фортеці.
A — головне подвір'я Старого замку; *B* — південне подвір'я; *B* — північне подвір'я;
Г — південно-західний ріг замку. Башти: 1 — Палська; 2 — Колпак; 3 — Тенчинська;
 4 — Ласька; 5 — Денна; 6 — Нова; 7 — Мала; 8 — Рожанка; 9 — Водна; 10 — Комен-
 дантська; 11 — Лянцкоронська; 12 — Чорна.

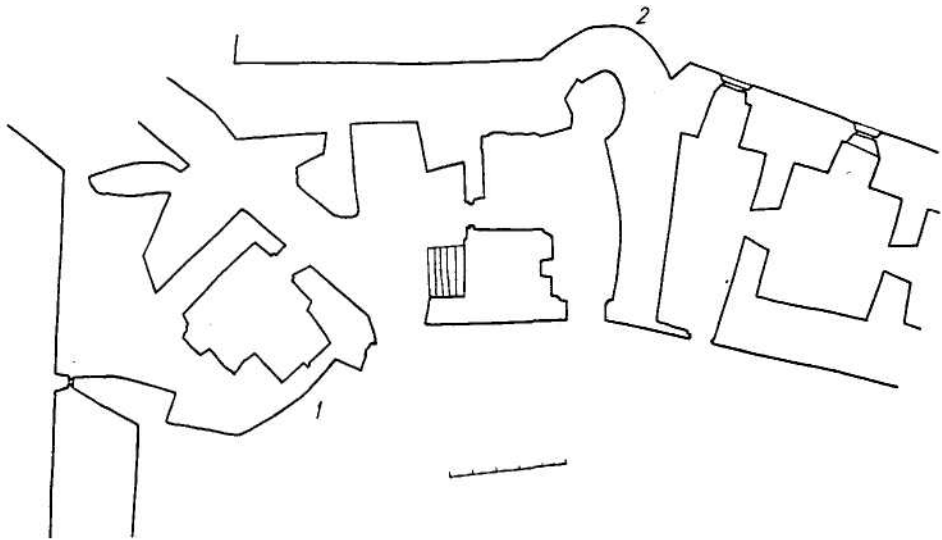

Рис. 3. План південно-західного рогу замку (Г). Стан перед дослідженням.
 1 — Денна башта; 2 — Мала башта.

виявилась стратиграфія східної стінки траншеї (рис. 5). З першого по п'ятий квадрати поверхня материкового шару була майже горизонтальною. На межі з шостим квадратом вона різко знижувалась на 2,3 м. Над материком лежав шар коричневого гумусу, насичений кістками тварин, уламками глиняного посуду часів трипілья, доби бронзи та раннього заліза. У перших двох квадратах товщина шару становила 0,7 м, у п'ятому — 0,35 м.

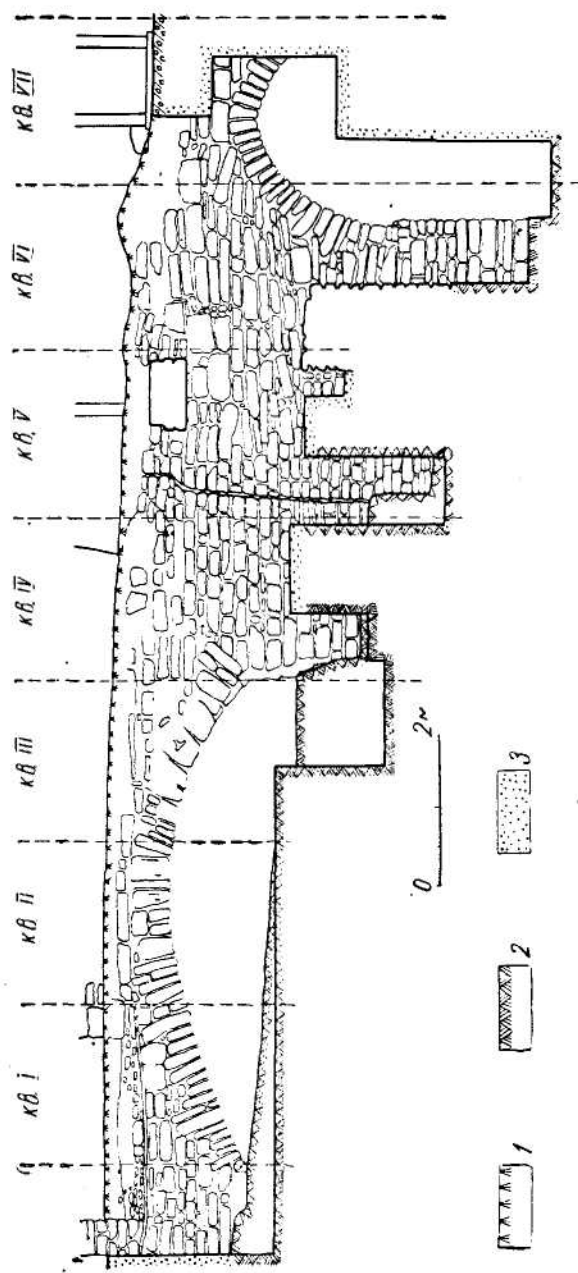

Рис. 4. Внутрішній західний мур. Підземна частина.
 1 — розплиний покряв; 2 — материк; 3 — земля.

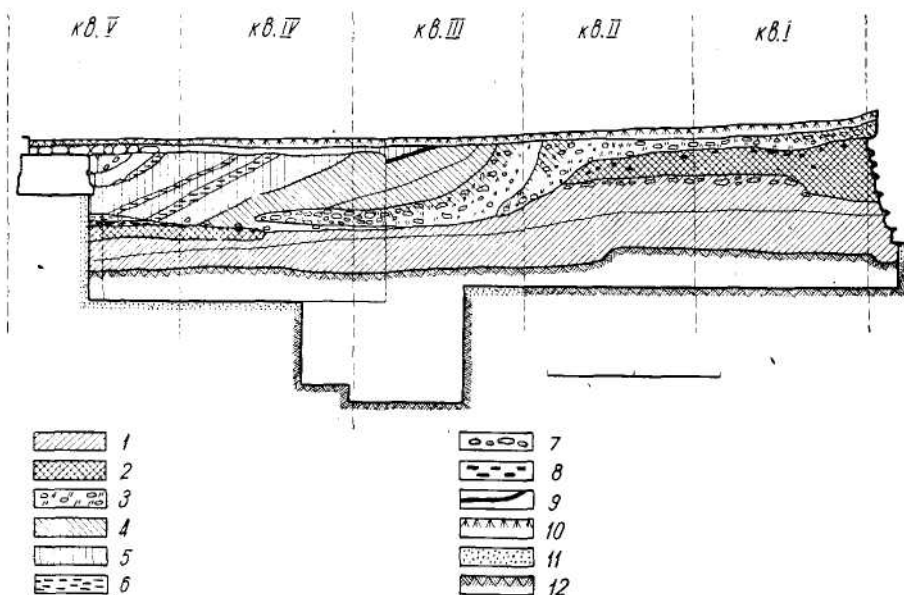

Рис. 5. Культурні нашарування біля внутрішнього західного муру (східна стінка траншеї Т-1).

1 — коричнева земля; 2 — чорно-коричнева земля; 3 — будівельний груз; 4 — сіро-коричнева земля; 5 — сіра земля; 6 — жовта глина; 7 — каміння; 8 — вугілля; 9 — попіл; 10 — рослинний шар; 11 — земля; 12 — материк.

На межі з наступним шаром у перших двох квадратах безсистемно лежав ряд вапнякового каміння. Під ним, на середині першого квадрату, разом з уламками ліпного посуду було знайдено бронзову шпильку з круглого дроту та скрученою у трубочку голівкою. Довжина її 9 см, кінець трохи обламаний.

Вище каміння починався шар чорно-коричневого гумусу товщиною 0,3—0,4 м з вугіллям та уламками посуду XI—XIII ст. В південній частині першого квадрату товщина гумусу досягала 0,95 ж, а в північному напрямку він закінчувався на схилі. У четвертому та п'ятому квадратах гумус знову з'являвся (товщиною 18 см), але на 0,75 м нижче попереднього рівня (по нижньому горизонту). Тут над ним лежав невеликий шар вугілля і глини.

Чорно-коричневу землю в перших двох квадратах перекривав будівельний груз товщиною 15—20 см (зверху йшов рослинний шар з незначною кількістю знахідок XIX—XX ст. — уламками цегли, цвяхами, дротом, склом). Далі на північ він спадав під кутом 45° і продовжувався до середини четвертого квадрату. Утворюючи два яруси, груз складався із щебеню, каміння та вапнякового розчину. У нижньому ярусі розчин (з домішкою товченого вапняку та зрідка цегли) був світліший, у верхньому (з коричневим гравієм) темніший. В шарі будівельного грузу зустрічалися кістки тварин, уламки глиняного посуду, кахлю, залізних речей, глиняних люльок. За винятком кількох більш ранніх уламків посуду, знайдених в світлому шарі будівельного грузу, знахідки датувалися XVI ст.

Наступний, сіро-коричневий, гумусний шар, який похило доходив майже до межі четвертого та п'ятого квадратів, мав два горизонти. Нижній був насичений шматками розчину з коричневим гравієм, камінням та іноді вугіллям. Верхній ярус рожевого відтінку, з шматками цегли. Саме біля муру в ньому зустрічався розчин з характерною домішкою білих шкаралуп черепашок. Археологічний матеріал шару відповідав в основному XVII ст. Це були уламки сірого глиняного посуду, кахлю, лощених та полив'яних люльок, червоної черепиці. На межі третього та четвертого квадратів було знайдено монету — польський солід часів Яна Казіміра (60-і роки XVII ст.)¹¹.

В останньому шарі сірої землі з трьома стерильними прошарками зелено-жовтої глини було знайдено значну кількість уламків кахлів, глиняного посуду, люльок та різноманітних металевих речей XVIII ст. Біля кам'яного муру, відкритого на межі траншей Т-1 і Т-2, напластування були порушені і далі в північному напрямку змінилися безсистемною засипкою із сірої землі, каміння, шматків цегли та трухлявого дерева, в якій траплялися уламки посуду та кахлів кінця XVII—XVIII ст.

Стратиграфія культурного шару, який від материка до сучасної денної поверхні мав товщину близько 4 м¹², дає можливість зробити такі висновки. 1. В північному напрямку від башти Денної материк залягав невеликою, до 7 м, горизонтальною смужкою. Далі на п'ятиметровій ділянці трьома уступами він знижувався на 3,3 м. 2. Поступово обростаючи культурним шаром, такий рельєф залишався в давньоруський час. 3. Відсутність в південній частині траншеї над давньоруським шаром залишків XIV—XV ст. і наявність тут тільки речей XVI ст. дають підстави припустити, що перші зникли під час перепланування території саме в XVI ст. (зрізка підвищеної частини з верхніми шарами). 4. Значні культурні нашарування в цій частині замку репрезентують майже всі історичні періоди від трипілля до сучасності і свідчать про безперервне перебування тут людини (рис. 6; 7)¹³.

Дослідження зовнішнього західного муру. В опису 1544 р. про мур згадується, що його «погані та тонкі зубці заново справлені товстим муруванням на всьому протязі до Малої башти»¹⁴. Він мав тоді товщину 3 м. В ньому були влаштовані великі склепінчасті бійниці,

а по боках від них — менші, з котрих можна було захищати великі. Зараз вигляд західного муру змінився. Колишню товщину він зберіг тільки біля Малої башти, звідки мур різко збільшується і біля башти Денної досягає 6 м. Жодної бійниці XVI ст. в мурі зараз не збереглося.

Ще 1963 р. під час обстеження муру з боку подвір'я, в тому місці, де була порушена його лицьова поверхня, вдалося встановити, що він складається з кількох шарів. За першими двома шарами, товщиною 0,2 м та 0,65 м, відкрився третій, товщиною 0,8 м, за яким йшла 2—2,5-метрова домуровка. В третьому шарі збереглися залишки двох зубців, в одному з яких була бійниця. 1966 р. під час консерваційних робіт його

¹ Визначення В. П. Анохіна.

² Товщина кожного шару вимірювалася перпендикулярно до його денної поверхні.

³ Висловлюємо подяку Ю. П. Лащуку та Б. О. Тимошуку за допомогу у визначенні кераміки XV—XVIII ст.

⁴ A. Jablonowski, Zamek Kamieniecki..., стор. 25.

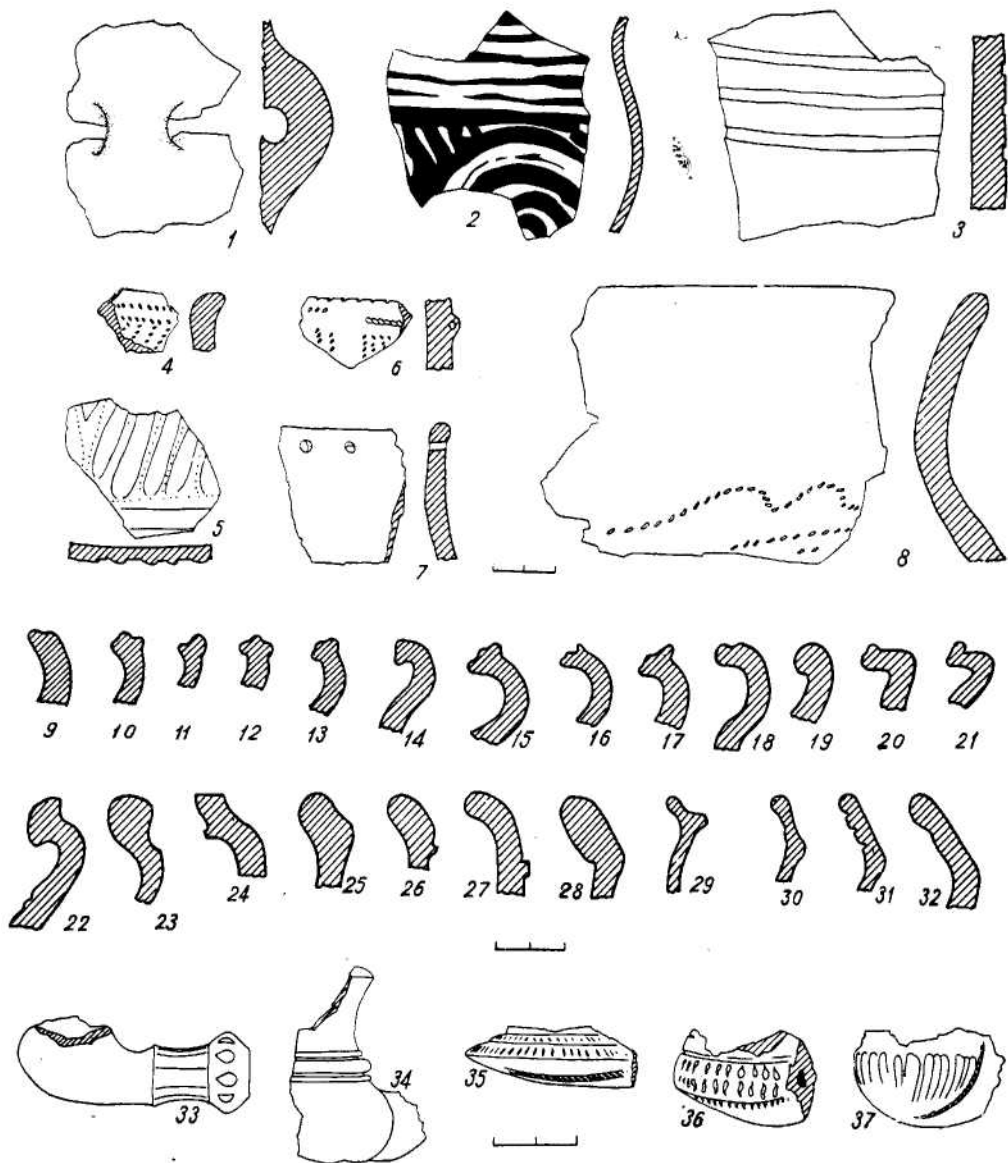

Рис. 6. Керамічний матеріал з траншеї Т-1, Т-2.

1—3 — трипільська культура; 4—6 — доба бронзи; 7, 8—доба раннього заліза; 9—21 — профілі вінець древньоруської кераміки XI—XIII ст.; 22—24 — профілі вінець посуду XIV—XV ст.; 25—28 — профілі вінець посудин XVI ст.; 29—32 — профілі вінець посудин XVII—XVIII ст.; 33—37 — люльки XVII—XVIII ст.

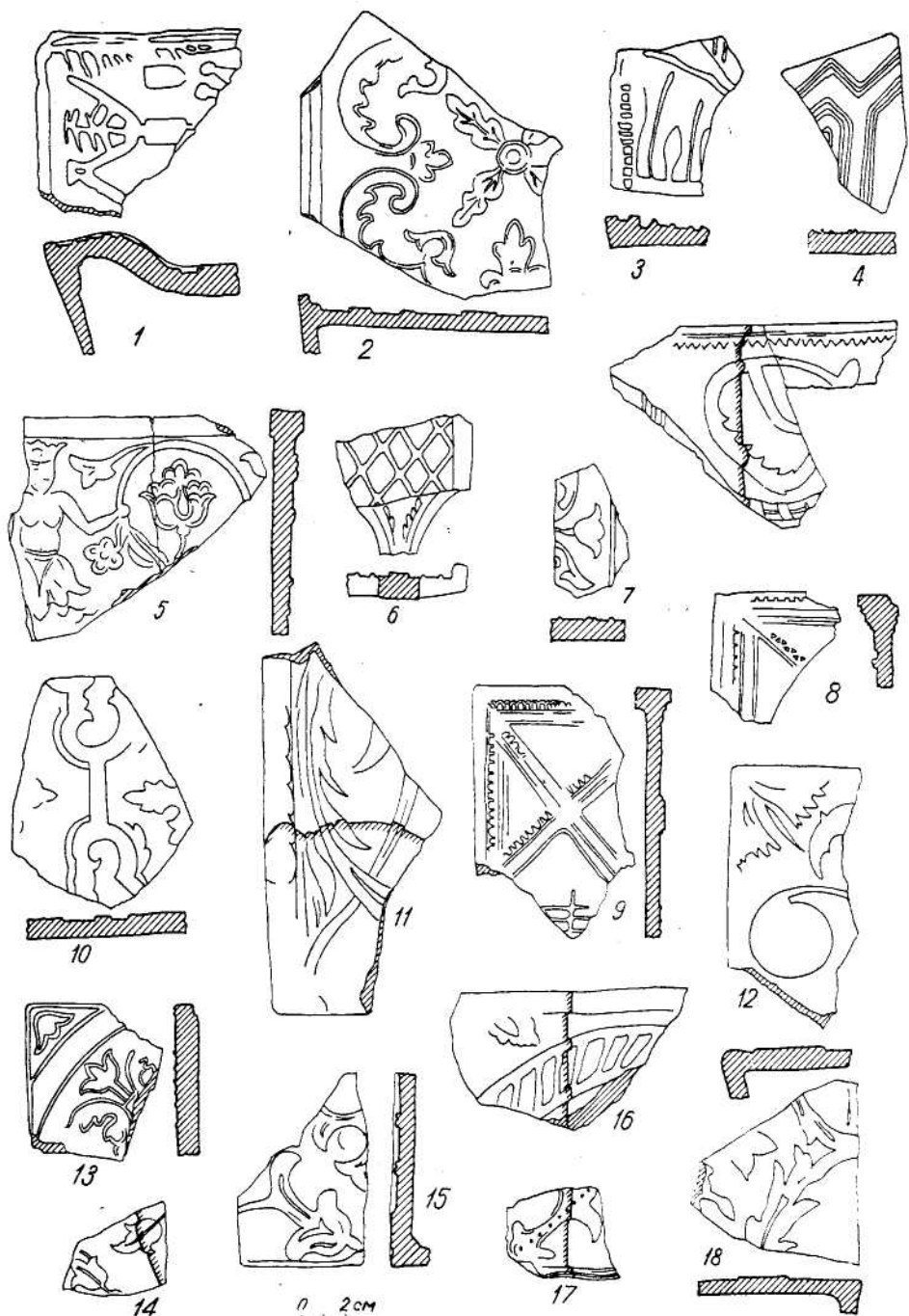

Рис. 7. Кахлі з траншей Т-1, Т-2.
 1-9—XVI ст.; 10-18—XVII—XVIII ст.

Рис. 8. Зовнішній західний мур. Фрагмент давнього ядра.

вдалося розчистити (рис. 8). Було виявлено фрагмент ще одного зубця. Всі вони збереглися на висоті 0,5 м. Середній, довжиною 1,7 ж, був глухий, правий мав бійницю шириною 0,55 м. Щоки її звужувалися зовні. Проміжок між зубцями дорівнював 0,6 м. На 0,71 м нижче зубців лицьова площа була обрубана, проте через один-два ряди лицьового мурування вона знову з'являлась, але тільки в лівій частині муру. На 0,57 м нижче лінії обрубки відкрилися дві бійниці. Їх щоки звужувалися зовні, утворюючи щілину висотою 0,7—0,75 м і шириною 6—8 см в лівій бійниці та 8—10 см у правій.

Слід зазначити, що в мурі між бійницями проходила щілина — стик, — ніби вказуючи на те, що їх було споруджено в різні будівельні етапи. Таке припущення підтверджується різними напрямками щік бійниць, внутрішніми світловими прорізами та відсутністю «лиця» навколо правої бійниці. Між іншим, помітної різниці (візуально) між їх розчинами не було. Обидві вони здавалися складеними на світло-сірому вапняковому розчині з буруватими плямами. Щоправда, розчин правої бійниці був трохи світлішим і міцнішим¹⁵.

¹⁵ За визначенням інженера-петрографа О. Кашєва, розчин лівої бійниці був вапняково-цемянковий, його склад: вапно — 42%, товчений вапняк — 25%, товчена жовто-бура цегла — 20%, домішки у вигляді сміття (в тому числі вугілля) — 10%. Наявність в цьому розчині домішки товченого вапняку дар можливість Є. Нашивенко (керівник хімічної лабораторії реставраційної майстерень м. Києва) припустити, що це вапняково-цемянково-карбонатний розчин.

При детальному дослідженні лівої бійниці в одній із її щік, що збереглася на товщину всього муру, виявлено злам, який свідчить про двошаровість муру і на рівні бійниць. В західному шарі перекриття бійниці було плоске, в східному (в домуровці) — у вигляді арочної перемички.

Внаслідок досліджень зовнішнього західного муру встановлено, що первісна його товщина дорівнювала 0,8 м. Пізніше його було потовщено і зроблено надбудову з зубцями та бійницями в них. Тоді ж з'явилася добудова до муру з правою бійницею. Згодом мур було потовщено з заходу на 2—2,5 м і лише потім облицьовано зі сходу. Неабиякою подробицею стає той факт, що первісне ядро муру, завтовшки 0,8 м, кінчалось біля Малої башти, тобто саме там, де, як це було видно із стратиграфії квадрата Т-1, починався перепад рельєфу у древньоруські часи і кінчався культурний шар того часу.

Найбільш важливим у цьому дослідженні було відкриття щілино-подібних бійниць, форма та розмір яких вказували на пристосованість їх до стрільби з лука. Це свідчило, що мур міг з'явитися за часів довогнепальної зброї, тобто не пізніше ядро муру, або початку другої половини XIV ст.¹⁶ Звідси виходило, що зовнішній мур замку, із залишками давнього ядра, був більш старий, ніж досліджений перед цим внутрішній. Тому подальші дослідження було зосереджено на ділянках, що без посередньо прилягали до нього.

Дослідження Малої башти. Триярусна Мала башта з півночі прилягає до давнього ядра західного муру. Овальна у плані (діаметром 2,2—2,8 м), вона відкрита з двору, а зовні виступає півколом за площину муру, маючи з ним однакову висоту. Характерною особливістю башти є майже повна відсутність її першого ярусу. Фактично від нього залишилася чверть кола. Решта зникла при влаштуванні тут у першій половині XVI ст. льохів, стіни та склепіння яких тримають башту¹⁷.

Дослідженнями встановлено, що первісно башта була роговою. її мур на рівні двох перших ярусів складається з двох шарів (рис. 9), а третьому — з трьох. Внутрішній, давній, шар башти, утворюючи всередині її на кожному ярусі уступи висотою 0,5 м, на першому ярусі має товщину 1,7 м, на другому — 1,3 м, на третьому — 0,8 м. Товщина зовнішнього шару — домуровки — 0,8—0,9 м.

Особливо чітко простежується домуровка башти на рівні третього ярусу, де було виявлено давні зубці (рис. 10). Вони збереглися на висоті 1,3—1,4 м. Проміжки між ними дорівнюють 0,7 м. Їх низ збігається з рівнем низу зубців західного муру, проте стик мурувань та розчин вказують на різні будівельні етапи. Зубці Малої башти перекриті арками, які було збудовано одночасно із замуrowкою проміжків між ними та домуровкою західного муру і башт зовні.

Під час перебудов змінилися всі бійниці башти. Частина із них була розтесана, частина зникла в домуровці.

---

¹⁶ В. В. Косточкин. Русское оборонное зодчество конца XIII — начала XVI веков. М, 1962, стор. 124, додаток 107; С. С. Абрамускас. Развитие каменного строительства в Литве в XIII—XVI веках. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры (рукопис зберігається в Державній ордена Леніна бібліотеці імені В. І. Леніна).

¹⁷ Верхню дату влаштування підвалів встановлено нами на підставі опису 1544 р., де згадується про їх ремонт.

Рис. 9. Фрагмент давнього ядра Малої башти. Проміжок між зубцями перекритий перемичкою.

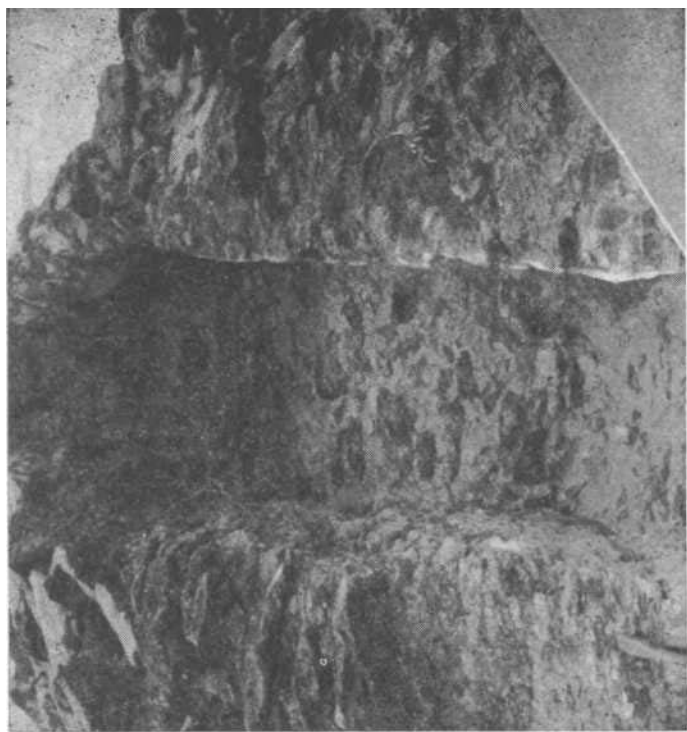

Рис. 10. Фрагмент Малої башти. Праворуч — давнє ядро, ліворуч — потовщення муру.

Розчисткою подвір'я поблизу Малої башти відкрито залишки невідомої досі круглої башти. Від неї по периметру збереглося один-два ряди мурування. Виявити його нижче сучасної поверхні неможливо, оскільки воно, як і частково перший ярус Малої башти, зникло під час влаштування льохів. Внутрішній діаметр нової башти дорівнює 2,6 м, товщина муру коливається від 1,3 до 1,5 м. В східному напрямку від неї відходив мур товщиною понад 2 м, який свідчить про те, що спочатку вона була роговою.

Башту було названо Малою-другою, оскільки її розміри наближаються до розмірів Малої. Характер мурування та розчин їх ідентичні. Це свідчить, що обидві вони з'явилися в один період.

Появу на розі західного муру двох фланкуючих башт — Малої та Малої-другої — слід віднести до періоду з другої половини XIV до середини XV ст. Раніше середини XIV ст. вони не могли з'явитися, оскільки, як відомо з історії воєнного будівництва, тільки з цього часу почалося зведення литовських башт як засобу проти більш досконалих стінобитних механізмів¹⁸. Не могли вони бути споруджені і пізніше середини XV ст., бо вже з першої половини XV ст. почалося застосування гармат при штурмі, яке викликало повсюдне потовщення оборонних мурів¹⁹.

У Кам'янці така модернізація сталася 1463 р., коли для зміцнення укріплень туди були надіслані воєнні фахівці²⁰. Більш точно будівництво Малих башт ми визначаємо 70-ми роками XIV ст., пов'язуючи його з діяльністю литовських князів Коріатовичів, які, як відомо, прийшли до Кам'янця-Подільського саме в наведений час²¹. Цей висновок підтверджується також даними з історії оборонного будівництва Литви, де з кінця XIV ст. провадилася реконструкція майже всіх укріплень з добувою круглих фланкуючих башт²².

Подальші пошуки давнього ядра фортеці були перенесені на південь. Тут мур було виявлено нижче сучасного рівня двору, у брамі, що веде до Нового замку, та в коридорі, який з'єднує Денну башту з Новою (рис. 11). Далі західний мур йшов до Денної башти.

Дослідження першого ярусу Денної башти. Величезна Денна башта, яка утворює південно-західний кут замку, виглядає зовні прямокутною, а з двору овальною. Висота її ззовні 19 м, з боку двору 14 м, товщина зовнішніх мурів 2,5—5 м, внутрішніх — 0,75—1,5 м. Приступаючи до дослідження першого ярусу башти з метою виявлення решток давнього ядра західного муру, ми вже знали з попередніх дослід-

---

¹⁸ В. В. Косточкин. Русское оборонное зодчество..., стор. 113, 123; його ж ¹⁹ Строительная биография Изборска.— СА, 1959, № 1, стор. 134.

²⁰ В. В. Косточкин. Русское оборонное зодчество..., стор. 138—144.

²¹ Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский. Каменец-Подольский, 1895, стор. 21.

²² Там же, стор. 10, 84, 88; Хмельницький Облдержархів, ф. 120, Подільський головний суд, департамент П-громадський, од. зб. 1631, арк. 21, 22.

²³ С. С. Абрамаускас. К вопросу генеза крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай).— Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. Строительство и Архитектура, ч. III, № 3. Вильнюс, 1963, стор. 91; його ж. Развитие каменного строительства..., гл. IV, стор. 169, табл. XV; А; XVII, 1.

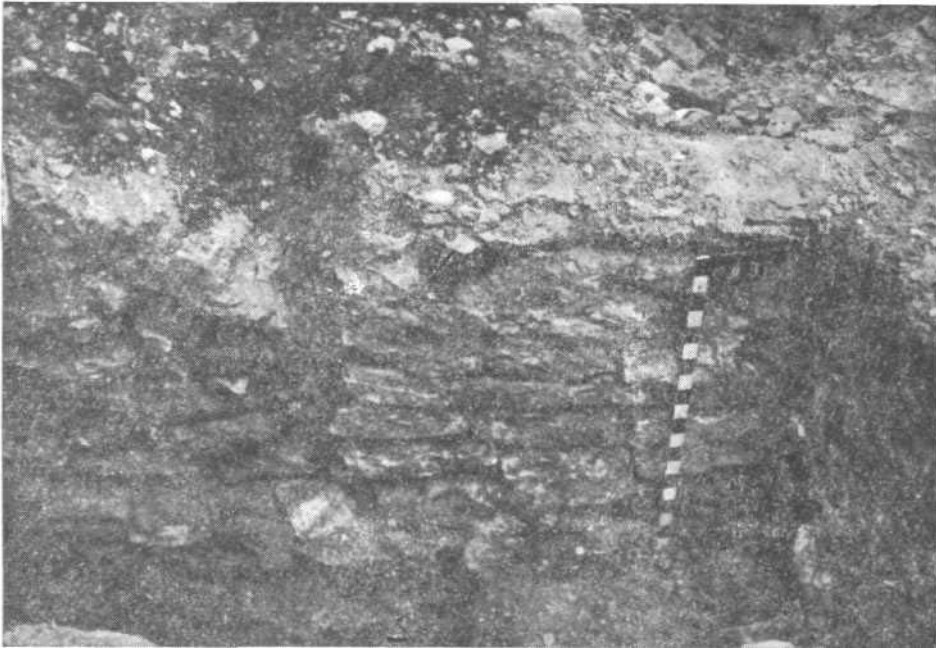

Рис. 11. Фрагмент давнього ядра західного муру, виявлений у брамі, що веде до Нового замку.

жень, що це одна із найбільш раних споруд замку. Вже до середини XVI ст. вона налічувала кілька будівельних етапів²³.

Внутрішня західна стіна прямокутного приміщення має товщину 1,45 м. Висота її з середини башти 6,25 м, а з протилежного боку — 2,5 м. Під численними штукатурними нашаруваннями було виявлено замуrowані прорізи, зтесані фрагменти та вертикальні шви-щілини. Один проріз було відкрито на рівні сучасної долівки. Він виявився щілиноподібною бійницею, аналогічною відкритим на ядрі західного муру (рис. 12). Її світловий проріз зовні дорівнює 6 — 8 X 67 см, з внутрішнього боку — 74X85 см. Розчисткою щік бійниці виявлено щілину завширшки 5 см, яка розділяє мур на два шари — товщиною 0,8 м та 0,65 м.

На 1,5 м вище розглянутої бійниці було відкрито другу, шириною 0,6 м та висотою 0,74 м. Простежити її з протилежного боку не вдалося, бо тут вона перекривалася склепінням. Обидві бійниці були перекриті плоскими каміннями. Нижня з них зберегла сліди від п'яти первісної арочної перемички.

В рівні верхньої бійниці двошаровість муру вже не простежувалася. Тут розчин був ідентичний розчину внутрішнього шару нижньої бійниці. Це свідчило, що первісний мур мав товщину 0,8 м, а потім його було підвищено та потовщено з внутрішнього боку. Межа верхньої домуровки простежувалася з протилежного приміщенню боку у вигляді маленького

²³ В результаті досліджень башти, проведених нами 1963 р., було відкрито невідомі до того рештки 3-го ярусу, виявлено готичний проріз та гнізда від балок первісного перекриття, а також встановлено різночасність мурувань башти (7 типів розчину).

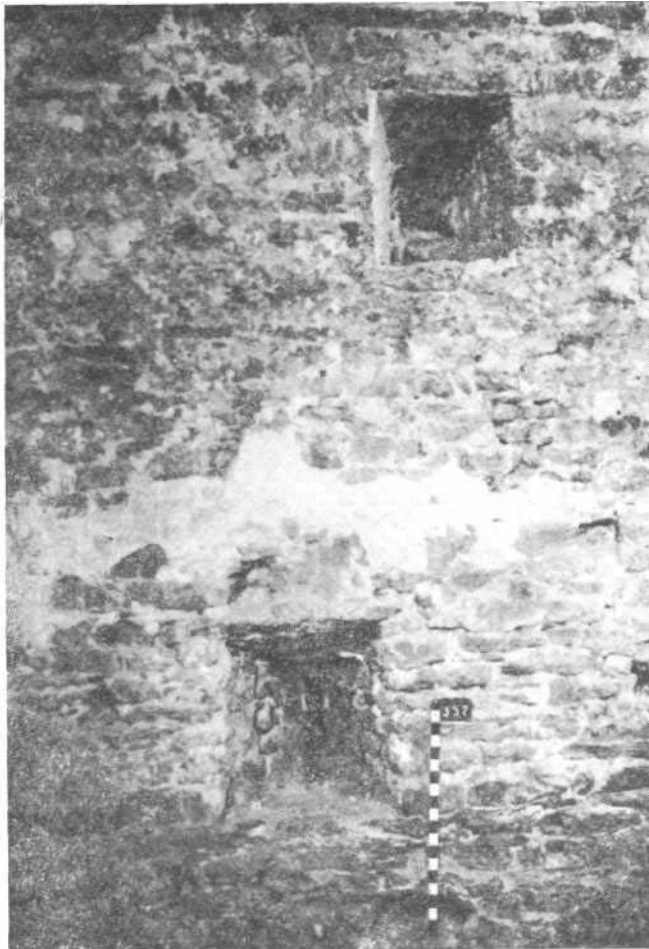

Рис. 12. Внутрішня західна стіна Денної башти. Фрагмент давнього ядра замку.

(1,2 см) уступчика, який проходив на висоті 1,15 м від рівня долівки. Після його зачистки виявилось, що це верх трьох закладених зубців. Висота їх 0,9 м, ширина 0,8 м. Проміжки між зубцями дорівнюють 0,8 м (рис. 13). Саме в середній зубець виходила бійниця, розкрита з боку приміщення. Таким чином, внутрішня західна стіна Денної башти є продовженням давнього ядра західного зовнішнього муру, який утворював колись напольний бік замку (рис. 14).

Цей висновок підтверджується і дослідженням коридору першого ярусу Денної башти, куди зараз виходить напольного стороною муру із зубцями. На південній стіні коридору крім існуючої бійниці було відкрито ще одну. Після розчисток шок бійниць виявилось, що муру в цьому місці має вигляд півкола, яке складається з двох шарів. Зіставлення з результатами досліджень 1963 р., коли було встановлено, що зовнішній обрис проміжного ярусу Денної башти (між другим та третім) утво-

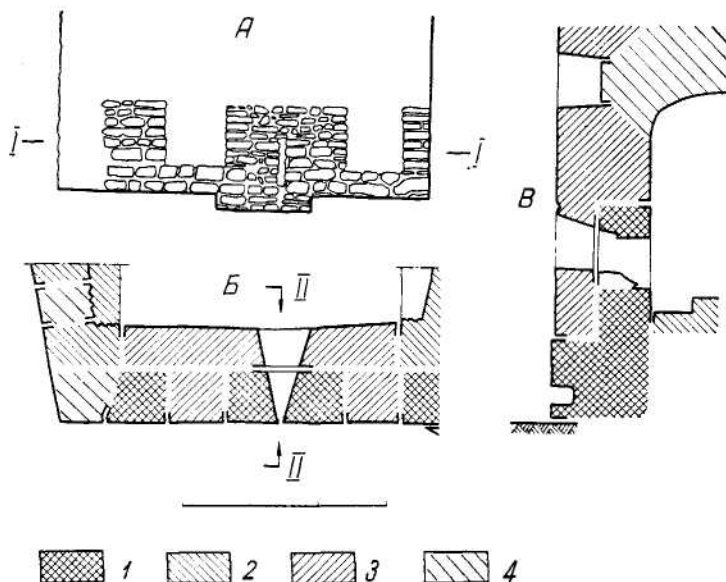

Рис. 13. Денна башта. Фрагмент давнього ядра замку.

A — західний фасад муру; *B* — план; Д — розріз, 1 — кінець XII — початок XIII ст.; 2 — середина XIII ст.; 3 — кінець XIII ст.; 4 — 1542 р.

рює аналогічне півколо, підказало, що до прибудови Нової башти у 1542 р. Денна башта з цього боку протягом двох будівельних етапів була напівкруглою. Ці будівельні етапи за характером мурувань, розчину та архітектури відповідають будівельним етапам Малої башти.

У прямокутному приміщенні Денної башти на південній та північній стінах траншеями виявлено уступи з гніздами від балок перекриття, їх ширина відповідала обрубаним площинам західної стіни, а рівень — порогу portalу, який, за описом 1544 р., влаштував Іов. Звідси ми робимо висновок, що саме цього року відбулася розтезка мурів із влаштуванням перекриття

Цей висновок підтверджується архівними, стратиграфічними та археологічними матеріалами. В описі 1544 р. вказується, що Іов засипав у башті яму глибиною три лікті²⁴. За винятком північно-східного кутка, де на незначній глибині знайдено кілька уламків кахлю та глиняного посуду, увесь інвентар складався з матеріалу XVI ст. — уламків кахлю з поливою та без неї, сірого глиняного посуду, керамічних люльок, червоної черепиці. Серед них знайдено бронзовий хрест та кам'яне ядро діаметром 50 мм.

На 0,5 м нижче рівня підлоги вздовж західної, північної та південної стін також виявлено уступи. Уступ на західній стіні (від 5 до 22 см) складений на тому ж розчині, що й зовнішній шар стіни із зубцями, тобто належить до того самого часу і являє собою бойовий хід завширшки 0,87 м, який проходив вздовж зубців (див. розріз на рис. 13).

²⁴ А. Ја Ь о н о w s k і . Zamek Kamieniecki..., стр. 20.

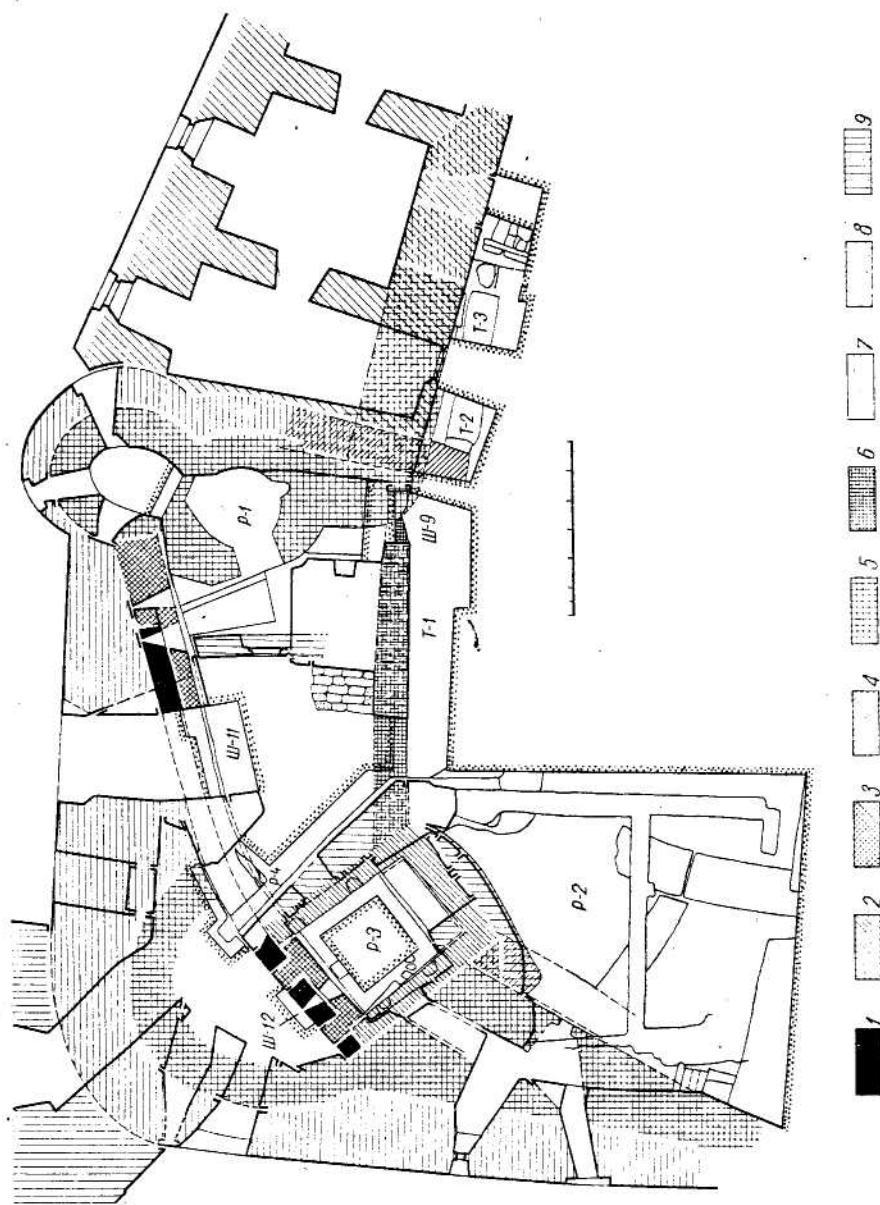

Рис. 14. Фрагмент плану замка (Г). Стан після дослідження.
 1 — кінець XIII ст.; 2 — середина XIII ст.; 3 — кінець XIII ст.; 4 — початок XIV ст. — 70-і роки XIV ст.; 5 — 70-і роки XIV ст.; 6 — перша половина XV ст. (1463 р.); 7 — друга половина XV ст.; 8 — перша половина XVI ст.; 9 — 1542 р.

На північній стіні уступ майже непомітний і простежується лише в північно-західному кутку приміщення на рівні порогу невеликого прорізу розмірами 1,63 X 0,6 м.

Дослідження стиків мурувань нижніх і верхніх уступів всіх стін приміщення засвідчило, що на рівні нижнього уступу західна стіна продовжується в північному та південному напрямках. На рівні верхнього уступу, навпаки, північна та південна стіни заходять в товщу західної. Звідси можна зробити висновок, що перш, ніж західну стіну було потовщено, на рівні зубців до неї примкнули дві стіни — північна та південна. Всі три стіни належали башті. Четверту її стіну простежено в муруванні східної стіни Денної башти (див. рис. 14).

Отже, первісний західний мур з зубцями та щілиноподібними бійницями в них, простежений на ділянці довжиною 20 м, перед потовщенням на рівні бойового ходу, підвищенням та влаштуванням нових зубців з південно-східного боку було обладнано прямокутною баштою розмірами 3,75 X 5,2 м з середини та 5,2 X 6,25 м ззовні. Звідси стає зрозумілим, чому на західній стіні в межах Денної башти немає залишків зубців другого будівельного періоду, які виявлено біля Малої башти.

Таким чином, з'ясувалося, що давня частина західного муру пов'язана з трьома будівельними етапами, які відносяться до періоду довогнепальної зброї (не пізніше другої половини XIV ст.). За характером мурування, розчину та архітектурних елементів всі вони відрізняються від більш пізніх етапів і, в свою чергу, настільки близькі між собою, що, ймовірно, інтервали між ними були зовсім незначними.

До яких же саме часів слід відносити ці будівельні етапи? З історії древньоруського оборонного будівництва відомо, що на межі XII—XIII ст. застосування організованої облоги замість раптових нападів змусило будувати більш досконалі оборонні споруди — кам'яні мур²⁵. Відомо також, що в древньоруському будівництві до середини XIII ст. бойові башти не будувалися²⁶. Їх появі сприяла нова тактика облоги — застосування каменеметальних механізмів, яке почалося у 30—40-х роках XIII ст.²⁷ Характерною особливістю перших башт було те, що вони не виступали за лінію оборонних мурів, тобто не передбачали фланкуючого вогню.

Нові зміни в тактиці облоги (удосконалення каменеметальних механізмів), які сталися наприкінці XIII та на початку XIV ст., знову змусили модернізувати старі укріплення. Оборонні мур²⁸ стали підвищувати та потовщувати, а башти раннього типу, непридатні до нових вимог оборони, перестали будувати.

Всі ці зміни у воєнному будівництві сталися з початку XIII до кінця XIV ст., тобто до того часу, коли нові удосконалення тактики напа-

---

²⁵ П. А. Раппопорт, В. В. Косточкин. К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества.— КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 24—25.

²⁶ П. А. Раппопорт. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII—XIV вв. Swiatowit, t. XXIV. Warszawa, 1962.

²⁷ Там же, стор. 619.

²⁸ С. С. Абрамускас. Развитие каменного строительства..., гл. III.

ду ще не призвели до появи фланкуючих башт, у даному випадку тих двох Малих башт, які ми віднесли до 70-х років XIV ст.

У нас зараз немає підстав відносити перший будівельний етап кам'янецьких укріплень до більш раннього часу, ніж кінець XII — початок XIII ст., хоч на підставі тверджень деяких дослідників про те, що кам'яне будівництво (у поєднанні з деревом) на цих землях було відомо ще за часів Київської Русі²⁹, можна було б це припустити. Ми більш схильні до думки (враховуючи розчин мурування, характер архі-

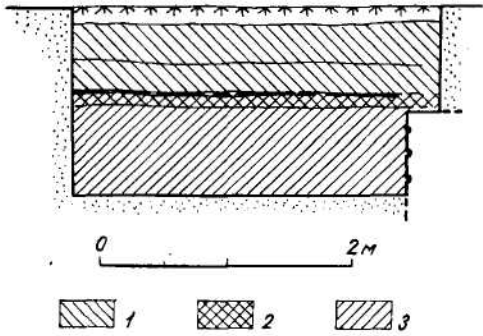

Рис. 15. Культурні нашарування біля східного фасаду Денної башти.
1 — світло-сіра та темно-сіра земля; 2 — чорно-коричневий гумус; 3 — коричнева земля.

тектури, сліди пожежі на давньому ядрі та археологічний матеріал), що перший будівельний етап замку — кам'яний 20-метровий мур із зубцями та щілоподібними бійницями — відноситься до часів Романа Мстиславовича (кінець XII — початок XIII ст.). Два наступних періоди (добудова прямокутної башти та потовщення і надбудова мурів з новими зубцями) можна пов'язати з часами Данила Галицького (середина XIII ст.) та Льва Даниловича (кінець XIII ст.).

Цей висновок не суперечить даним археологічних спостережень. Найбільш заглиблена траншея під західною стіною прямокутного приміщення Денної башти, яка досягла 1,4—1,45 м від рівня сучасної підлоги, засвідчила, що мур стоїть на скельному матеріку, а вище нього на 15—20 см в чорно-коричневому гумусі серед кусків вапнякового розчину (ідентичного розчиніві ядра західного муру) та опаленого каміння було виявлено уламки глиняного посуду древньоруського та трипільського часів, а між ними — гральну кістку та шліфовану кістяну платівку з круглим отвором.

Не менш цінні дані було одержано при закладці шурфа біля східного фасаду башти (рис. 15). Під десятисантиметровим рослинним шаром знаходився шар світло-сірої та темно-сірої землі завтовшки 0,65 м, насичений уламками цегли, каміння, вапна, глиняного та скляного посуду, кахлів XVI—XVIII ст. (близько башти культурний шар був порушений), його підстилав двохсантиметровий шар вугілля, який біля башти зникав. Під ним чітко простежувався пласт чорно-коричневого гумусу завтовшки 10 см з уламками глиняного посуду XII—XIII ст. У нижніх горизонтах древньоруського шару виявлено декілька уламків глиняного посуду IX—X ст. Нижче починалася коричнева земля з матеріалом трипільського періоду.

Зіставлення стратиграфічних даних шурфа з даними попередніх траншей, закладених у башті та вздовж внутрішнього західного муру (Т-1), дало можливість зробити такі висновки. 1. Рівень матеріку. В. Х о л о с т е н к о. З історії зодчества древньої Русі X ст.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 72, додат. 9; посилання на працю: В. Д о в ж е н о к. Древньоруські городища-замки.— Археологія, т. XIII, стор. 98 та додат. 8.

кового шару зберігає горизонтальність на ділянці 18 м — від південного муру біля башти Денної до Малої башти; на північ та захід він спадає уступами. 2. Древньоруський шар з матеріалами XII—XIII ст. повторює рельєф материка і займає саме цю ділянку (характерно, що вона співпадає із довжиною давнього ядра західного муру). 3. Верхній горизонт древньоруського шару на одному з будівельних етапів замку було зрізано. Цим етапом міг бути 1544 р., коли Іовом Претвичем було споруджено кам'яний портал, рівень порогу якого співпадає з цим верхнім горизонтом древньоруського шару.

Якщо тепер висновки про західні мури, Малу та Денну башти пов'язати між собою і, взявши за основу прийняту в історії оборонного будівництва періодизацію³⁰, розглядати основні будівельні етапи напольного боку замку ретроспективно, відштовхуючись від будівельного періоду 1542 р., то їх хронологічна послідовність визначається нами так (див. рис. 14). Наприкінці XII або на початку XIII ст. на вузькому перешийку, що веде до міста, будується кам'яний мур із зубцями та щілиноподібними лучними бійницями (довжина муру 20 м, товщина в рівні бойового ходу 0,8 м, нижче його — 1,45 м).

В другій половині XIII ст. з внутрішнього боку південно-західної ділянки муру будується невелика прямокутна башта (зовнішній розмір башти 5,2 Х 6,2 м, товщина мурів 0,8 м та 1,4 м).

Наприкінці XIII ст. потовщується напольний мур та стіни прямокутної башти (товщина мурів 1,4 м — 1,5 лі).

У 70-х роках XIV ст. споруджуються фланкуючі башти — дві Малі та напівкругла частина перед прямокутною баштою (товщина мурів 1,4 м). Можливо, що перед цим періодом замість дерев'яних мурів, які оточували давнє ядро замку, з півдня та півночі було побудовано кам'яні мури.

В другій половині XV ст. (1463 р.) стіни рогових напівкруглих башт, а також мур між ними потовщуються (товщина стін башти досягає 2,5 м, муру — 2—3 м). Очевидно, перед цим періодом з'явився внутрішній західний мур.

У 1542 р., під час докорінної реконструкції всього замку, змінився і напольний бік: на південно-західному розі було зведено Нову башту, а Денну разом із західним муром підвищено з добудовою нових зубців. Тоді ж надбудували внутрішній західний мур і розділили двір між західними стінами.

Висновок про заснування перших кам'янецьких укріплень наприкінці XII — на початку XIII ст., як нам здається, підтверджує думку дослідників, які вважають, що місто Кам'янець-Подільський існувало ще за древньоруської доби³¹, в протилежність вченим, які відносять його заснування до більш пізнього часу³².

³⁰ П. А. Раппопорт и В. В. Косточкин. Назв. праця; П. А. Раппопорт. Основные этапы развития древнерусского военного зодчества.— СА, 1960, № 2.

³¹ Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885; П. Г. Юрченко. Кам'янець-Подільський замок, стор. 106; І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965, стор. 32; С. К. Гуменюк. До питання про виникнення Кам'янець-Подільського.— УІЖ, 1966, № 1, стор. 135—137.

³² П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв., стор. 108, додат. 278.

ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРВІСНЕ МІСЦЕ САРКОФАГА
ЯРОСЛАВА МУДРОГО В КИЇВСЬКІЙ СОФІЇ

У Софійському соборі в Києві з часів великокнязівської доби зберегся великий біломармуровий саркофаг, у якому, за переказами, було поховано Ярослава Володимировича Мудрого. Гробниця являє собою чудову пам'ятку різьбярського мистецтва, що не раз привертала увагу дослідників. Необхідно було розв'язати питання походження і датування, дослідити саркофаг як пам'ятку мистецтва, вивчити його вміст та приналежність, встановити місце, де він стояв у соборі за часів Ярослава. На більшість із цих питань, завдяки ґрунтовному вивченню саркофага, дав відповідь М. Макаренко¹. На підставі дослідження орнаментативної він дійшов висновку, що гробниця зроблена в Малій Азії на замовлення у VI або найпізніше в VII ст. Через кілька століть після свого виготовлення саркофаг потрапив до Києва вже у закінченому вигляді, оскільки це було доцільно як з технічного, так і з господарського поглядів. Щодо первісного місцезнаходження саркофага Макаренко рішуче відкидав думку про пересування його з середини Софійського собору до Володимирського бокового вівтаря, де він зараз знаходиться².

Незважаючи на велику наукову цінність праці М. Макаренка, з висновками якого ми цілком згодні, про що буде далі, його дослідження мало істотні недоліки. Справа в тому, що саркофаг Ярослава за часів вивчення його Макаренком стояв у Володимирському боковому вівтарі біля південної стіни у ніші, зробленій навмисне³. Таким чином, його східний та південний боки були закриті стіною і їх неможливо було оглянути. А саме ці дві сторони становили великий інтерес для вивчення. Крім того, Макаренко не мав змоги дослідити саркофаг всередині.

Повторне вивчення саркофага Ярослава стало можливим після організації у Софійському соборі архітектурно-історичного музею. 1936 р. з експозиційною метою гробницю було відсунуто від південної стіни у середню частину приміщення. Тоді ж її вперше було розкрито. Внаслідок цього стало можливим зробити такі нові спостереження. Біля південної стіни саркофаг стояв на фундаменті з цегли XVII ст.; на південному боці замість різьбленої орнаментативної малюнки лише сліди її розмітки; на східному боці відкрито округле заглиблення завбільшки 14 см, а всередині проти нього — сліди отвору у вигляді трищини, але чи був він наскрізний, невідомо; всередині саркофага виявлено велику кількість перемітаних кісток⁴.

¹ М. Макаренко. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. — Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, збірник I. К., 1930.

² Там же, стор. 55, 71.

³ Там же, табл. VII.

⁴ Акт розкриття саркофага Ярослава Мудрого від 25 січня 1936 р. Акт підписали: Г. М. Молчановський, І. В. Моргилевський, К. Е. Антипович, М. О. Багрій, І. Скуленко, І. М. Самойловський. Копія акту зберігається у відділі Фондів Софійського музею.

Друге розкриття з більш детальним вивченням вмісту саркофага було зроблено 1939 р.⁵ На підставі вивчення виявлених у гробниці кісток було встановлено, що вони належали людині похилого віку, у якого права нога була коротшою від лівої внаслідок пошкодження колінного суглоба. Не могло бути сумніву, що це залишки кістяка Ярослава Мудрого, якого літопис іноді називає «хромцем». Так було встановлено, що саркофаг дійсно належав Ярославу Мудрому, в якому його й було поховано 20 лютого 1054 р.

Жіночий скелет, виявлений у саркофазі, як гадали, належав дружині Ярослава — Ірині-Інгігерді⁶. Незважаючи на успіх дослідження, все ж залишалось багато сумнівів. По-перше, парні поховання були дуже рідкісними. Тому дослідники вважали, що жіночий кістяк потрапив до гробниці під час відбудови собору митрополитом Кирилом III, що прибув до Києва 1250 р.⁷ По-друге, дружина Ярослава Ірина померла раніше від чоловіка на чотири роки; крім того, літопис під 1439 р. повідомляє, що матір Володимира Ярославича (старшого сина Ярослава) поховано в Софії Новгородській.

Нові спостереження, необхідні для подальшого вивчення пам'ятки, були зроблені під час розкриття саркофага в квітні 1964 р. (рис. 1)⁸. Його було вирішено відкрити з метою санітарно-консервативних заходів. Намічалось також зробити обміри всередині, перевірити, чи наскрізний отвір у східній стінці саркофага і т. ін.

Віко гробниці було відсунуто в східному напрямку на 75 см. Саркофаг ретельно вичистили за допомогою пілососу від сміття, що потрапило через щілини, а потім дно протерли ще вогкою ганчіркою.

Під час робіт було зроблено такі спостереження. Внутрішній простір нижньої частини саркофага прямокутний, розмірами 78X90X200 см⁹. Приблизно за 15—20 см від дна бічні стінки починають дещо закруглятися всередину і трохи звужуються. Товщина стінок досягає 14 см. Віко має всередині заглиблення, яке нагадує напівциркульне склепіння радіусом близько 45 см. Для того щоб віко не зсувалося, по краю в ньому зроблено спеціальний паз, в який у зачиненому стані входить бортик нижньої частини саркофага.

Дно гробниці в західній частині було вирівняне розчином вапна, на якому збереглися рельєфні відбитки. Коли його було добре насичено водою, з західної сторони на ньому чітко означилися два червонувато-бурих півкола, розміщених поруч. Північне знаходилося за 34 см від західної стінки саркофага, південне — за 40 см¹⁰ (рис. 2).

⁵ Акт вскриття саркофага Ярослава Мудрого от 23 января 1939 г. Акт підписали: С. В. Маковська, В. В. Гінзбург, І. М. Самойловський. Копія акту зберігається у відділі Фондів Софійського музею.

⁶ В. В. Гинзбург. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд.—КСИИМК, вып. VII. М.—Л., 1940, стор. 64.

⁷ Там же, стор. 64.

⁸ Акт вскриття саркофага Ярослава Мудрого от 9 марта 1964 г. Акт підписали: М. І. Кресальний, С. О. Висоцький, О. К. Масько, І. Ф. Тоцька, Л. Д. Жеваженко. Копія акту зберігається у відділі фондів Софійського музею.

⁹ Довжина західної стінки 91 см, південної — 1.98 см.

¹⁰ У деяких місцях ці півкола були на вапні, і ми мали можливість взяти для дослідження маленькі шматочки вапна з відбитками.

Рис. 1. Загальний вигляд відкритого саркофага Ярослава Мудрого (6 квітня 1964 р.).

На бічних стінках гробниці також помічено численні підмоклі місця та плями невідомого походження.

Отвір у східній стінці (7 см від дна та 23 см від південно-східного кутка) виявився наскрізним (рис. 3). Розміри його всередині саркофага 1,5X3 см. Він був замазаний розчином вапна з домішкою дрібних фрагментів вугілля¹¹.

Великою несподіванкою, безумовно, було відкриття на дні гробниці двох відбитків у вигляді півкіл. Поза всякими сумнівами, вони були залишені спинами небіжчиків. Таким чином, виходить, що небіжчиків було двоє і у саркофаг їх поклали з невеликим проміжком часу. Один з них (відбиток спини ближче до західної стіни саркофага) був вищий на зріст, другий (вірніше друга) — нижчий. Це приблизно відповідає даним антропологічного дослідження кістяків¹².

Відкриття відбитків спин у західній частині саркофага розвіює сумніви щодо орієнтації небіжчиків. Воно дає змогу стверджувати, що орієнтація гробниці по лінії схід-захід не була порушена з часів поховання у ній Ярослава Мудрого.

Далі слід розглянути питання: чи не могли відбитки спин належати первісному, малоазійському похованню? Якщо вважати, що перше поховання у саркофазі було здійснено в VII ст. (беремо ближче до нас століття), то ця подія відбувалася близько 1267 років тому, відповідно поховання Ярослава—913, а Ірини 917 років тому. Отже, відбитки другого, київського, поховання могли зберегтися скоріш. До цього треба враховувати, що саркофаг перед тим, як потрапити до Києва, вживався не тільки за своїм прямим призначенням. М. Макаренко, роблячи спробу простежити шлях гробниці на Русь, вважав, що її було перевезено сюди з Малої Азії. Ці висновки можна зараз доповнити й іншими фактами з історії саркофага. На підставі його вивчення можна дійти висновку, що отвір у східній стінці з'явився значно пізніше виготовлення гробниці. Зроблений він дуже грубо і порушує орнаментацию. Це свідчить, що отвір не мав якогось ритуального характеру, бо в такому випадку він був би зроблений рукою того ж майстра і узгоджений із загальною орнаментациєю східної стінки, як, наприклад, чотири прямокутні заглиблення на віці¹³, що органічно вписуються в систему орнаменту і з технічного погляду виконані бездоганно. Залишається припустити, що отвір зроблено з метою пристосування саркофага для якихось господарських потреб вже після того, як з нього було викинуто перше поховання.

Відомо, що в період поступового занепаду Візантійської імперії мешканці захоплених територій використовували витвори візантійського мистецтва та ремесла у господарстві (саркофаги, колони, різні архітектурні деталі тощо). Та незабаром виявилось, що значно вигідніше вивозити їх на продаж до Європи. У другій половині XI ст., наприклад, вони знайшли широкий ринок збуту у Венеції, де саме буду-

---

¹¹ Розкриття отвору було зроблено художником-реставратором республіканських реставраційних майстерень Держбуду УРСР тов. О. Ф. Ерком, який датував розчин XI—XII ст.

¹² В. В. Гінзбург встановив, що зріст чоловічого кістяка 172—175 см, а жіночого—162 см. (В. В. Г і н з б у р г. Назв, праця, стор. 61. 62). За відбитками на дні саркофага, жінка була нижча на зріст від чоловіка на 5—6 см.

¹³ Як гадають дослідники, для води, шматочків мощів або землі.

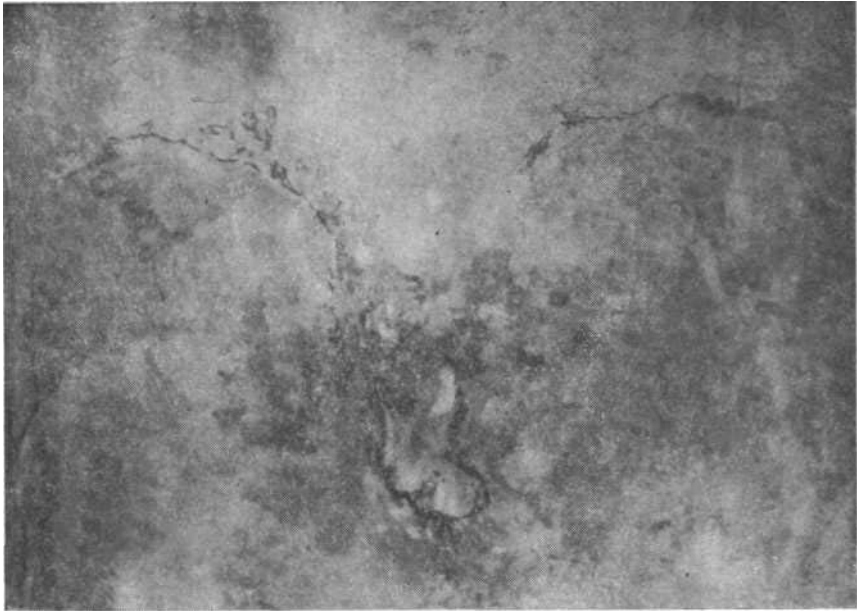

Рис. 2. Відбитки спин похованих на дні у західній частині саркофага.

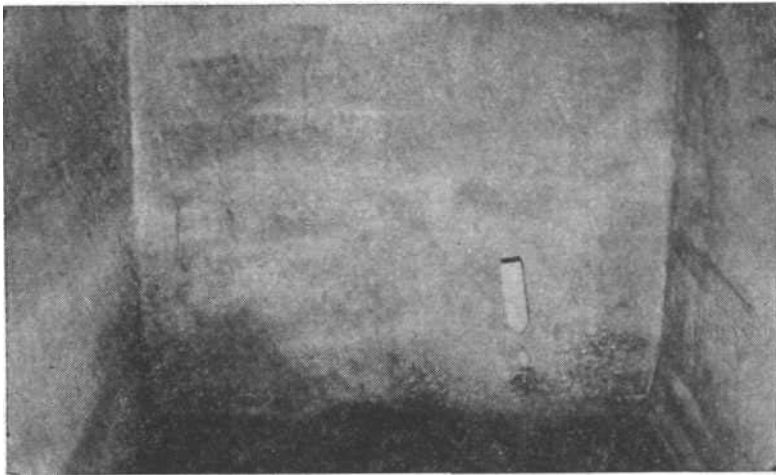

Рис. 3. Видяд отвору на східному боці всередині саркофага (позначено стрілкою).

Рис. 4. Софія Київська. Зворотний бік спинки крісла митрополита, орнаментация якого вказує на виготовлення її з частини саркофага.

вався пишний собор св. Марка. Орнаментовані бічні стінки розпиляних саркофагів, подібних до київського, використовувалися як парапети хорів собору.

Подібне пристосування частин стародавніх саркофагів мало місце і в Софійському соборі в Києві. При реставрації горнього місця в головному вівтарі було виявлено, що на зворотному боці спинки митрополичого крісла є різьблена орнаментация, яка, безумовно, свідчить, що спинка виготовлена із стінки мармурового саркофага (рис. 4).

Фрагменти саркофагів є й серед виставлених у музеї мармурових деталей, що використовувалися як архітектурні прикраси в будівництві. Спеціального дослідження потребують різьблені шиферні парапети хорів Софійського собору, частина яких також могла бути збудована із бічних стінок саркофагів.

До того, як саркофаг опинився в Києві, він міг повторно використовуватися як цистерна для зберігання дощової води (місткість

його 115 відер). До спеціально зробленого випускного отвору, як на це вказують розміри його зовні саркофага, було пристосовано керамічні труби. Розміри отвору дуже близькі до розмірів середньовічних керамічних труб із Херсонеса.

Саркофаг, вірніше його нижня частина, міг бути використаний у господарстві малоазійського селянина також як чан для видавлювання вина. Використання стародавніх саркофагів з цією метою зафіксовано в Малій Азії навіть останнім часом. Так, під час археологічних розкопок античного міста Афродісії на Анатолійському нагір'ї (Туреччина) археологи помітили, що тамтешні мешканці видавлюють вино в саркофагах греко-римського часу, прикрашених гірляндами плодів та квітів¹⁴.

Таким чином, використання саркофага у господарстві зовсім виключає думку про те, що відбитки на його дні могли належати малоазійському похованню. Вони неодмінно були б змиті під час вказаних робіт. Слід враховувати також те, що перед похованням Ярослава та Ірини саркофаг обов'язково чистився і навіть, як ми бачили, підмазувався.

На підставі проведених досліджень історію саркофага, його шлях до Києва та поховання в ньому Ярослава Мудрого і Ірини можна уявити, звичайно, гіпотетично приблизно так. Десь у межах Візантійської держави VI або VII ст. саркофаг було замовлено багатою людиною, найімовірніше, чиновником візантійської влади. В ньому він і був похований. З часом місцевість, де знаходилася гробниця, відійшла від Візантійської імперії. Саркофаг було пограбовано, і він деякий час стояв, мабуть, із зсунутим віком у занедбаному стані, а згодом його почали використовувати для господарчих потреб. Нарешті, саркофаг продали до Північного Причорномор'я, мабуть, до Ольвії або Херсонесу. Важко сказати, скільки він тут перебував, але незабаром, як предмет торгівлі чи військова здобич Володимира Святославича в Корсуні, саркофаг потрапив до Києва. Згідно літопису, Володимир Святославич цікавився творами мистецтва й вивіз із Корсуни античні скульптури, квадригу коней і, напевне, кілька мармурових саркофагів (з чисто утилітарним призначенням). В одному із таких саркофагів, аналогічному софійському¹⁵, був похований 1015 р. і сам Володимир.

Ярослав Мудрий, як видно, приготував собі саркофаг ще за життя. Але раніш від нього 1050 р. померла його дружина Ірина-Інгигерда і її було поховано в саркофазі, але в ньому біля північної стінки залишили ще місце. Щілини між віком та нижньою частиною замазали вапном, і так саркофаг простояв до 20 лютого 1054 р., коли помер Ярослав. Його тіло поклали поруч з Іриною. Недоторканий саркофаг простояв, мабуть, аж до трагічного дня розгрому Києва татарами-монголами, 6 грудня 1240 р. Гробницю було пограбовано завойовниками, тому під час розкриття її 1936 р. у ній не виявлено ніяких речей,

---

¹⁴ К е н а н Э р и м . Сокровища античной Афродисии.— «За рубежом», 1967, № 40, стор. 24, 25.

Фрагменти цього саркофага було виявлено археологічними розкопками Десятинної церкви 1939 р. (М. К. К а р г е р . Археологическое исследование древнего Киева. Отчеты и материалы 1938—1947 гг. К., 1950, стор. 115—117).

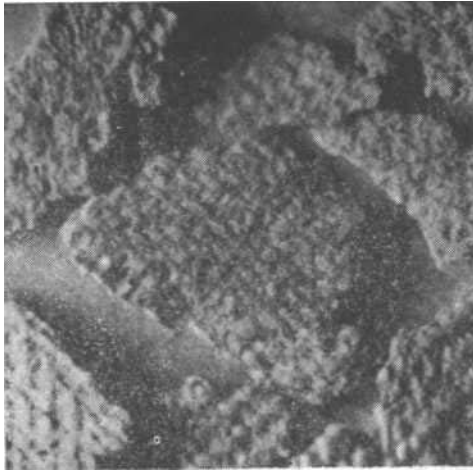

Рис. 5. Відбиток тканини (збільшено в 5 разів).

звичайних для багатого князівського поховання. Спостереження 1964 р. дають можливість зробити висновки відносно деяких деталей поховання. Дослідження невеликих фрагментів вапна з дна саркофага, взятих у тих місцях, де виявлено півкола, показало, що на них є відбитки дуже тонкої червоної тканини, якою було вистелено саркофаг (рис. 5). Цікаві спостереження зроблено у західній частині гробниці на підмазці із вапна, про яку вже мовилося. З південного боку (де лежало тіло Ірини) виявлено відбиток у вигляді довгої, загостреної зверху стрічки, ймовірно, складки від хустки-убруса. З північного боку (де лежало тіло Ярослава)

на вапні зафіксовано невелике заглиблення від голови та відбитки двох предметів неправильної прямокутної форми на рівні шиї, що нагадують пряжки, з'єднані між собою ремінцем (рис. 6). На підставі цих відбитків гадаємо, що на шиї Ярослава була коштовна гривня, подібна до знайденої поблизу Кам'яного Броду на Житомирщині¹⁶. Останні ланки її з вушками для ремінця і сам ремінець відбилися на вапні.

Після закінчення досліджень у саркофаг було покладено дубову скриньку з кістками, акти у скляній трубці та керамічну дошку з написом про те, що саркофаг належить київському князю Ярославу Мудрому і що його розкривали з науковою метою 1936, 1939 та 1964 рр.

Залишається, у плані поставлених питань, зробити спробу встановити, в якому саме місці собору стояв саркофаг за часів Ярослава. З цього приводу дослідниками було висловлено багато різних міркувань.

Найбільш ранню звітку про саркофаг Ярослава Мудрого знаходимо в Еріха Лясоти. Посол германського імператора Рудольфа Лясота 1594 р. проїздив через Київ, прямуючи на Запорізьку Січ. Описуючи у щоденнику Софійський собор, він зазначає: «Ще в каплиці у гробі з прекрасного білого алебастру лежить князь Ярослав, син Володимира, разом з дружиною. Гробниця ця заввишки близько людського зросту і ще не зруйнована, знаходиться майже в первісному вигляді»¹⁷.

За свідченням „Полінодії" Захарія Копистенського (1621 р.), Ярослав було поховано «вище дверей найбільшої церкви у боковому вівтарі Георгіївськiм»¹⁸.

¹⁶ Історія українського мистецтва, т. I. К., 1966, стор. 367, рис. 294.

¹⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874, отдел II, стор. 17.

¹⁸ П. П. Лебединцев. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882, стор. 48.

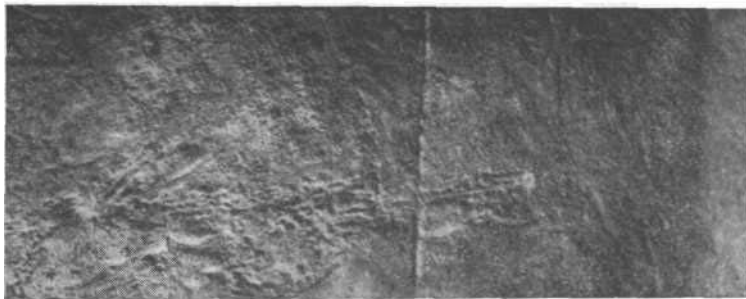

Рис. 6. Відбиток на вапні в західній частині саркофага (прямокутні петлі зв'язані шкіряним ремінцем).

1625 р. Афанасій Кальнофойський у „Тератургімі" повідомляє, що «6 вересня 1625 р. за воеводи Фоми Замойського двері (західні.— С В.) собору (Софійського.— С В.) було завалено уламками зруйнованої стіни та купою руїн, видно навіть наскрізні тріщини у стінках»¹⁹.

1651 р. голландський художник А. Ван-Вестерфельд побував у Києві і зробив малюнок саркофага Ярослава Мудрого у Софійському соборі (рис. 7) та зобразив загальний вигляд собору під час взяття Києва польським гетьманом Янушем Радзивілом²⁰.

Найбільш цікаві відомості щодо саркофага подає 1654 р. Павло Алеппський у нотатках про відвідування Софійського собору. «З південного боку (Софійського собору.— С В.) п'ять дверей у ряд, з північного зараз двоє дверей, з яких одні у теперішній час служать за прохід всім». І далі про саркофаг: «Інші два вітваря поблизу північних дверей, праворуч від тих, хто виходить з церкви, у низьких нішах... В одному із згаданих вітварів знаходиться великий біломармуровий саркофаг з горбоподібним віком з хрестами»²¹.

У чолобитній до Москви від 23 липня 1666 р., де йдеться про потребу в золоті та сріблі для ікон Софії, читаємо: «...А наипаче в приделе святого великомученика Георгия, где опочивает великий князь Я^и¹⁰ лав в алебастровом гробе»²².

1674 р. синопсис Інокентія Гізеля повідомляє (з посиланням на Стрийковського), що Ярослава поховано у боковому вітварі св. Григорія²³.

¹⁹ Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897, стор. 138, 139.

²⁰ Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века. — Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., т. II. М., 1908, табл. V, I; VI, 2а, б.

²¹ Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидяконом Павлом Алеппским, вып. I. М., 1896, стор. 68, 72.

²² Н. Скворцов. Описание Киево-Софийского собора. К., 1852, стор. 29, прилітка 38.

²³ Синопсис или краткое описание о начале Словенского народа. СПб., 1746, стор. 83, 179.

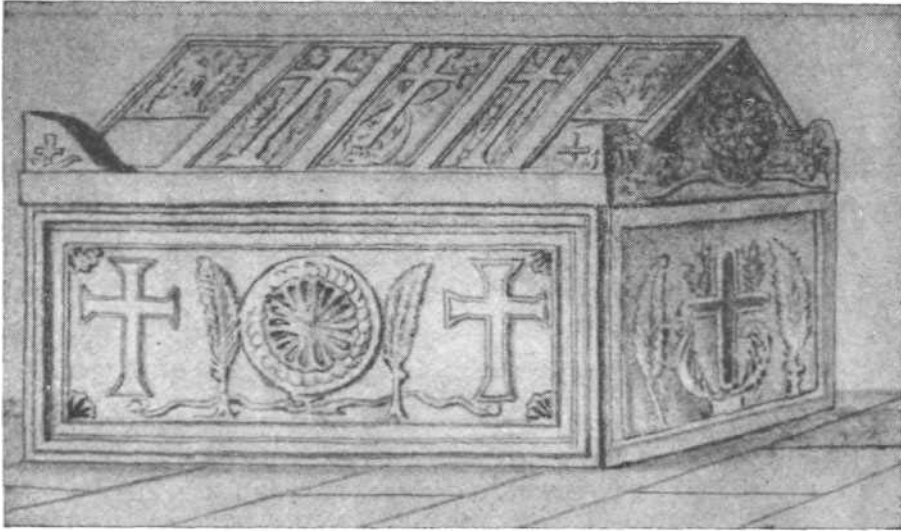

Рис. 7. Саркофаг Ярослава. Рисунок А. Ван-Вестерфельда (за копією XVIII ст.).

1686—1690 рр. у своєму заповіті митрополит Гедеон Четвертинський писав: «...(Тіло.— С. В.) буде віддано й поховано тут у моїй кафедральній церкві свягій Софії у каплиці великого князя київського Ярослава на лівому боці під стіною каплиці Благовіщення пресвятої Богородиці»²⁴.

Таким чином, з повідомлення Е. Лясоти дізнаємося, що саркофаг Ярослава стояв у каплиці, тобто в боковому вівтарі, як вважав М. Макаренко, з яким ми цілком згодні. Ще більшої уваги заслуговують нотатки Павла Алеппського. Вони цілком точно вказують місце, де знаходився саркофаг. З опису Алеппського виходить, що за головний вхід у собор правили на той час північні двері. Це ж підтверджує Кальнофойський повідомленням, що 6 вересня 1625 р. головний західний вхід було завалено залишками західної стіни. Про те, що на той час вхід у собор був з північного боку, свідчить також малюнок А. Ван-Вестерфельда, на якому видно, що процесія на чолі з Радзивілом прямує до північного фасаду собору.

Далі П. Алеппський пише про два вівтаря біля північних дверей у низьких нішах, що знаходяться праворуч від тих, хто виходить із церкви. Все це цілком правильно і навіть збереглося до нашого часу. П. Алеппський мав на увазі Благовіщенський (перший від північних дверей) та Володимирський (другий від дверей) бокові вівтарі. В одному із них стояв великий мармуровий саркофаг з горбоподібною пикришкою, прикрашеною хрестами. Це безумовно був саркофаг Ярослава Мудрого, і бачив його Алеппський у Володимирському вівтарі, де він знаходиться і зараз.

Отже, Макаренко правильно вважав, що саркофаг стоїть на первіс-

²⁴ Е. Болховитинов. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. К., 1825, стор. 116.

ному місці. Але це правильно лише у тому розумінні, що гробниця завжди знаходилася у Володимирському вівтарі. Є свідчення, з яких видно, що спочатку вона стояла не в ніші-акросолії біля південної стіни, де її досліджував Макаренко.

Здається, П.Лєбединцев вперше висунув міркування, що саркофаг за часів Ярослава стояв не в Володимирському, а в західній частині Георгіївського вівтаря, ліворуч від головного західного входу у собор²⁵. П. Орловський, розповідаючи про діяльність Гедеона Четвертинського, висловлює ту ж думку. Він пише, що Гедеон відбудував два бокових вівтаря біля західних головних дверей—Георгіївський та Предтеченський. У першому з них під руїнами ніби знаходилася гробниця Ярослава, яку Гедеон переніс у північно-східний кут церкви, до Володимирського вівтаря, де й для себе приготував усипальню²⁶. П. Алеппський бачив саркофаг у Володимирському вівтарі, а в 80-х роках того ж століття (за Лебединцевим та Орловським) гробниця опинилася під руїнами на протилежному боці споруди. Все це цілковита вигадка. Як засвідчили архітектурні дослідження та реставрація фрескового живопису, західна частина Георгіївського вівтаря ніколи не була зруйнованою. Саркофаг вагою 6 т не така річ, щоб його перетягати з одного місця собору у друге без поважної на те причини. Крім того, свідчення П. Алеппського про місцезнаходження саркофагу не викликає сумнівів.

Саркофаг Ярослава спочатку стояв у Володимирському вівтарі не біля південної стіни в аркасолії, а на деякій відстані від неї, ближче до середини приміщення. Це добре видно на малюнку А. Ван-Вестерфельда по плитах підлоги, що свого часу помітив Я. І. Смирнов. Для того щоб звільнити місце для влаштування власної усипальні саме у цьому вівтарі під північною стіною, як свідчить наведений уривок із заповіту, Гедеон Четвертинський відсунув саркофаг з середини вівтаря, для чого було навіть зроблено з цією метою спеціальну нішу. Глухі відголоски вказаних робіт кінця XVII ст., мабуть, спричинилися до думки, що саркофаг було перенесено із західної половини церкви.

Таким чином, при похованні Ярослава Мудрого його саркофаг було встановлено в апсидній частині сучасного Володимирського вівтаря, який тоді ще не мав цієї назви (його засновано Петром Могилою в 30-х роках XVII ст.). Зважаючи на те, що згідно з грецькими традиціями навіть царів не ховали у бокових вівтарях, митрополит-грек не дозволив поховати Ярослава у вівтарі його патрона — Георгія, і саркофаг було поставлено поруч з цим вівтарем²⁷. Не враховуючи цього, деякі

---

²⁵ П. П. Лебединцев. Назв. праця, стор. 48—49.

²⁶ Петр Орловский. Св. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. К., 1898. стор. 15, 16.

²⁷ 1952 р. при археологічних розкопках В. Богусевича та В. Волкова у східній частині північної зовнішньої галереї, в її південно-східному кутку, було виявлено фундаменти невеликої прямокутної усипальні. Тоді ж було висловлено думку, що спочатку тут стояв саркофаг Ярослава. Зараз, коли ми знаємо дійсну орієнтацію саркофага (голови похованих спрямовано на захід, як і звичайно у слов'янських похованнях), можна з певністю говорити, що цього не могло бути, бо тоді гробницю потрібно було б поставити під північну стіну (під східною та західною вона не помістилася б, а в південній були двері) і її орнаментований бік був би закритий, а південний, де нема орнаментції, відкритий. А це не відповідало б репрезентативності князівського поховання.

автори XVII ст. вказують, що Ярослава було поховано в Георгіївському вівтарі (чолобитна 1666 р.), а Інокентій Гізель помилково називає його «вівтарем Григорія». Гедеон Четвертинський писав, щоб його поховали «у каплиці великого князя київського Ярослава», отже, виходить, що й він вважав цей вівтар заснованим на честь Георгія, патрона Ярослава. Всі ці помилки виявилися, коли під час реставрації фресок у 1843—1853 рр. за тематикою розпису XI ст. було точно встановлено, що Георгіївський вівтар знаходиться поруч з Володимирським, з південної сторони.

Розкриття саркофага Ярослава 6 квітня 1964 р. мало велике значення для вивчення пам'ятки. Виявлені відбитки спин на його дні засвідчили, що в саркофазі було парне поховання часів Київської Русі. Зроблені спостереження підтверджують висновки М. Макаренка про те, що гробниця після поховання Ярослава Мудрого завжди стояла у Володимирському боковому вівтарі, а також його думку про повторне використання саркофага за прямим призначенням для поховання Ярослава.

Антрополог В. Гінзбург, який з певністю довів, що в саркофазі був похований Ярослав Мудрий, дуже обережно кваліфікував належність жіночого кістяка, виявленого в гробниці, висловивши припущення, що він потрапив до гробниці у XIII ст. і, можливо, належав Інгігерді. Зараз можна з цілковитою певністю вважати, що в софійському саркофазі разом з Ярославом було поховано його дружину Ірину-Інгігерду. Що ж до літописного повідомлення 1439 р. про гроби Володимира Ярославича та його матері у Софії Новгородській, то це питання потребує спеціального дослідження. Хочемо тільки зазначити, що в Софії Новгородській, мабуть, було поховано першу дружину Ярослава (Ганну), яку літопис у XV ст. за давністю подій помилково називає матір'ю Володимира Ярославича.

П. І. Х А В Л Ю К

ДРЕВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Початок вивчення древньоруських городищ басейну Південного Бугу відноситься до третьої чверті минулого століття, коли про них було зібрано перші уривчасті свідчення, упорядковані і видані 1896 р. О. А. Спициним¹. Більш повні дані про старожитності Поділля увійшли до праці Ю. Сіцінського «Археологическая карта Подольской губернии»², яким було використано різноманітні джерела, у тому числі повідомлення, що надходили від священників до губернського історико-статистичного комітету. Певну частину пам'яток Ю. Сіцінським, за його словами, було відвідано особисто.

Проте вказана праця відзначається цілим рядом неточностей. Іноді

¹ А. А. Спицын. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Подольская губерния — ЗРАО, т. VIII. СПб., 1896, стор. 237—312.

² Е. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии.— Тр. XI АС, т. I. М., 1901.

неправильно вказуються форма і розміри пам'яток, наприклад, Соколецького укріплення (Гайсинський район Вінницької області). В деяких випадках одне й те саме городище прив'язується до різних населених пунктів і в зв'язку з цим описується, як декілька пам'яток. Так, згідно Ю. Сіцінському, у верхів'ях р. Дохни поблизу сіл Шарапанівка, Китайгород, Капустяни, Куниче і Савинці розташовано п'ять городищ³. Тим часом у цьому районі виявлено лише городище поблизу с. Куниче. Подібних фактів можна навести багато. Всі вони свідчать про недбалість автора розглядуваної праці і вимагають обережності при користуванні нею. До цього слід додати, що інтерпретація багатьох пам'яток, коли вона й робилася, часто не відповідає дійсності.

У післявоєнні роки значну частину слов'янських городищ Південного Бугу і Дністровського Лівобережжя було досліджено Подільською археологічною експедицією⁴ та розвідкою Д. Т. Березовця⁵. На кількох пам'ятках цього типу 1950—1951 рр. було проведено розвідкові роботи співробітниками Вінницького краєзнавчого музею і студентами Вінницького педінституту під керівництвом М. Рубіна⁶.

З 1950 р. систематичне вивчення городищ у басейні Південного Бугу було розпочато нами. В процесі роботи виявлено 50 пам'яток (рис. 1). На багатьох із них проведено розвідкові розкопки, складено топографічні плани, вивчено прилеглі місцевості.

За зовнішніми ознаками городища вказаної території у багатьох випадках ідентичні городищам західних і північних районів нашої країни⁷. Немає тут лише укріплень болотного типу. На підставі планування та топографії розміщення всі городища Південного Бугу можна поділити на такі основні типи:

1. Найбільш численну групу становлять прості мисові городища із замкнутим валом по периметру площадки або без нього.

2. Мисові городища із складним планом, з двома валами і наперед визначеною підрізкою схилів мису. Представлені вони меншою кількістю. Спорудження їх відноситься до скіфського часу, але використовувалися вони і слов'янами.

3. Городища правильної геометричної форми, найчастіше округлої, обриси яких не залежали від місцевого рельєфу. Серед усіх типів зустрічаються городища, на яких зовсім відсутній культурний шар. Ймовірно, деякі з них не були заселені, а інші залишилися недобудованими внаслідок кочівницької небезпеки або з інших причин.

Найбільш типові із простих мисових городищ знаходиться поблизу с. Юрківці, Немирівського району. Воно розташоване на краю довгого мису. Територія городища відокремлена від плато підвищеним валом і ровом, що добре збереглися. В сучасному стані глибина рову разом з напольним валом досягає 10 м. У плані городище має яйце-

³ Е. Сецинский. Назв. праця, стор. 242, 247.

⁴ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг.—КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 100—117.

⁵ Д. Т. Березовець. Розвідка у верхів'ях р. П. Бугу.—АП, т. III. К., 1952, стор. 214.

⁶ Розвідки на території Вінницької області.—АП, т. V. К., 1955, стор. 190.

⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, № 52. М—Л., 1956; його ж. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967.

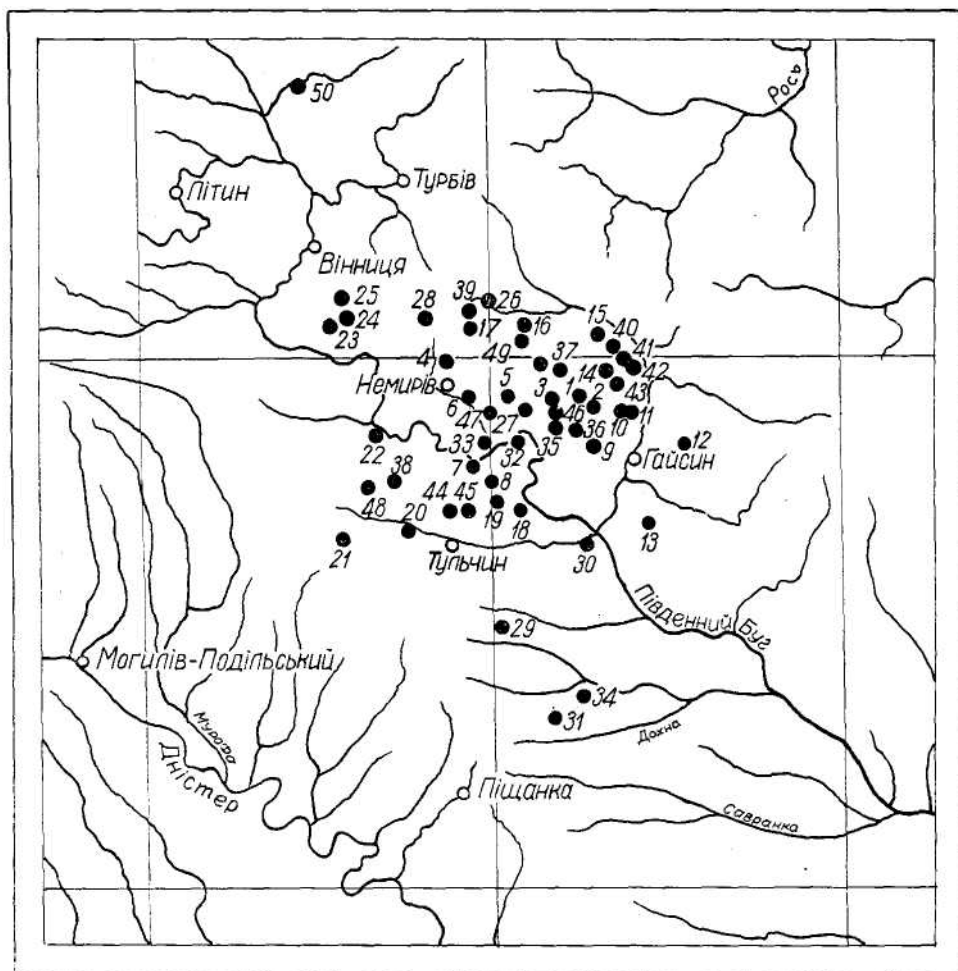

Рис. 1. Схема розташування древньоруських городищ на Південному Бугу.

Мисові городища: Немирівський район: 1 — Юрківці; 2 — Джуринці; 3 — Лоґвці; 4 — Немирів; і — Телегівка; б — Селевинці; 7 — Брадав; в — Скрицьке; Гайсинський район: 9 — Митлинці; 10 — Бондури I; 11 — Бондури II; 12 — Михайлівна; 13 — Жерденівка; Іллінецький район: 14 — Копізка I; 15 — Василівна; 16 — Борисівна I; 17 — Жорниці; Тульчинський район: 18 — Маньківка; 19 — Л'ихайлівка; 20 — Мазурівка; 21 — Тиманівка; 22 — Печора; Вінницький район: 23 — Вороновиця I; 24 — Вороновиця II; 23 — Комарів; Липовецький район: 26 — Війтівці; Мисові городища без валу: Немирівський район: 27 — Червоне; 28 — Дубовець; Крижопільський район: 29 — Куниче; Тростянецький район: 30 — Ладжин; Чсяельницький район: 31 — Бондурівка; Городища мисового типу із складним планом: Тростянецький район: 32 — Самчинці; 33 — Коржівка; 34 — Стара Ободівка; Городища правильної геометричної форми (круглі): Немирівський район: 35 — Слобідка; 36 — Гута; 37 — Ометинці; 38 — Марково I; Іллінецький район: 3а — Жорнище II; 40 — Пархомівка; 41 — Дашів I; 42 — Дашів II; 43 — Копівка II; • Тульчинський район: 44 — Тарасівна I; 45 — Тарасівна II.

видну форму (рис. 2). Його розміри 150X70 м. Площадка городища по периметру оточена валом, крутість якого досягає майже 45°, і ділиться на дві частини: верхню (більшу) і нижню (меншу). Верхня частина відокремлена від напольного валу неглибоким, але широким ровом чи виїмкою землі, а всередині городища обривисто переходить в нижню.

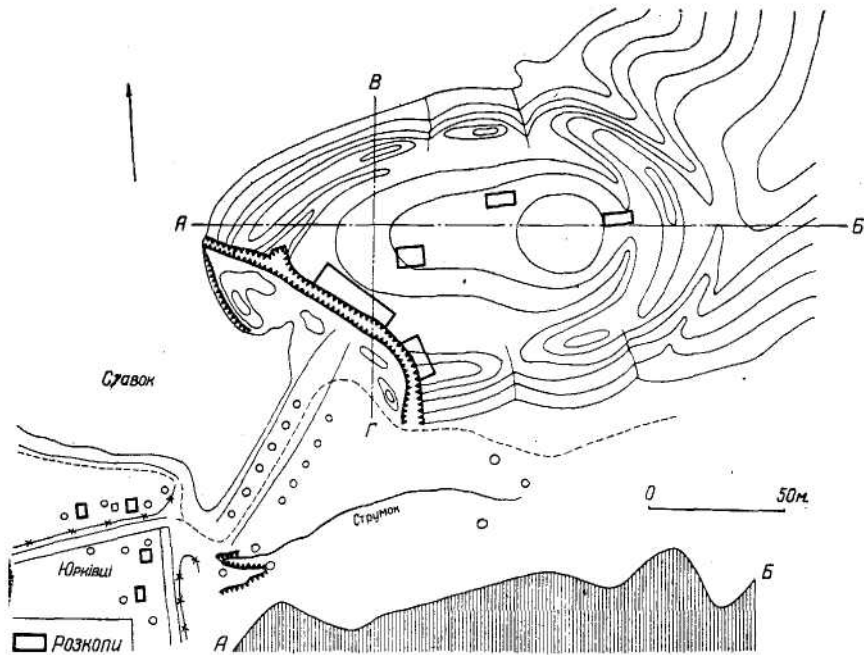

Рис. 2. План і розріз Юрковецького городища.

На перший погляд складається враження, що більш древнє городище з часом було обнесено додатковим валом. Проте шурфовкою тут виявлено лише культурний шар слов'янського часу, до того ж дуже незначний. В окремих шурфах він складався із уламків кераміки, глиняної обмазки стін жител і горілого зерна, ймовірно, такий вигляд городища слід пояснювати його реконструкцією, насамперед розширенням площадки та нарощенням висоти валів. Це припущення ґрунтується на деяких спостереженнях.

Південно-західний кут нижньої площадки зараз зрізаний внаслідок спорудження греблі ставка, що дало можливість без спеціального розрізу валу ознайомитись із його конструкцією. В західній частині насипу біля самої поверхні зустрічаються жужелиця, дрібні уламки посуду, кістки тварин, попіл, вугілля. Вони перекривають більш давній насип валу. Цілком зрозуміло, що ця підсипка відбулася вже за існування городища. Під шаром з культурними залишками виявлені дерев'яні конструкції більш давнього валу, які зміцнювали його схил і оберігали від зсувів. У вигляді відбитків колод і пустот вони чітко помітні в розрізі щільного злежаного ґрунту.

Різночасовий насип валу Юрковецького городища, насичений культурними залишками із слідами пожежі, свідчить разом з тим про тривале використання укріплення. Можливо, після якихось подій, пов'язаних, найімовірніше, з навалом кочовиків, тут деякий час знову було відновлене життя. Такі факти спостерігалися і на інших пам'ятках.

Якщо на верхній частині площадки городища культурний шар

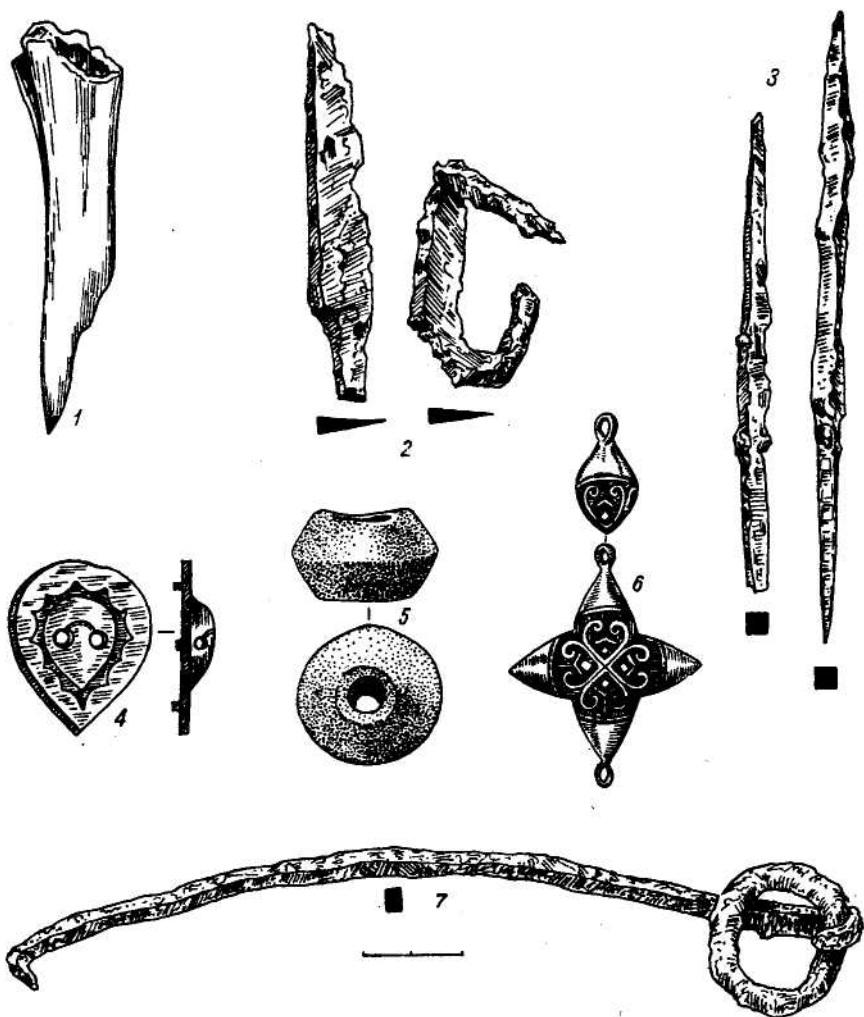
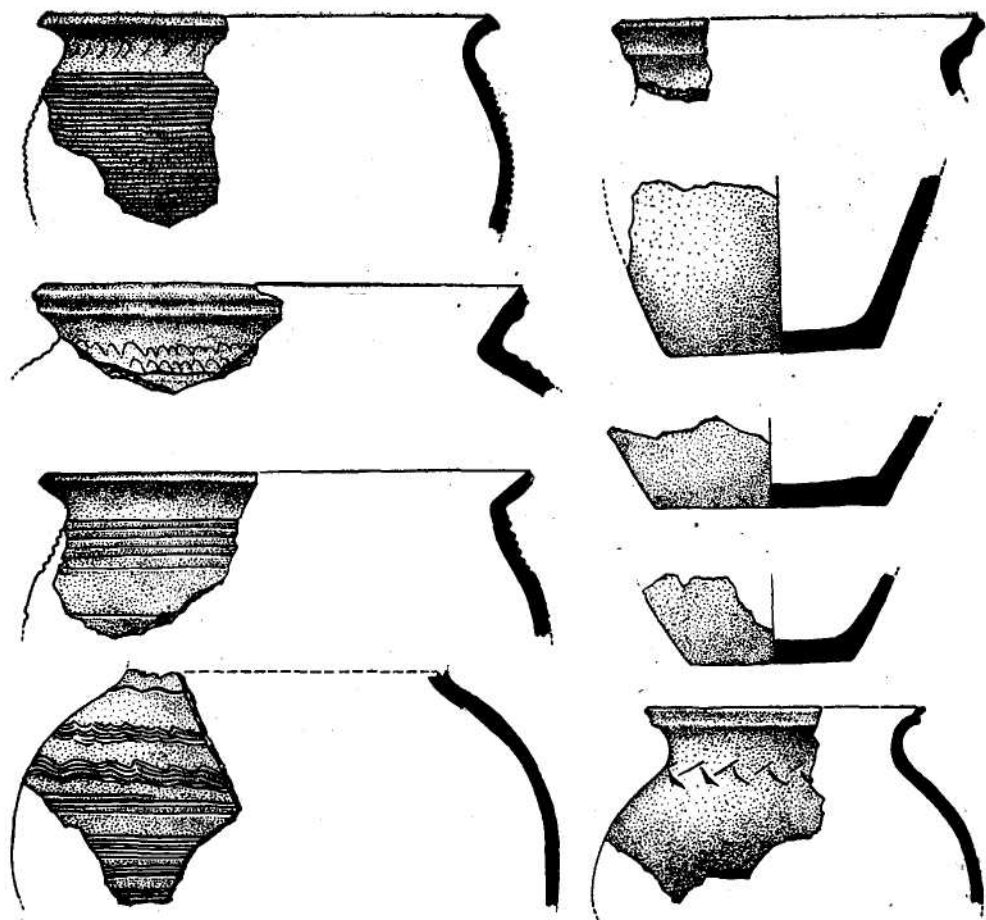

Рис. 3. Речі із культурного шару Юрковецького городища.

1 — кістяна проколка; 2 — залізні ножі; 3 — наконечники стріл; 4 — срібна накладка від паска чи кінської вуздечки; 5 — шиферне пряслице; 6 — металева намистина підвіска; 7 — залізний предмет з кільцем.

незначний або зовсім відсутній, то на нижній він має товщину близько 0,3 м і складається із битого посуду, каміння, вугілля, попелу, а також горілих зерен пшениці, жита, гороху та інших злаків.

У центрі нижньої частини площадки було закладено розкоп площею близько 20 м². Під незначним дерновим шаром крім черепків знайдено два залізні ножі (рис. 3, 2), два наконечники стріл (рис. 3, 3), залізний предмет з кільцем (рис. 3, 7), невелику бронзову підвіску-намистину (рис. 3, 6) та срібну накладку від паска чи кінської вуздечки з виступами-шипками для кріплення (рис. 3, 4). Дещо далі, майже біля

Гис. 4. Кераміка з Юрковецького городища.

самого валу, виявлено пряслице із рожевого шиферу (рис 3, 5) і кістяну проколку (рис. 3, 1), частково пошкоджену вогнем. У розкопі та шурфах, закладених у різних місцях городища, зібрано численні керамічні уламки (рис. 4). Посуд, виготовлений на гончарному крузі, із жовто-коричневої глини зі значними домішками слюди, яка надає посудинам особливого блискучого вигляду. Орнаментальні мотиви горщиків майже стандартні. Вони складаються із хвилястих і горизонтальних ліній, розміщених під сильно відігнутими вінцями. Іноді ними вкрита вся поверхня посудини. Крім горщиків на городищі виявлено уламки глибоких ринкоподібних мисок і сковорідок. На денцях багатьох посудин відтиснуто гончарські тавра.

На північ від Юрковецького городища, на протилежному березі струмка, де тепер одна з вулиць Юрковець, існувало селище. Залишки такого ж селища відкрито за 1 км на південь від городища, на високому схилі плато.

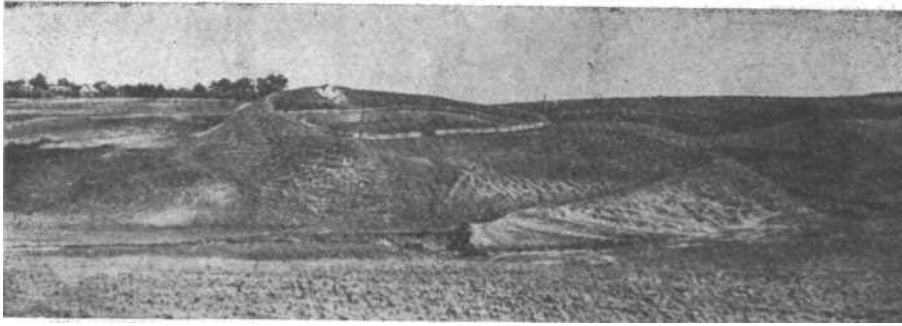

Рис. 5. Загальний вигляд городища поблизу с Селевинці.

До мисового типу відноситься також городище, розташоване в ур. Синє поблизу с Джуринці, Немирівського району. Відмітною рисою його є дещо інша конструкція валу. Він оточує всю площадку городища, але в кінці мису опускається до струмка, залишаючи відкритим невеликий відтинок периметра з досить стрімким схилом і захищаючи таким чином доступ до води. Рів і вал з південного і південно-західного боків більш потужні, ніж у Юрківцях. Їх стрімкість було досягнуто за допомогою заздалегідь спланованої підрізки схилів. При шурфуванні, проведеному в кількох місцях, на городищі виявлено кераміку, горіле зерно і дрібне каміння від житлових та господарських споруд.

Конструктивно близьке до Джуринського городище неподалік від с Селевинці поблизу Немирова. У його південно-східній частині, як і в Джуринцях, вал віддаляється від городища і перерізає струмок, створюючи щось подібне до водоймища, водою якого, ймовірно, користувалися мешканці (рис. 5). Разом з тим водоймище значно посилювало оборону городища. Немає сумніву, що забезпечення вільного доступу до води було складовою частиною оборонної системи більшості південнобузьких слов'янських городищ. Він захищався земляним валом на городищах поблизу сіл Крицьке і Яструбиха, Немирівського району, Тарасівка, Тульчинського району тощо. На мисовому городищі в с. Мазурівка джерело води знаходилося на території городища. Ним і зараз користується місцеве населення.

Найбільш показове городище мисового типу без валу знаходиться поблизу с Червоне (колишнє Остолопи), Немирівського району (рис 6). Воно розташоване на мису із дуже стрімкими північним і західним схилами, утвореними попередньо спланованою підрізкою.

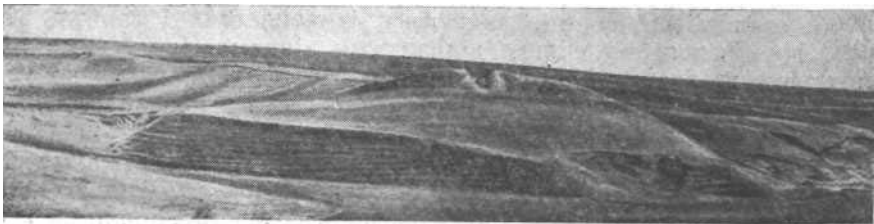

Рис. 6. Загальний вигляд городища поблизу с Червоне.

У плані городище нагадує форму витягнутого ромба розмірами 80X85 м, і південно-західний край якого злегка нахилений до долини струмка Гусинь.

Від плато площадка відокремлена підвищеним валом і ровом глибиною 2 м і шириною 6 м. Стрімкість схилів мису давала можливість обійтися без валу навколо городища. Вал з напільного боку посилював оборону на найбільш небезпечній ділянці і, разом з тим, ховав площадку від огляду.

У розрізі валу спостерігалися залишки дерев'яних конструкцій, схожих на кліті (рис. 7). Із зовнішнього його боку в глинистому ґрунті чітко простежувалася похила стіна у вигляді пустот, складена свого часу із колод. З боку городища виявлено дві такі стінки. Простір між ними був закладений глиною. Наявність у насипу валу дерев'яних конструкцій підтверджується і тим, що глиняна засипка має вертикальні сторони, які відтворюють форму клітей.

Поверхня валу і городища злегка задернована. У південній частині пам'ятки на значній ділянці культурний шар розмитий водою. Під час розвідкових розкопок у шурфі розмірами 6X2 м серед уламків посуду, горілої пшениці й жита тут знайдено п'ять срібних сережок і чотири демонетизованих дирхеми, які вживалися як підвіски (рис. 8).

Виявлені сережки являють собою досить поширений у південно-західній частині древньої Русі тип прикрас. 27 екземплярів схожих виробів відомі у складі Канівського скарбу⁸, п'ять із них цілком тотожні сережкам із Чер-

⁸ Н. Лінка-Геппенер, Копіівський скарб.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 182—191.

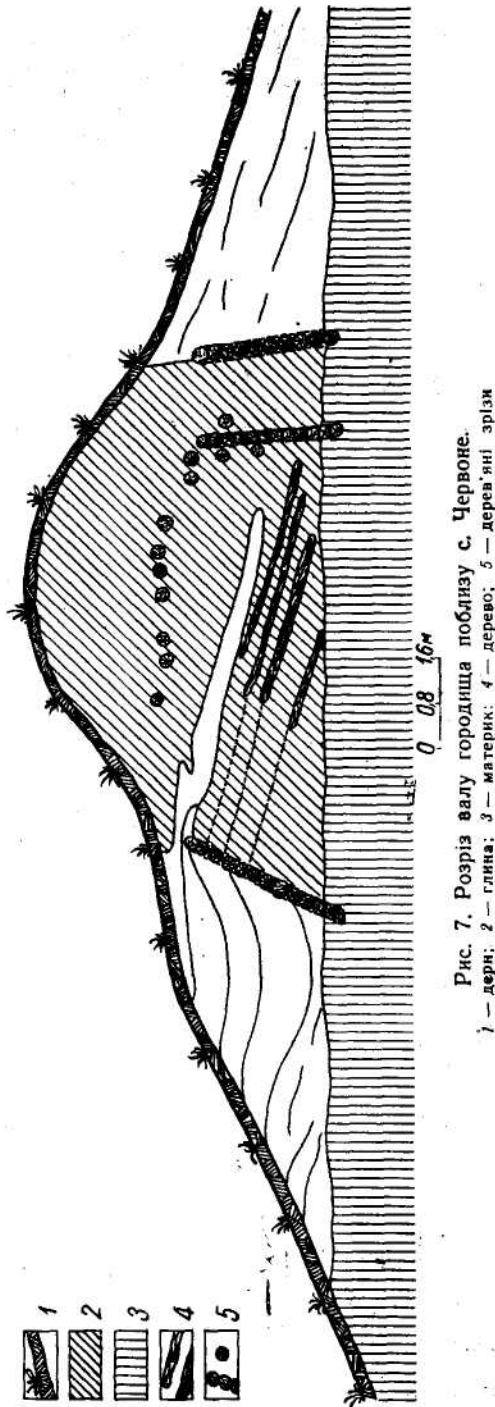

Рис. 7. Розріз валу городища поблизу с. Червоне.
1 — дерева; 2 — глина; 3 — материк; 4 — дерево; 5 — дерев'яні зрізи

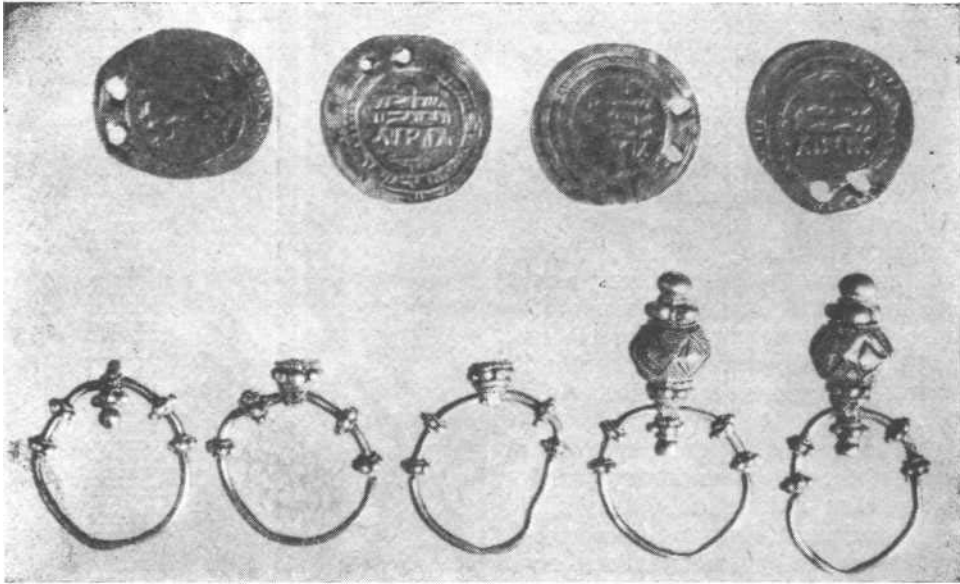

Рис. 8. Серезжки і демонетизовані дерхеми із культурного шару городища поблизу с Червоне.

воного. Одна із шести серезжок Юрковецького скарбу⁹ також подібна до червоненських. Знайдені вони також у похованнях Київського некрополя¹⁰, який крім багатьох речових знахідок датується двома візантійськими монетами Романа і Костянтина (928—944 рр.). Аналогії цьому типові серезжок відомі в Молдавії¹¹, на території Угорщини (у складі Токайського скарбу¹²), а також у західних районах України. Як відомо, за ними закріпилася назва серезжок «волинського типу»¹³.

Г. Б. Федоров на підставі знахідки на Єкимауцькому городищі понад тридцяти подібних серезжок та інструментів для їх виготовлення виділяє «єкимауцький тип» цих прикрас, вважаючи його специфічною приналежністю виключно тиверіїв¹⁴. Тимчасом масовість знахідок і різноманітність серезжок розглядуваного типу свідчить про виготовлення їх в багатьох пунктах південно-західної Русі, звідки вони шляхом торгівлі потрапляли у різні райони.

Три дирхеми, виявлені на городищі, відносяться до часу Саманідів і належать Наср-ібн-Ахмаду. Перший із них карбований в Андарабаді

⁹ Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 84, табл. VI.

¹⁰ Л. А. Голубева. Киевский некрополь.—МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 107.

¹¹ Г. Б. Федоров. Славяне Поднепровья.—По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953, стор. 150.

¹² J. Hampel. Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, стор. 491.

¹³ Е. Н. Мельник. Раскопки в земле лучан.—Тр., XI АС, т. I, табл. VIII, поховання № 29.

¹⁴ Г. Б. Федоров. Городище Екимауцы.—КСИИМК, вып. 50. М., 1953, стор. 125.

в 916—917 рр., другий — в Самарканді в 930—931 рр., третій — в Аш-Шаші в 934—935 рр., четвертий являє собою підробку саманідського дирхема¹⁵.

Разом із розглянутими речами у тому самому шурфі знайдено два залізні наконечники стріл (рис. 9, 1, 2), уламок ножики (рис. 9, 3), підвісний сланцевий брусок (рис. 9, 4), залізну пряжку (рис. 9, 5), уламок зубила чи долота (рис. 9, 9) та два пряслиця, одне з яких виготовлене з шиферу (рис. 9, 10, 11). В окремих місцях шурфа спостерігалися скупчення каміння, фрагментів кераміки і обмазки житлових стін.

Речові знахідки дають підставу датувати городище X ст.

Поблизу городища, на прилеглих схилах плато, відкрито залишки селища, що простежувалися на відстані 2 км від городища. У багатьох місцях на зораній поверхні тут було зафіксовано понад сотню темних плям ґрунту, насичених вугіллям, попелом, черепками і кістками тварин. По них не важко визначити розміщення цілої системи житлових і господарських будівель, із яких складалося селище. В кількох місцях виявлено сліди залізоплавильного виробництва у вигляді жужелиці і куч заготовленої для плавки залізної руди. Подібний вигляд околиць городищ характерний не тільки для Червоного, а й для інших укріплень Південного Бугу.

1967 р. на території зазначеного селища нами було здійснено розкопки. Вони підтвердили зроблені раніше спостереження. На протилежних від городища схилах плато розкопано кілька землянок і залишки залізоплавильних печей.

Найкраще збережена землянка (рис. 10) мала прямокутну в плані форму розмірами 4,3 X 3,3 м. Піч, що знаходилась в одному з кутів, викладена з великих гранітних каменів. Черинь вимашено глиною. Стіни житла були обкладені дубовими колодами у вигляді зруба, що піднімався на певну висоту над ямою. Долівка ущільнена. Біля печі справа зафіксовано невелику ямку. В житлі знайдено кілька десятків уламків, посудин, дві кістяні проколки (рис. 9, 7, 8) та залізну риховку від ручки якогось інструмента (рис. 9, 6).

Таким чином, житла X—XI ст. у басейні Південного Бугу, по суті, нічим не відрізняються від досліджених нами на цій території ранньослов'янських житлових споруд VI—VII (Скибинці, Семенки, Самчинці) і VIII—IX ст. (Коржівка, Семенки тощо).

Залізоплавильні печі (рис. 11) відкрито у багатьох місцях. Після глибокої оранки їх легко виявити за вивернутою на поверхню обпаленою глиною. Нами було розкопано залишки трьох печей. Зразу ж під орним шаром залягала жужелиця або шлак з великим вмістом заліза. Іноді печі групуються по кілька в одному місці, частіше розташовані кожна окремо. Розчищено заглиблені в землю частини печей. Біля них розкидані грудки залізної руди, фрагменти кераміки, глиняні прямокутні трубки з круглими отворами для дуття. В одному випадку в ямці ліворуч печі було складено дев'ять таких трубок.

¹⁵ Дирхеми визначені завідуючим відділом нумізматики Державного Ермітажу О. О. Виковим, якому автор висловлює щиро подяку.

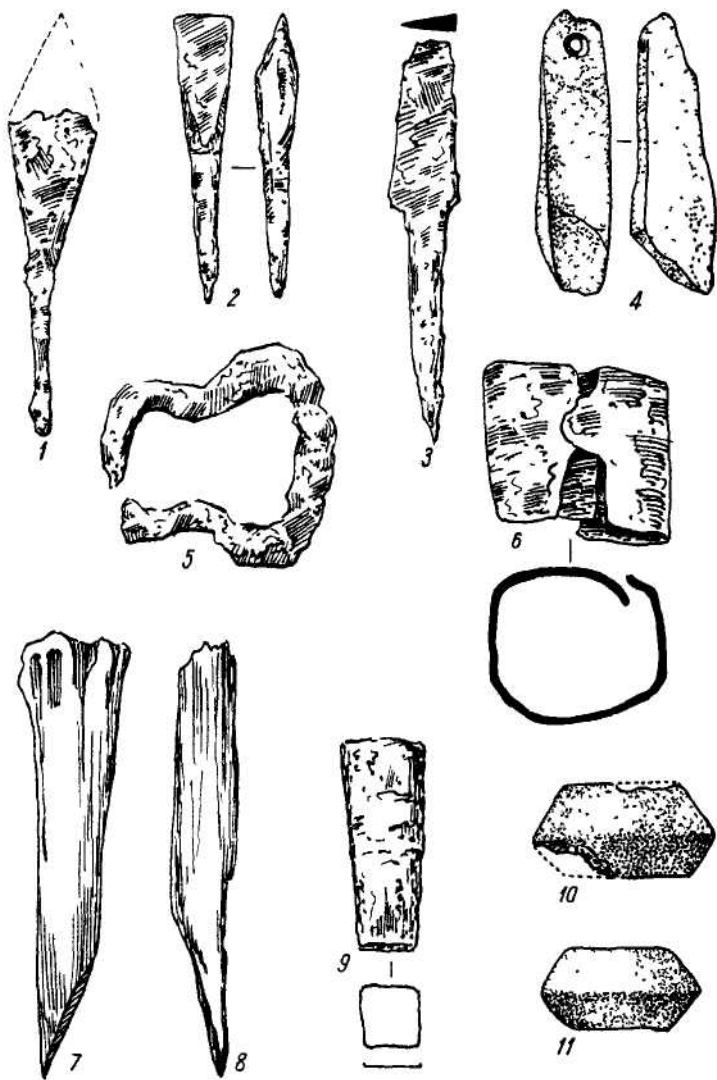

Рис. 9 Речові (знахідки з городища і селища поблизу с Червоне

Сліди подібних селищ, але значно менших розмірів, які певною мірою можна пов'язати з Червоним, виявлено за 10 км на південний схід від городища, на березі південного Бугу, та за 6 км на захід від нього, поблизу Кароліни. В останньому пункті рядом з селищем знаходиться недобудоване городище круглої форми. Ймовірно, після зруйнування укріплення в Червоному населення, що залишилося, почало будувати нове городище. Але небезпека не дала можливості закінчити його спорудження.

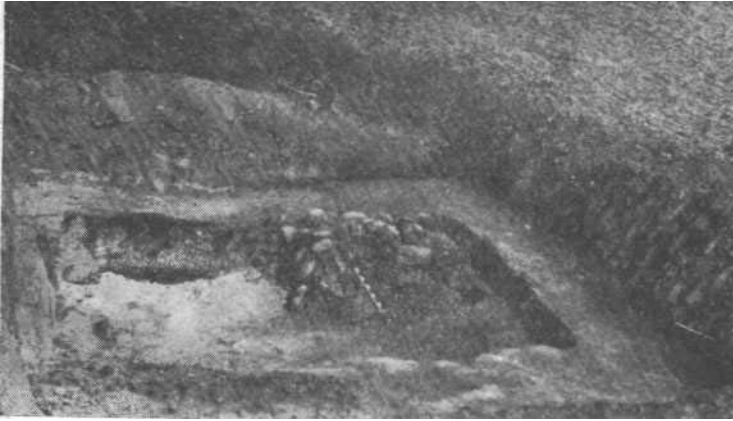

Рис. 10. Напівземлянка X—XI ст. з селища поблизу Червоненського городища.

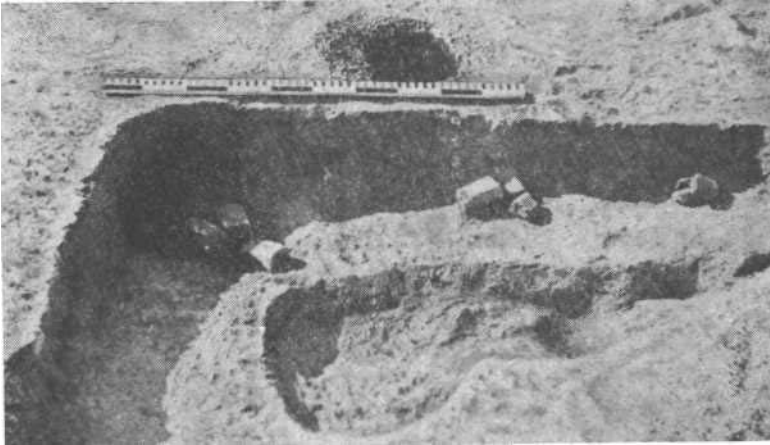

Рис. 11. Залишки залізоплавильного горна з селища поблизу Червоненського городища.

Два городища із складним мисовим планом, без культурного шару, виявлено на березі Південного Бугу поблизу сіл Самчинці і Коржівка Немирівського району.

Перше з них (рис.12, 3) розташоване на мисі із стрімкими 20—30-метровими гранітними схилами, поверхня яких в окремих місцях навіть не вкрита ґрунтом. Від плато частина мису відокремлена двома валами з площадками між ними. Загальна довжина площадок від краю мису до другого валу 90 м, ширина приблизно однакова і досягає 45 м. Висота валу першої площадки зараз близько 1 м, але рів ледве помітний, вал другої майже не зберігся, проте рів має глибину 0,5 м. По-

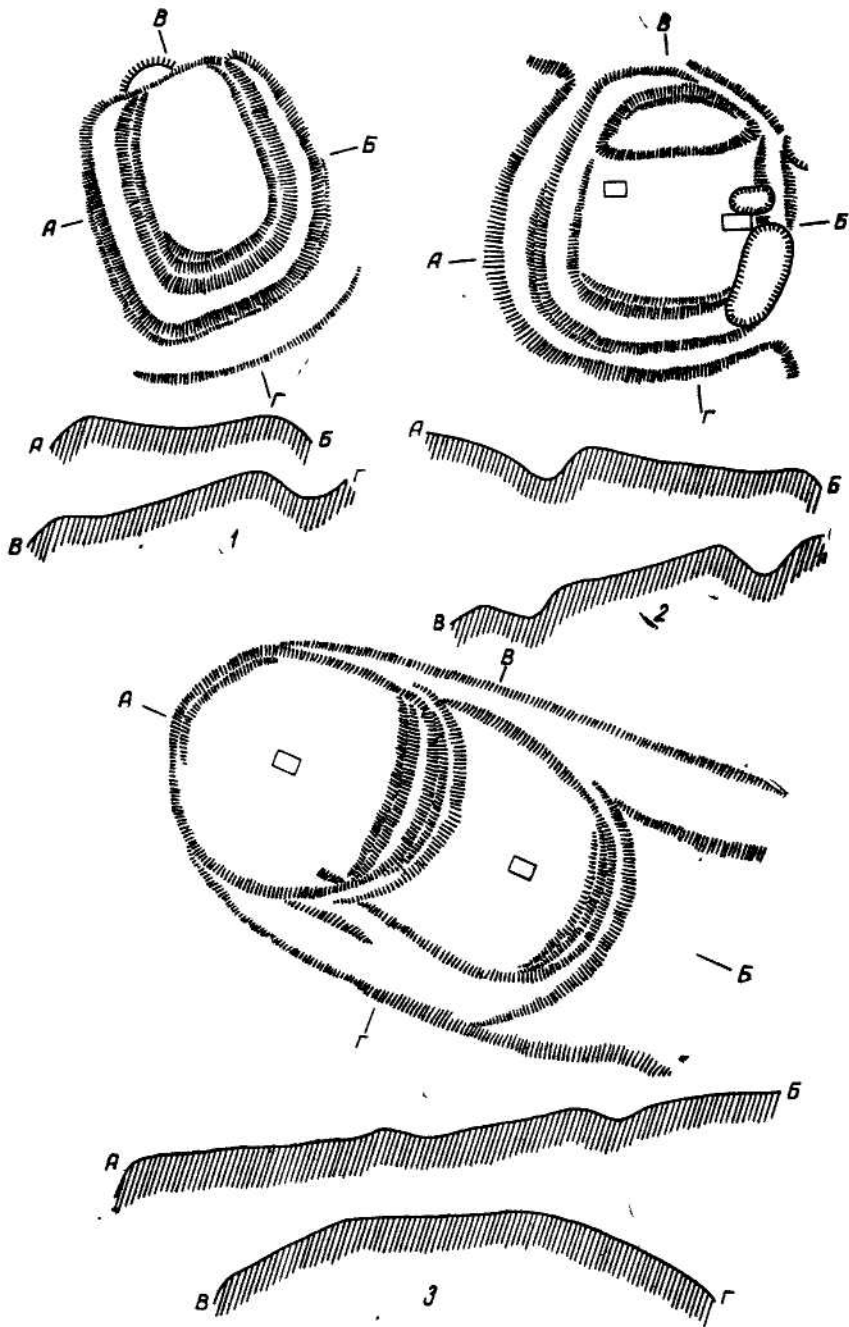

Рис. 12. Плани городищ басейну Південного Бугу.
1. 2 — Тарасівка. 3 — Салинці.

руч з городищем на плато виявлено слов'янське селище. На зораній поверхні простежуються залишки жител, зустрічаються уламки кераміки і зняття праці. Вище слов'янського селища зафіксовано сліди поселення ранньоскіфського часу.

Друге городище знаходиться за 4 км вище проти течії Південного Бугу, на його лівому березі поблизу с. Коржівка (колишнє Свінціца). Розміри його в два рази менші. Дві площадки городища відокремлені від плато ровами і валами. Як і в Самчинцях, на плато тут виявлено культурний шар слов'янського і ранньоскіфського часів.

Ще одне городище складного мисового типу виявлено 1967 р. поблизу Старої Ободівки, Тростянецького району. Збереженість його значно краща, ніж перших двох пам'яток, хоч є загроза, що найближчим часом укріплення буде зруйновано піщаним кар'єром. На відміну від попередніх городищ, культурний шар X—XI ст. тут досить значний, хоч поруч з укріпленням також знаходяться залишки селища ранньоскіфського часу.

Два городища, планування оборонних споруд яких не залежало, у більшості випадків, від місцевого рельєфу, збереглися в південно-західній частині с. Тарасівка (колишнє Іцка), поблизу Тульчина.

Одне з них, прямокутне у плані з округлими кутами розмірами 80X40 м (рис. 12, 1), розташоване на стрімкому схилі правого берега струмка. Ширина валу навколо площадки досягає 6 ж. З напольного боку він вищий, тут зберігся і рів. Нижня частина площадки разом з валом зсунулась в долину струмка і зруйнувалася. Слов'янське селище розташоване вище, на плато.

Друге городище знаходиться за 200 м від першого (рис. 12, 2). В плані воно майже -повторює його конфігурацію. Для будівництва укріплення було використано стик сухої балки і долини струмка, які з'єднуються під прямим кутом. Після підрізки їх схили утворили дві сторони городища. Решта периметра відокремлена від плато вузьким ровом трьохметрової глибини. Вал висотою 0,5 м оточує всю площадку городища розмірами 110X 100 м. З північного боку він спускається нижче заздалегідь підрізаного краю площадки і оточує частину річкової долини, захищаючи водоймище, яким користувалися під час небезпеки.

Два городища цього типу, розташовані одне проти одного на північному і південному схилах балки, знаходяться в ур. Гагова, за 4 км на північний захід від м. Дашева. Розміри першого з них 68 X 64 м. Воно округле в плані і по всьому периметру оточене валом висотою 1—2 м та ровом, глибина якого в окремих місцях досягає 5 м. Друге городище також має округлу конфігурацію, розміри його 40 X 42 м. Вал зберігся по всьому периметру площадки. На відміну від першого укріплення, розташованого на стику двох балок, друге побудоване на зовсім плоскому схилі балки. Округлі в плані городища відомі в багатьох місцях Південного Побужжя (рис. 1).

Нарешті, слід зупинитися на характеристиці городищ, що не мають культурного шару. Одне з них відоме поблизу с. Мельниківці Немирівського району. Його нахилена до долини річки площадка відокремлена від плато ровом і валом. Східний бік його обривистий, західний — похилий, але із слідами заздалегідь посиленої стрімкості схилу. Однак

валу по периметру городища немає. Розміри площадки 140 X 160 м. Ніяких культурних залишків шурфуванням не виявлено.

Укріплення без культурного шару збереглося за 5 км від Борисівського мисового городища (Іллінецький район), в 41 кварталі лісової дачі. У плані воно прямокутне. Вал насипаний із землі, викинутої із рова. Глибина останнього близько 1 м, така ж висота валу.

До цього ж типу слід віднести недобудоване городище поблизу станції Кароліни, а також невелике укріплення в лісу поблизу Яструби'хи, за 3 км на захід від великого слов'янського городища.

Відсутність на розглядуваній території городищ острівного або болотного типу, характерних для більш північних районів¹⁶, пояснюється, насамперед, рельєфом Волино-Подільської височини. Одне з укріплень, розташованих на Південному Бугі (о. Сокилець) в Гайсинському районі, відноситься до XIV ст. Тут знаходився відомий Сокилецький замок¹⁷.

Існування у багатьох пунктах городищ двох типів (мисових і округлих або мисових невеликих з слабою обороною і мисових великих із потужними ровами і валами) не випадкове. Ймовірно, його можна пояснити тим, що фортифікаційні споруди весь час вдосконалювались у відповідності з новими вимогами оборони. Здебільшого існування в одному пункті городищ двох типів спостерігаються вздовж правого берега р. Соб і її притоків (Бондури, Копіївка, Дашев, Жорниці), тобто якраз на межі із безлісими степовими просторами, що вклинюються у лісостеп по вододілу Дніпра і Бугу.

Наведені факти, крім іншого, свідчать про існування в Лісостеповому Побужжі тривалої слов'янської осілості, яка виникла під захистом городищ. Одна з боронних ліній цієї осілості тяглася вздовж правого берега р. Соб, захищаючи лісову частину її басейну, тоді як ліва, степова частина басейну, по-суті, залишалася необжитою аж до р. Росі. З цього боку існувала постійна реальна загроза вторгнення кочівницьких орд.

Друга лінія оборони проходила безпосередньо по Південному Бугу. Городища тут розташовані переважно в місцях існування бродів (Ладизин, Маньківка, Михайлівка, Салинці, Коржівка, Печора тощо).

Коли виникли і кому належали південнобузькі городища?

Ні на одному із них кераміки VIII—IX ст. не знайдено, хоч селища цього часу відомі у багатьох місцях вивчаемого району. Подільська археологічна експедиція, яка обстежила ряд городищ західної частини басейну Південного Бугу і частково лівого берега Дністра, також не виявила на них культурного шару VIII—IX ст. Лише в одному випадку, в Григорівці на Дністрі¹⁸, селище вказаного часу було розташоване на скіфському городищі. Ним користувалося слов'янське населення і в X—

---

¹⁶ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества..., стор. 26.

¹⁷ Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г К., 1855, стор. 6 і далі; М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугі.—Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 201—213.

¹⁸ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии..., стор. 110.

XI ст. Слов'янське селище X—XI ст. існувало і на Немирівському скіфському городищі¹⁹.

Відсутність на слов'янських городищах досліджуваної території кераміки VIII—IX ст. якоюсь мірою свідчить про те, що городища слов'ян у Південному Побужжі виникають дещо пізніше, ніж на Лівобережжі Дніпра²⁰.

Скарби, знайдені у цьому районі і пов'язані з городищами (Юрковецький скарб, як нам пощастило з'ясувати, виявлено на території селища, прилеглого до городища, лише за 200 м від нього; Коліївський скарб виорано на околиці слов'янського селища за 700 м від городища), а також знахідки сережок і дирхемів у Червоному дають підстави для датування городищ X ст.²¹ У крайньому випадку в першій половині X ст. вони вже існували.

Приблизно у цей же час слов'янські городища виникають у Молдавії²². У відповідності з класифікацією, розробленою П. О. Раппопортом, найбільш ранніми є городища, укріплені валом лише з напольного боку²³. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що до найбільш ранніх у басейні Південного Бугу відносяться городища Червоне, Ладижин, Куниче і Дубовець.

Пізніше їх змінюють мисові городища з валом по всьому периметрові: Юрківці, Мітлинці, Пархомівка, Лоївці тощо.

Городища правильної геометричної форми із замкнутим валом датуються П. О. Раппопортом XI—XIII ст.²⁴ У Південному Побужжі вони виникають десь на початку XI ст.

Питання етнічної приналежності укріплень Південного Побужжя з'ясовується на підставі літописних даних. Згідно Іпатіївського літопису, «улутичи, Тиверцы седаху бо по Бугу и по Днепру, и приседяху к Дунаеви, и бе множество их седяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть городи их и до сего дне...»²⁵

Немає сумніву, що всі південнобузькі городища, за винятком мисових городищ складного типу, побудовані плем'ям уличів. З ними у цьому районі можна пов'язувати також селища VIII—IX ст., що мають відчутний зв'язок з культурою X—XI ст.

Відносно соціального змісту розглянутих городищ можна безумовно твердити, що вони не були містами. Ми цілком згодні з В. Й. Довженком, який визначає їх як феодальні замки²⁶. Якщо на археологіч-

---

¹⁹ М. И. Артамонов. Югоподольская экспедиция.— КСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 74.

²⁰ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 180 і далі.

²¹ Г. Ф. Корзухіна вважає, що Юрковецький і Коліївський скарби зариті в другій половині X або на межі X—XI А. (Г. Ф. Корзухіна. Русские клады, стор. 22).

²² Г. Б. Федоров. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии.— КСИИМК, вып. 56. М., 1954, стор. 13.

²³ П. А. Раппопорт. Заметки о датировке некоторых типов городищ Приднепровья.— КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 109.

²⁴ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества..., стор. 32—33.

²⁵ Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871, стор. 7.

²⁶ В. й. Довженок. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 13.

ному матеріалі південнобузьких пам'яток VIII—IXст.²⁷ у південно-західній частині східних слов'ян простежуються територіально-общинні відносини, то в період появи городищ, навколо яких виникають селища, вони вже залишаються у минулому. В цей період відбувається процес остаточного складення основних феодальних класів — феодалів і залежних селян.

Виникнення городищ уличів певною мірою залежало не тільки від формування феодальних відносин; воно знаходилося також у прямій залежності від зовнішньої небезпеки. Особливо це підкреслює топографія розміщення укріплень по р. Соб.

Загальновідомо, що уличі під натиском древньоруської держави змушені були залишити територію вздовж важливого водного шляху, яким був Дніпро, і більш густо заселити басейн Південного Бугу. Об'єктивно включення Південного Побужжя і Подністров'я до складу Стародавньої Русі мало для уличів і тиверців позитивні наслідки. Вони полягають, насамперед, в тому, що зазначені племена, мешкаючи на території, яка довгим півостровом вдавалася у степовий кочівницький світ, при підтримці Київської Русі могли протистояти спочатку печенігам, а пізніше половцям протягом майже двох століть. Крім того, вони мали сприятливі умови для розвитку культури внаслідок зв'язку з древньоруськими містами. Незважаючи на небезпеку з боку кочовиків в X—XI ст., у лісостеповій частині Південного Побужжя і Лівобережного Подністров'я виникають досить великі селища, відомі нижче Семенов, в Кароліні і Шолудьках (Немирівський район), неподалік від Мар'янівки (Гайсинський район) та Пархомівки (Іллінецький район), а також поблизу Бушанської Слободи (Могилів-Подільський район). Але це одинокі приклади.

Основна ж частина населення зосереджується в селищах навколо городищ, оточуючи їх з двох-трьох беків іноді на відстані 1—2 км, як це спостерігається поблизу Червоного, Лоївець, Юрківець (Немирівський район), Куничого (Крижолільський район), Жорниць (Іллінецький район) та в інших місцях.

Ці селища являли собою систему житлових і господарських будівель залежних селян. Тут знаходилися також житла і виробничі приміщення гончарів, ковалів, ювелірів. Все це ще раз підтверджує правильність думки В. Й. Довженка про те, що городища — феодальні замки символізували собою панування феодалів над мешканцями селища²⁸.

До цього слід додати, що в умовах постійної загрози нападу кочовиків населення під стінами замків знаходило відповідний захист. Цим і пояснюється той факт, що осторонь городищ на території Південного Побужжя селищ X—XI ст., крім названих вище шести пунктів, не виявлено. Ще й тепер площа селищ навколо городищ дивує масою знахідок кераміки, знарядь праці, залишків залізоплавильних печей, та гончарних горнів, що чітко виділяються на зораній поверхні.

Наведені факти яскраво ілюструють процес поступового виникнен

²⁷ П. И. Хавлюк. Славянские поселения VIII — начала IX века на Южном Буге.— Археологический сборник, № 4. Л., 1962, стор. 116—126.

²⁸ В. И. Довженко. Древньоруські городища-замки.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 97 і далі.

ня і розвитку великих населених пунктів і навіть міст, що здійснювався, як справедливо вказує Б. О. Рибаків, через феодальний масток²⁹. Проте цей процес ні в Побужжі в уличів, ні в Подністров'ї у тиверців так і не був завершений внаслідок кочівницької небезпеки.

Відомо, що нижня частина Південного Бугу, як і Причорноморські степи, в IX ст. була зайнята печенігами, які витіснили звідси угрів. Територія уличів в X ст. межувала з печенізьким округом явдиртим³⁰.

Печеніги становили певну небезпеку для обох південно-західних слов'янських племен — тиверців і уличів,— але вона не була настільки великою, щоб перешкодити розвитку слов'янського населення, яке до того ж захищалося древньоруською державою.

Становище різко змінилося з 1061 р., коли в південноруських степах з'явилися половці³¹. Древньоруська держава змушена була зосередити всі свої сили для захисту від них насамперед ближніх підступів до столиці і Лівобережного Подніпров'я³². За цих обставин південно-західна частина держави, в якій мешкали тиверці і уличі, була залишена чи не напризволяще і захищалася власними силами.

Переважну більшість укріплень південної частини лісостепового Побужжя у другій половині XI ст. було зруйновано. Про це свідчать сліди згарищ, помітні майже на всіх городищах. Слов'янське населення чинило половцям впертий опір, однак змушене було відступати на північ, під захист лісів. Іноді воно ще сподівалось повернутися, закопуючи скарби (Юрківці, Копіївка, Червоне), намагалось утриматися на своїй споконвічній території, будуючи нові городища в лісових хащах (Кароліна). Але половецьке нашестя на Південний Буг було катастрофічним. Воно призвело до спустіння наприкінці XI ст. значної частини його басейну. Археологічні дослідження, проведені тут за останні роки, засвідчили, що слов'янське населення південніше річок Згару і Десни виявилось у цей час витісненим з місць свого постійного життя або знищеним.

Така ж доля спіткала і тиверців південніше Кодр в Прутсько-Дністровському межиріччі³³.

Наведені археологічні факти підтверджуються писемними джерелами. Лаврентіївський літопис повідомляє, що наприкінці XI ст. Володимир Мономах у відповідь на половецькі набіги наносить їм удари на Південному Бузі³⁴.

І все ж частина слов'янського населення залишилася на Побужжі

---

²⁹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1949, стор. 97—98.

³⁰ Константин Багрянородный. Об управлении государством.— Известия ГАИМК, вып. 91. М.—Л., 1934, стор. 16; Б. А. Рыбаков. Уличи.— КСИИМК. вып. XXXV. М., 1950, схема; С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, № 62. М.—Л., 1958.

³¹ ПСРЛ, т. II. М., 1962, стор. 137.

³² П. А. Раппопорт. Из истории Южной Руси в XI—XII вв.— «История СССР», 1966, № 5, стор. 113—116; В. В. Каргалов. Половецкие набеги на Русь.— «Вопросы истории», 1965, № 9, стор. 68—73.

³³ Г. Б. Федоров. Городище Екимавцы, стор. 112; його ж. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии.

³⁴ Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., стор. 43.

і в XII ст. Згідно Іпатівського літопису, північніше Згару і Десни на Південному Бугу в XII ст. знаходилися слов'янські міста Бужеськ, Межибож'є, Котельниця, а при впадінні Десни в Південний Буг — місто Прилуки³⁵. Ймовірно, існували тут і інші населені пункти, у тому числі й городища.

Ця думка підтверджується археологічними матеріалами. В районі с. Голяки, Калинівського району 1964 р. нами виявлено городище XII ст. Воно розташоване на високому мисі із скелястими і стрімкими схилами, з трьох боків оточеному болотистою долиною р. Постолової. Городище має у плані форму витягнутого із заходу на схід овалу розміром 105X82 м. Це вже не типове мисове городище. Площадка його по всьому периметру оточена валом, який зберігся на висоті від 0,5 до 1 м і ровом глибиною близько 1,5—2 м. В'їзд на городище знаходився з боку плато.

В центральній частині укріплення було закладено шурф розмірами 2 X 2 м. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар, насичений сіро-білою гончарною керамікою і шматками залізного шлаку, що являє собою відходи залізоплавильного виробництва, а також камінням і попелом.

Аналогічні знахідки зустрічалися і в шурфі за межами валу та на протилежному березі р. Постолової, південніше городища, де відкрито сліди селища, одночасного укріпленню. Кераміка з городища Голяки майже вся тонкостінна, з дуже відігнутими вінцями. З південними городищами зближає її лише орнамент.

Окремі селища цього ж часу виявлено в басейні р. Постолової поблизу сіл Байківка та Іванів.

Наведені матеріали мають велике значення для археологічного вивчення уличів, матеріальна культура яких тільки-но починає окреслюватися.

М. П. КУЧЕРА

ПРО ОДНУ ГРУПУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР

Археологічними дослідженнями на території УРСР відкрито своєрідну групу кераміки, що відноситься до часу після татаро-монгольської навали. Вперше її було виявлено 1956 р. на древноруському городищі в хут. Половецькому на Росі. Через відсутність аналогій, недостатню на той час вивченість древноруських пам'яток в Середньому Подніпров'ї цю кераміку, виходячи лише з її зовнішнього вигляду, було умовно датовано IX—XI ст.¹ Зараз після значних археологічних досліджень в Середньому Подністров'ї і, зокрема, розкопок на горо-

³⁵ Летопись по Ипатьевскому списку, стор. 234, 257.

¹ В. Довженок, М. Кучера. Отчет о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси.— Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 31. Крім цієї кераміки на городищі в хут. Половецькому виявлено багато кераміки XII — першої половини XIII ст.

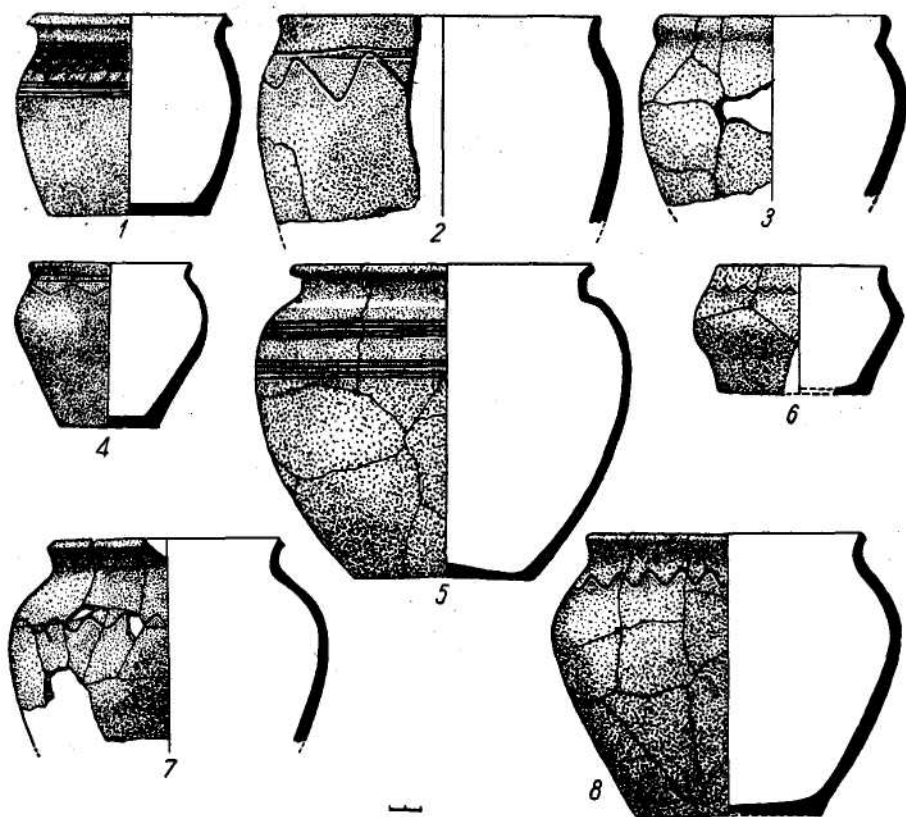

Рис. 1. Група своєрідної кераміки з хут. Половецького.

дищі поблизу с Соکیلці на Південному Бузі² не може бути сумніву в тому, що своєрідна група посуду з хут. Половецького відноситься не до IX—XI ст., а до значно пізнішого часу.

Згадана кераміка з Половецького представлена відносно низькими горщиками двох різновидностей. До першої з них відносяться посудини, виготовлені дуже недбало на ручному гончарному крузі (рис. 1, 1—4, 6). Частина з них навіть важко відрізнити від ліпних. Горщики товстостінні, з нерівною поверхнею, темно-сірого, темно-коричневого або темно-бурого кольорів. Плічка, як правило, невиразні, вінця короткі, майже прямі чи незначно відхилені назовні. Переважна більшість посудин орнаментована у верхній частині однією-двома хвилястими або прямими лініями, нанесеними вістрям, дуже рідко — зубчастим штампом. В глиняному тісті багато жорстви, внутрішня і зовнішня поверхні вкриті, за рідкісними винятками, мінеральними вкращеннями золотистого кольору.

¹ М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с Соکیلці на Південному Бузі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 201.

На горщиках другої різновидності (рис. 1, 5, 7, 8) ознаки гончарної техніки досить виразні. Вони мають цілком розвинуту форму, рівнішу поверхню, орнаментовані більш чіткими лініями. Вінця посудин відхилені назовні і косо зрізані по краю, рідше — заокруглені. За іншими ознаками горщики цієї групи тотожні посудинам першої різновидності. Іноді на них зустрічаються клейма у вигляді окружності з радіусами або у формі округлого підвищення, обмеженого з двох боків рельєфними лініями. Очевидно, клейма з радіусами, судячи з окремих денечь, були і на деяких горщиках першої різновидності.

Дуже подібну групу кераміки було відкрито 1961 р. на середньовічному городищі поблизу с. Соکیلці на Південному Бузі, що є заливками замку Соکیلць³. Кераміка з Соکیلців більш численна, ніж з хут. Половецького, і також неоднорідна за формою та технікою виготовлення. Деякі уламки, зокрема, товстостінних горщиків, мають вигляд ліплених від руки, і лише верхня частина таких посудин, якщо їх вдасться реставрувати, виявляє ознаки гончарної техніки.

Вся соکیلцька кераміка виготовлена на ручному гончарному крузі з глини із домішками піску і жорстви. Досить характерною ознакою її, як і посуду з хут. Половецького, є наявність на зовнішній і внутрішній поверхнях дрібних блискучих краплень. Колір посудин неоднаковий: темно-сірий, буруватий, з коричневим відтінком.

Горщики з Соکیلців можна поділити на три основні різновидності:

1. Товстостінні, з нерівною поверхнею; плічка здебільшого мало-виразні; вінця короткі, незначно відхилені назовні і, як правило, по краю потоншені. Орнаментовані однією-двома хвилястими лініями, недбало нанесеними вістрям, рідкозубчастим штампом (рис. 2,3,5). Іноді хвилястий орнамент доповнено наколами зубчастого штампа (рис. 2, /).

2. Найчисленнішими є горщики посереднього виготовлення з порівняно високими плічками і відхиленими назовні вінцями, косо зрізаними по краю. Орнаментовані однією-двома, рідше трьома хвилястими лініями (рис. 2,6; 3,1—3), а іноді хвилястою лінією і наколами зубчастого штампа (рис. 2, 2, 4).

3. Дуже незначна частина керамічних уламків походить від тонкостінних горщиків з високими крутими плічками та короткими, майже прямими вінцями, край яких нахилений до середини. Стінки посудин не зовсім рівні, з заглаженою поверхнею. Орнаментовані хвилеподібними лініями, недбало виконаними зубчастим штампом (рис. 3,4—6).

Розглядувана керамічна група в Соکیلцях крім горщиків представлена й іншими типами посуду. До них належать:

1. Миски своєї форми, у вигляді широких низьких посудин з майже прямими, переважно товстими стінками (рис. 4,4,5). Орнаментовані хвилястою лінією, рельєфними пасками, рядом овальних заглиблень, прямими лініями. Іноді по внутрішньому краю вінця зустрічаються неглибокі насічки. Вінця на окремих посудинах хвилеподібно відхилені в протилежні боки (рис. 4,5).

2. Один уламок походить від невеличкої миски з розхиленими

---

* Короткі відомості про цю кераміку подано у згаданій вище узагальнюючій статті автора «Середньовічне городище біля с. Соکیلці на Південному Бузі» (стор. 210).

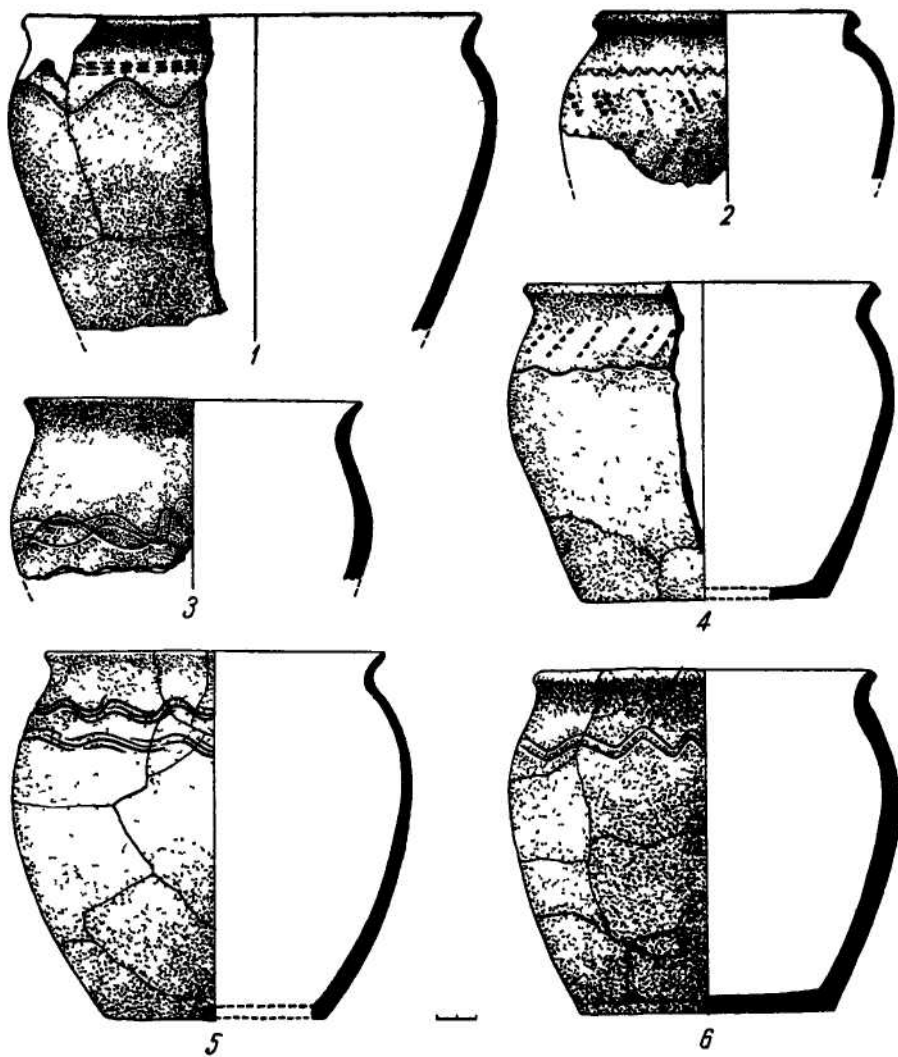

Рис. 2. Група своєрідної кераміки із Сокільців

стінками, високими реберчастими плічками і відігнутими назовні вінцями. Плічка прикрашені рядом насічок (рис. 4, 1).

3 Уламок верхньої частини глека з однією ручкою. Пряма висока шийка оперізнана пружком, прикрашеним насічками (рис. 4, 3).

4 Уламок біконічної посудини, прикрашеної у верхній частині двома рядами відбитків зубчастого штампа (рис. 4, 2).

На цілих та фрагментованих денцях сокілецьких горщиків у 18 випадках зустрінуто клейма у вигляді хреста кількох різновидностей, округлості, квадрата та інших знаків.

Кераміка з Сокільців датується монетами кінця XIV — початку

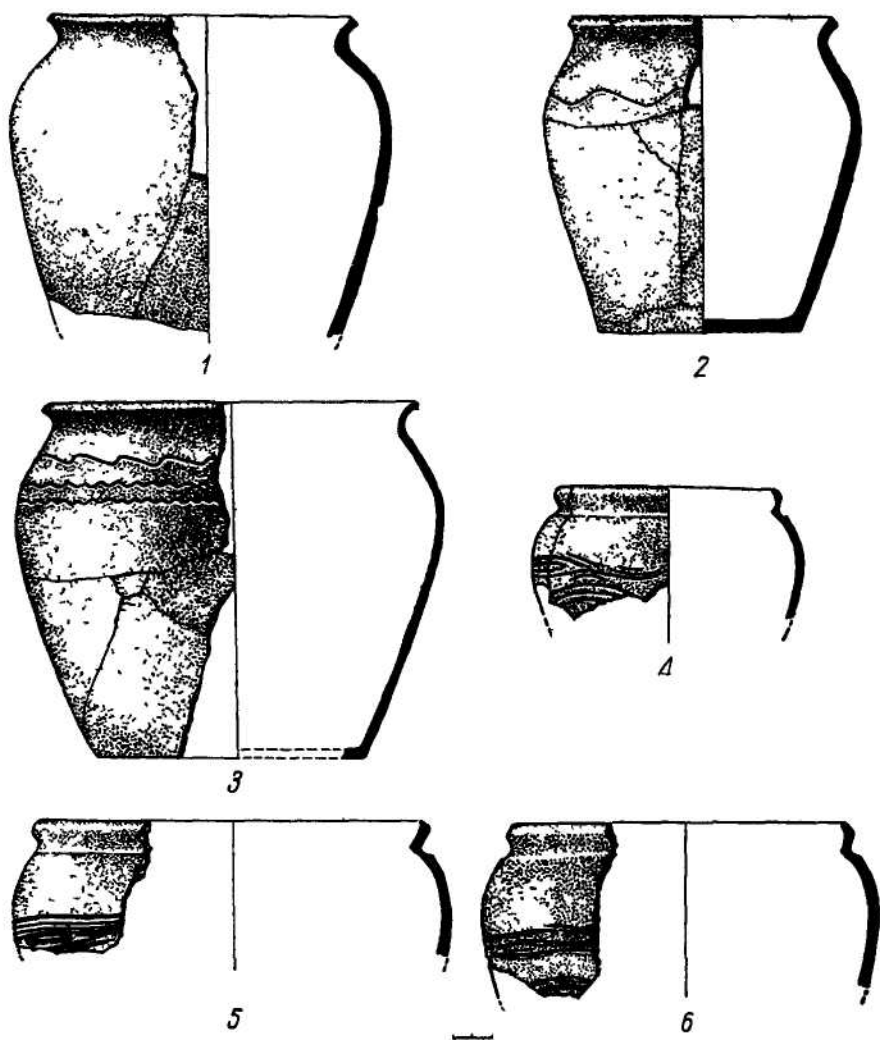

Рис 3 Група своєрідної кераміки із Сокільшв

XV ст.⁴ Судячи з писемних джерел, Сокілецький замок існував наприкінці XIV—в першій половині XV ст.⁵ Отже, цим періодом слід обмежувати й хронологію описаної кераміки. Що ж до кераміки з хут. Половецького, та її також можна датувати XIV—XV ст. З інших речей шлямонгольського часу на городищі в Половецькому знайдено шпори із зубчастим коліщатком, наконечники стріл від арбалета, ножі з пластинчастим черенком і штифтикам-и для кріплення накладних рукояток.

⁴М. П. Кучера Назв. праця, стор. 208.

⁵Там же, стор 21а.

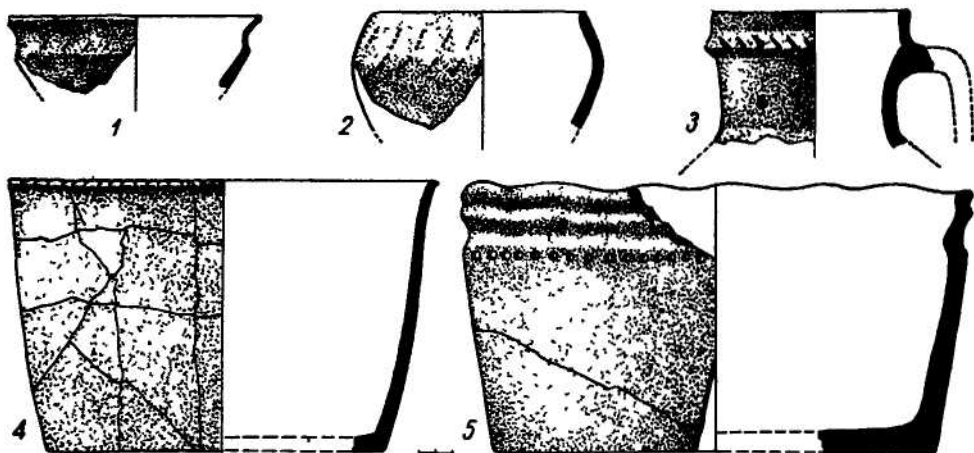

Рис 4. Група своєрідної кераміки із Соکیلців.

Спільною рисою половецької і сокілецької кераміки є грубий склад глиняного тіста, нерозвинутість форм, недбале виготовлення та орнаментування тощо з другого боку, цей посуд дуже неоднорідний. Поряд з товстостінними, примітивного виготовлення посудинами архаїчних форм існують цілком типові для періоду застосування ручного гончарного круга порівняно тонкостінні посудини. Вінця у посудині різні, мотиви орнаменту нестандартні.

Керамічні комплекси з хут. Половецького і Соکیلців також неоднакові. На кожному з цих пунктів є своєрідні форми горщиків В хут. Половецькому майже відсутній орнамент з відбитків зубчастого штампу, а на горщиках із Соکیلців немає лінійного орнаменту. В Половецькому, крім горщиків, інших типів посуду не знайдено.

На Лівобережжі Дніпра аналогічну кераміку, представлену уламками горщиків, виявлено 1966 р. під час археологічної розвідки на поселенні Високе поле (за 4,5 км на північний захід від м. Любеча)⁶.

Дуже подібний посуд в післямонгольські часи був характерний для Північної Буковини⁷. Судячи з публікації, цю своєрідну групу кераміки знайдено на Замковій горі у Львові. Автор розкопок помилково датував її X—XI ст.⁸

Як видно, в післямонгольський період занепад гончарного ремесла мав місце на досить значній території сучасної УРСР Безперечно, в майбутньому подібну кераміку буде виявлено і в інших районах України.

Слід відзначити, що в інших пунктах Середнього Подніпров'я крім хут. Половецького і ур. Високе поле під Любечем розглядувана кера-

⁶ Розвідка Д. Я. Теплина. Кераміка зберігається в Фондах ІА АН УРСР.

⁷ Особисте повідомлення автора розкопок Б. О. Тимошука, матеріали зберігаються в Чернівецькому краєзнавчому музеї. Див. також Б. А. Тимошук. Северная Буковина IX—XIV вв. по археологическим данным. Автореферат кандидатской диссертации. Черновцы, 1967, стор. 8.

⁸ О. О. Ратич. Древньюоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі у Львові — МДАПВ, вип. 3 К., 1961, стор. 116, 117, рис. 1, 16, 24, 25 та ш.

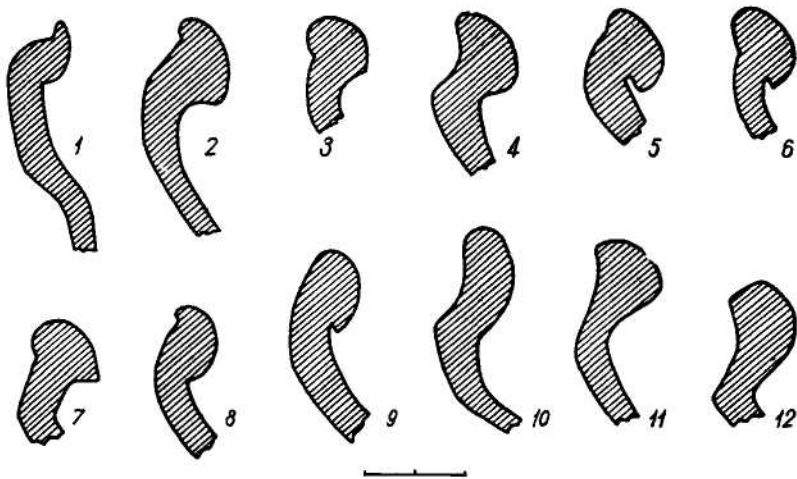

Рис. 5. Профілі вінець середньовічної кераміки.
 1—4—Сокільці, 5, 6—Вишеньки, 7, 8—Жовтневе, 9—12—Бортничі.

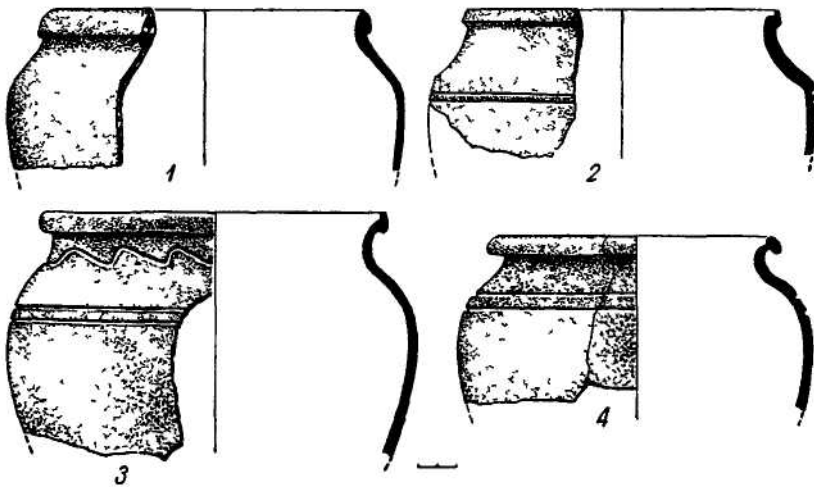

Рис. 6. Середньовічна кераміка.
 1, 3, 4—хут Половецький, 2-е Сокільці

міка невідома. Розвідковими роботами автора на лівому і правому берегах Дніпра, що провадилися на відстані близько 30 км на південь від Києва, на ряді древньоруських поселень післямонгольського часу (в районі сучасних сіл Козин, Бортничі, Гнідин, Вишеньки, Проців, Жовтневе) виявлено зовсім іншу групу посуду, який повністю зберігає традиції гончарного ремесла XII — першої половини XIII ст. Вона представлена горщиками з потовщеними зовні короткими вінцями (рис. 5, 5—9). Характерним для цих горщиків є також своєрідне профілювання шийки, конусовидно розширеної до плічок посудини. Крім двох зазначених особливостей ця кераміка цілком тотожна древньоруському посуду XII — першої половини XIII ст.⁹ Вперше аналогічну групу кераміки, що походить із поселення с. Ломовате в районі Черкас, було датовано Е. О. Симоновичем XIII—XIV ст.¹⁰ Точніше її слід датувати другою половиною XIII—XIV ст. Горщики цієї групи зустрічалися в хут. Половецькому (рис. 6, 1, 3, 4) і в дуже незначній кількості — в с. Сокильцях (рис. 5, 1; 6, 2). В Сокильцях їх виявлено разом з керамікою охарактеризованої вище своєрідної групи в одному комплексі.

Традиції древньоруської кераміки XII — першої половини XIII ст. зберігались в Сокильцях і після зруйнування замку, приблизно в другій половині XV ст., коли на його території частково продовжувало існувати життя. До цього періоду відносяться горщики з потовщеними зовні вінцями і відігнутим до середини верхнім краєм (рис. 5, 2, 3). Частина з них профілювана з середини виїмкою (рис. 5, 4). На відміну від попередніх, ці горщики сформовані на швидкому гончарному крузі, імовірно, ножному. Потовщені вінця горщиків, які зсередини мають виїмку і різкий злам до шийки, часто зустрічаються і на селищах в Середньому Подніпров'ї (рис. 5, 10—12). За технологією вони тотожні древньоруським, а за формою є типовими для більш пізньої тонкостінної кераміки.

Таким чином, в післямонгольській період своєрідна група кераміки була поширена на значній території сучасної УРСР. Проте, в Середньому Подніпров'ї вона існувала спорадично поряд з основною групою кераміки, що зберігала традиції попереднього часу. Десь у XV ст., з подальшим розвитком продуктивних сил, своєрідна група кераміки безслідно зникає на всій території УРСР.

⁹ Добре відома ця кераміка і в Надпоріжжі (колекції О. В. Бодяньського у Фондах ІА АН УРСР). Див. також А. Т. Брайчевська. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 164, рис. 11, 6, 7.

¹⁰ Э. А. Симонович. Раскопки поселения Ломоватое 2.— КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 25, 26, рис. 10, 3, 9.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет АН УРСР
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры
ДП	— Древности Приднепровья
ДИМ	— Державний історичний музей (Москва)
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ	— Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка
ЗРАО	— Записки Русского археологического общества
ИАК	— Известия археологической комиссии
И ГАИМК	— Известия ГАИМК
ИЖ	— Исторический журнал
ИА АН СССР	— Институт археологии Академии наук СССР
ИА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
ИСОЧЕ	— Историко-статистическое описание Черниговской епархии
ИСОХЕ	— Историко-статистическое описание Харьковской епархии
КИМ	— Київський історичний музей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛО ИА АН СССР	— Ленинградское Отделение Института археологии АН СССР
ЛДУ	— Львівський державний університет
МАР	— Материалы по археологии России
МГУ	— Московский государственный университет
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РГО	— Русское географическое общество
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК	— Сообщения ГАИМК
СЭ	— Советская этнография
Тр... АС	— Труды... Археологического съезда
УІЖ	— Український історичний журнал
ХГУ	— Харьковский государственный университет
ХРАМ	— Хроніка археології та мистецтва
ЧГУ	— Черновицкий государственный университет
WA	— Wiadomości archeologiczne
SIA	— Slovenska archeologia
ZOW	— Z otchłany wieków

ЗМІСТ

С. П. Пачкова (Київ), З. В. Янушевич (Кишинів), Землеробство племен зарубинецької культури	3
І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), Бережанський скарб	14
А. Т. Сміленко (Київ), Поховання в с Кічкас (до питання про формування черняхівської культури)	21
Є. В. Махно (Київ), З історії дослідження поселень черняхівської культури	28
В. Д. Баран (Львів), Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу	35
Л. В. Вакуленко (Івано-Франківськ), Дослідження гончарної майстерні на Глибочькому поселенні	45
В. І. Бідзіля (Київ), Чорна металургія стародавніх східних слов'ян	50
В. В. Ауліх (Львів), Соціальний зміст городища Зимне	54
Д. Т. Березовець (Київ), Могильники уличів у долині р. Тясмину	58
Б. О. Тимошук, О. М. Приходнюк (Чернівці), Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї	71
О. В. Сухобоків (Київ), Підсумки і завдання вивчення роменської культури	80
Е. О. Симонович (Москва), Два ранньосередньовічних поселення на Чернігівщині	87
Б. О. Рибаків (Москва), Київські колти і віли-русалки	92
П. О. Раппопорт (Ленінград), Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової смуги	104
Ю. В. Кухаренко (Москва), Древньоруське городище Покри	108
Г. Ф. Соловйова (Москва), Замок рогачівських князів	111
П. П. Толочко (Київ), Про час виникнення Києва	113
С. С. Ширінський (Москва), Угорські речі в курганах Русі X ст	118
Є. М. Пламеницька (Київ), Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці	124
С. О. Висоцький (Київ), Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії	145
П. І. Хавлюк (Вінниця), Древньоруські городища на Південному Бузі	156
М. П. Кучера (Київ), Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР	174
Список скорочень	182

СЛАВЯНО РУССКИЕ ДРЕВНОСТИ
(На украинской языке)

*Друкуються за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактор Л Л Ващенко
Художній редактор С П Квітка
Оформлення художника Г М Балюна
Технічний редактор Н П Рахліна
Коректор П Й Вінник

БФ 04307 Зам 44 01265 Видавн № 150 Тираж 700
Папір № 1 70×100^{1/8} Друк фіз арк 115 Умовн друк
арк 14 95 Обліково видавн арк 14 81 Підписано до друку
14/II 1969 р Ціна 1 крб 30 коп

Видавництво «Наукова думка» Київ Репіна 3
Надрукована з матриць Київської книжкової фабрики № 1
в Нестеровській міській друкарні Львівського обласного
управління по пресі
м Нестеров вул Горького 8 Зам 1664

bc 5077

1

«ПЛАКОВА ДУМКА»